

Fale Alea 'o Tonga

FEME'A'AKI

**'A E HOU'EIKI MĒMIPA
'O E**

FALE ALEA 'O TONGA

KO E MINITI 'O E

FIKA	31
'Aho	Falaite 21 Sune 2024

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, Polisi & Tāmate Afi	Hon. Siaso Sovaleni
'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Lao & Pilīsone	Hon. Samiu Vaipulu
'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e Tānaki Pa'anga Hū Mai	Hon. Tiofilusi Tiueti Lord Tu'i'āfitu
'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula 'Eiki Minisitā Mo'ui	Hon. Dr. Siale 'Akau'ola
'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalalakaka Faka'ekonomika & Potungāue Takimamata	Hon. Dr. Viliami Lātū Lord Vaea
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua 'Eiki Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala (<i>MEIDECC</i>) 'Utoikamanu	Hon. Fekita
'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi Toumoua	Hon. Lord Fohe Hon. Sevenitini

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu
Lord Tu'ilakepa	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u
Lord Tu'iha'angana	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai
Lord Nuku	'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua
HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili	'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu	Tevita Fatafehi Puloka
Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu	Dr. 'Uhilamoelangi Fasi
Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu	Mateni Tapueluelu
Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu	Dr. 'Aisake Valu Eke
Fakafofonga Kakai 6, Tongatapu	Dulcie Elaine Tei
Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu	Paula Piveni Piukala
Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu	Johnny Grattan Vaea Taione
Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu	Kapelieli Lanumata
Fakafofonga Kakai 11, 'Eua	Dr. Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi
Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai	Mo'ale Finau
Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai	Veivosa Light of Life Taka
Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua	Vātau Mefi Hui

asenita

KANOTOHI

Fale Alea ‘o Tonga.....	9
Lotu.....	9
Ui ‘a e Fale.....	9
Poaki	9
Me’a ‘Eiki Sea	10
Vikia Pule’anga founa fakamalanga ngāue’aki he Nōpele Ha’apai fika 2	10
Tokanga ‘Eua 11 ki he ‘ikai lele Falé he houa pongipongi	11
Tali mei he Pule’anga na’e fakahoko ‘enau fakataha Kapineti he 10 ‘aneuhu.....	11
Me’a Sea e Komiti	12
Vouti 1 – ‘Ofisi Palasi.....	13
Tui Tongatapu 7 ‘ikai ‘oange he Patiseti ha ‘inasi fe’unga ki he Tu’i	14
‘Iakai tui Pule’anga ki he Fokotu’u Tongatapu 7 ke to’o fakalahi ‘inasi Fale Tu’i mei he Fale Alea ‘o ‘ave ki Palasi	15
Tokanga Tongatapu 1 ki he founa hono fakamoleki pa’anga ma’a e kau Nōpele ‘i he fokotu’u fai mei Tongatapu 7	17
Fokotu’u Tongatapu 4 ke toloi alea’i fokotu’u Tongatapu 7 & ‘ave ‘isiu ko eni ki he Ma’u Mafai Vāhenga	19
Taukave ‘Eua 11 pea pou pou Tongatapu 7 ko Fale Alea ke fakakaukau vāhenga kau Nōpele.....	20
Fehu’ia Nōpele fika 1 Ha’apai natula kehekehe pa’anga fakavāhenga & pa’anga ‘inasi kau Nōpele	21
Kei tu’uma’u tui Pule’anga tuku silini fakaivia kau Nōpele ‘i he Fale Alea.....	23
Fokotu’u Tongatapu 7 kapau ‘ikai ha silini & to’o mai pa’anga ‘ova he folau ke fakapa’anga ‘aki ‘ene fokotu’u	25
Tokanga Nōpele fika 1 Ha’apai ki he pa’anga ke fakaivia ‘aki ngaahi fatongia kau Nōpele.....	25
Tui Tongatapu 7 ‘oku fu’u si’isi’i pa’anga folau e Tu’i.....	26
Tali Pule’anga ‘oku tokangaekina e folau Hau e fonua	26
Fokotu’u Tongatapu 7 fakalelei’i Vouti ‘Ofisi Palasi ‘o hiki hake ‘aki ‘a e 500000	28
‘UHINGA Tongatapu 7 ki he fokotu’u ke hiki 500000 Vouti ‘Ofisi Palasi.....	29
Fehu’ia ngaahi makatu’unga ki hono fakapapau’i tu’unga vāhenga kau Nōpele	30
Tui Ha’apai 12 tuku pe pa’anga tokoni fakavāhenga kau Nōpele fakamalumu ‘i he Fale Alea	31
Hoha’a Tongatapu 7 ke fakaivia faka’ekonomika kau Nōpele.....	32

Fokotu'u Tongatapu 7 hiki 'aki 500000 vouti Tu'i & 1.5 miliona pa'anga 'inasi kau Nōpele.....	33
Fakamanatu he Sea Kupu 185 e Tu'utu'uni	35
Fakatonutonu mei he Pule'anga vāhenga kau Nōpele 'oku 'i he mafai ia Ma'u Mafai ki he Vāhenga.....	41
Pālōti 'o tali Vouti 'Ofisi Palasi.....	43
Vouti fika 2 - Fale Alea 'o Tonga.....	43
Tokanga 'Eua 11 ki he 'ikai fakaivia fakakaungaue 'Ofisi Fale Alea ke lava 'o makupusi ngāue 'a e Falé	44
Fakama'ala'ala 'Eiki Sea he Vouti 'Ofisi 'a e Fale Alea.....	46
Fokotu'u ki he Komiti Pa'anga ke toe vakai'i tu'unga 'i ai ngāue 'Ofisi fakatatau mo e tu'unga totonu ke a'u ki ai	47
Fakatonutonu & kole Tongatapu 4 fu'u lahi talanoa hiki vāhengá kae fai ha ngāue ma'a e kakai	48
Tui Tongatapu 7 'ikai fakahoko lelei ngāue he Komiti ko e fu'u lahi ngāue 'ave ki he kau ngāue	48
Ngaahi ngāue fo'ou 'Ofisi Fale Alea fakapa'anga he ta'u fakapa'anga hokó	50
Ngaahi fokotu'utu'u ngāue 'a e Fale Alea 'ikai kau hono fakapa'anga he Patiseti.....	51
Lotomamahi 'Eua 11 'ikai fakapa'anga 'ikai poupu'i Pule'anga Fale Alea To'utupu/Kakai Fefine.....	52
Fehu'ia Tongatapu 7 pe 'e lava fakahoko langa Fale Alea fo'ou he ta'u fo'ou	52
Toki mahino 'i he faka'osinga 'Akosi taimi fakahoko ai langa Fale Alea fo'ou	53
Fakamālō'ia Tongatapu 4 'Eiki Sea ki he founa fakatemokalati ki hono pule'i 'aki ngāue Fale Alea.....	53
Fehu'ia Tongatapu 4 pe 'oku fe'unga pe 50000 vahe'i he Patiseti ki he ngāue 'amanaki fakahoko he ngaahi Komiti ki he ta'u fo'ou	54
Tautapa Tongatapu 4 ki he Pule'anga ke hiki hake pa'anga tokoni fakavāhenga	55
Fokotu'u Tongatapu 5 fai ngāue vave ki he fu'u tokosi'i kau ngāue taukei hangē ko e 'ekonomika/tauhitohi ke faifatongia he Komiti	56
Fokotu'u Tongatapu 7 to'o mai pa'anga he 'a'ahi faka-Fale Alea fakaivia 'aki ngāue 'a e ngaahi komiti	59
Fokotu'u Nopele fika 2 Ha'apai ke toki 'ohake Tongatapu 7 'ene hoha'a he taimi alea'i Patiseti he ta'u fo'ou	60
Fehu'ia pa'anga matauhi ngaahi me'alele fakavāhenga & polokalama tō 'akau e Fale Alea.....	60
Fakatatau pe pa'anga matauhi me'alele fakavāhenga ki he ivi & kei fai ngāue ki he ngaahi tohi mai ki he polokalama tō 'akau Fale Alea.....	61
Pālōti 'o tali Vouti Fale Alea 'o Tonga.....	61

Vouti ‘Ofisi ‘Atita Seniale	61
Tokanga Tongatapu 5 ke ‘omai palani fakakiiki ngāue ‘Ofisi ‘Atita Seniale ki he Komiti Pa’anga	62
Fokotu’u ‘Eua 11 ‘ave ‘isiu ‘Ofisi ‘Atita Seniale & ngaahi potungāue pehē ke vakai’i he Komiti Pa’anga	63
Poupou ki he fokotu’u fakalelei’i Palani Ngāue ‘Atita Seniale & fakahū mai ke aofangatuku ki ai Fale Alea	64
Poupou Ha’apai 12 ke vakai’i vāhenga kau ngāue ‘Ofisi ‘Atita koe’uhi ko e mahu’inga ‘enau ngāue	64
Tui Tongatapu 7 ke fakavia ‘Ofisi ‘Atita Seniale pea fakatokanga’i matāmama e potungāue	65
Fokotu’u Tongatapu 5 ‘oua hoko pa’anga ko ha me’a ke ‘oua fakavia ai ngāue mahu’inga fakahoko ‘Ofisi ‘Atita	65
Pālōti ‘o tali Vouti ‘Ofisi ‘Atita Seniale	66
Vouti fika 4 – ‘Ofisi ‘Omipatimeni	66
Tokanga ‘Eua 11 ‘i ai ha ‘Ofisi ‘Omipatimeni he ngaahi vahe motu ke a’u ‘enau faifatongia ki he kakai	67
Tali Sea Fale Alea ke fakahounga’i ngāue fakahoko he ‘Ofisi ‘Omipatimeni	70
Fokotu’u ‘Eua 11 ke fakataha’i ongo sino ko e ‘Omipatimeni mo e Komisiona Fakafepaki’i Faihala	71
Tui Sea Fale Alea ‘oku fepaki fakalao fokotu’u fai mai ‘Eua 11	72
Taukave ‘Eua 11 ‘uhinga ‘ene fokotu’u ke fakataha’i ongo sinó koe’uhí ko e sio ki he tafa’aki fakapatiseti	72
Fakahā Pule’anga ko e ‘uluaki taumu’á ke fakataha’i ‘Omipatimeni & Komisiona Fakafepaki’i Faihala ka na’e mahino kehekehe fatongia	74
Kamata faifatongia Komisoni Fakafepaki’i Faihala he ‘aho 1 Siulai & ‘i ai mo ‘ene kau ngāue	74
Fakamālō’ia mo poupou ki he ngāue fakahoko he ‘Ofisi ‘Omipatimeni	75
Pālōti ‘o tali Vouti ‘Ofisi ‘Omipatimeni	76
Vouti fika 5 - Potungāue ki Muli	76
Fehu’ia ‘Eua 11 ‘ikai ‘asi ha Vouti ma’a e <i>CEO</i> Potungāue ki Muli	77
Tali Pule’anga kei fai fakatonutonu fakalao fekau’aki mo e ‘isiu ‘ohake ‘Eua 11	77
Fiefia faka’asi mai Patiseti ‘a e Sekelitali ki Muli ka ko e <i>CEO</i> na’e ngāue’aki ‘i he kuohilí	79
Taukave Pule’anga ko e keisi hoha’a ki ai ‘Eua 11 & Tongatapu 7 ‘oku ‘i he Fakamaau’anga	80
Hoha’a fekau’aki mo e lahi folau kau Ministai ki Muli kae ‘ikai faka’aonga’I kau Fakafofonga tipilometika ‘a Tonga ‘i muli	81

Tui ko e peseti 95 ngaahi fakataha ‘i muli fiema’u mai pe kakai totonu ke fakafofonga’i ange Pule’anga	81
Hoha’a Tongatapu 7 ki he ‘ova 8 miliona he pa’anga folau ki muli e Pule’anga.....	81
Fehu’ia ‘Eua 11 fē polokalama fakahounga na’e kole mei he kāinga Tonga ‘i muli & ke liliu Lao Tangata’i Fonua.....	83
Fakahā Pule’anga ‘osi fai ngāue Komiti Lao ki he tokanga ‘Eua 11 ki ha Tonga <i>Day</i> ma’a e kāinga ‘i muli	83
Tokanga ‘Eua 11 ki he lahi pa’anga hū mai he paasipooti ‘a ia ‘oku kehekehe mo e lahi sitoka paasipooti.....	84
Tali Pule’anga fekau’aki mo hono fehu’ia paasipooti faka’ilekituloniká.....	85
Tokanga ki he hiki lahi vouti ki he ngaahi misiona Tonga ‘i muli	86
Tali Pule’anga ki he hoha’a fekau’aki mo e hiki Vouti Potungāue Mo’ui ki he ngaahi misiona Tonga ‘i muli	87
Fakama’ala’ala Pule’anga he ngaahi ngāue pau ngaahi misiona Tonga ‘i muli.....	89
Tokanga Tongatapu 5 ke malu’i kau ngāue & ngaahi misiona ‘i muli.....	92
Tui Pule’anga kuo pau ke tomu’a malu’i ngaahi misiona Tonga ‘i muli & fiema’u ke fakalelei’i/fakafo’ou.....	93
Pāloti ‘o tali Vouti Potungāue ki Muli.....	94
Vouti 6 – Kau Tau ‘a ‘Ene ‘Afio	95
Tokanga ‘Eua 11 ki he fokotu’u mei he Tau Malu’i Fonua ke fakatokolahi ‘enau kau sotia.....	95
Fokotu’u ke fakaivia kau sotia mei he pa’anga ki hono tau’i faito’o konatapu.....	100
Fengāue’aki vaofi Va’a Tau Tahī Sotia mo e Va’a Kasitomu.....	100
Fokotu’u Nōpele fika 2 Tongatapu fili/ngāue’aki kau polisi & sotia timi ke tau’i faito’o konatapu he fonua	101
Kole ke fakaivia mo e polisi fakakolo he te nau tokoni lahi ke tau’i faito’o konatapu .	101
Pāloti ‘o tali Vouti Kau Tau ‘a ‘Ene ‘Afio	105
Vouti 7 - ‘Ofisi e Palēmīa	106
Tokanga Ha’apai 12 ke faka’aonga’i lelei ‘aki pa’angá ki he taumu’a kuo vahea ki ai he Patiseti.....	106
Fehu’ia fakalelei 1 miliona ki he fale nofo’anga sela ‘i Hu’atolitoli.....	107
Fokotu’u Ha’apai 12 ‘omi 30000 mei he Komiti Fakalalakalaka Ha’apai ‘inasi ma’a hono vāhenga	108
Fokotu’u ‘Eua 11 lava ke fakahū mai ki Fale Alea Lipooti fakamuimuitaha Pule’anga ki he Tu’i ‘i he tu’unga faka’ekonomika	109
Tui tatau ‘Eua 11 & Pule’anga mahu’inga ngāue fakahoko he Va’a Palani	109
Fiema’u ‘Eua 11 ke a’u ki he kaha’u ‘oku ma’ama’a ngāue’aki tekinolosia/‘initaneti he fonuá	110

Poupou Nōpele fika 2 Ha'apai ke fakaonopooni ngāue e Pule'anga.....	112
Fokotu'u Tongatapu 7 ke mālōlō 'a e Fale ki he Mōnite.....	115
Alea'i fokotu'u Tongatapu 7 ke mālōlō 'a e Fale	117
Tokanga ki he ngaahi poloseki makehe he fakalelei'i ngāue Pule'anga	118
Fehu'ia 'i ai Va'a ki he Malu Fakafonua 'i he 'Ofisi Palēmia.....	119
Tali Pule'anga ko e Va'a ki he Malu Fakafonua	119
Poupou Tongatapu 4 ki he Va'a ki he Malu Fakafonua 'i he 'Ofisi Palēmia.....	120
Fehu'ia Tongatapu 7 konga he Patiseti 'oku vahea ma'a e Alonga.....	121
Polokalama Pule'anga faitokonia ai kau faingata'a'ia.....	121
Fehu'ia hiki lahi Vouti 'Ofisi Palemia mo e fiha vahe'i he Patiseti ki he teu fakataha <i>FORUM</i> 'i Nuku'alofa ni.....	122
Fakama'ala'ala Palēmia ki he pa'anga he Patiseti ki he <i>FORUM</i>	122
Hoha'a Tongatapu 7 ki he tali mei he Pule'anga ke faitokonia kau faingata'a'ia.....	123
Fehu'ia Tongatapu 5 pē 'oku fe'unga pē pa'anga 'oku vahe'i ki he olau ki muli 'i he 'Esitimeti.....	124
Pālōti'i 'o tali Vouti 'Ofisi Palēmia	124
Kelesi	125

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Falaite, 21 Sune

Taimi: 1420-1425

Sātini Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea.

(Pea na’e me’a hake leva ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me’a’anga)

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki. Kole atu ke tau kamata ‘aki e Lotu e ‘Eiki.

Lotu

(Pea na’e hiva’i kotoa ‘e he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘a e Lotu ‘a e ‘Eiki)

‘Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke Ui e Hou’eiki Mēmipa.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea. Tapu mo e ‘Eiki Tokoni Palēmia mo e Hou’eiki e Kapineti. Tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai kae ‘atā ke fakahoko hono Ui ‘o e Fale ki he ‘aho ni, ‘aho Falaite 21 Sune 2024.

‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fonua mo e Ngaahi Koloa Fakaenatula, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, Fakalalakaka Faka’ekōnika mo e Takimamata, ‘Eiki Minisitā ‘o e MEIDECC, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Me’atokoni mo e Vaotātā, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga mo e Palani Fakafonua, ‘Eiki Minisitā ki he Mo’ui, Nōpele Tu’ivakanō, Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Nuku, HSH Pilinisi ...

<005>

Taimi: 1425-1430

Kalake Tēpile: ... Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, John Grattan Vaea Taione, Kapelieli Militoni Lanumata, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, Mo’ale Finau, Veivosa Light of Life Taka, Mo’ale ‘Otunuku, Vātau Mefi Hui, ‘Eiki Sea kole ke u toe fakaongo mu’a. ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Nuku, Kapelieli Militoni Lanumata, Vātau Mefi Hui. ‘Eiki Sea ko e ngata’anga ē ‘o e taliui.

Poaki

Ko e poaki ‘oku ma’u heni ‘oku poaki me’a tōmui mai ‘a ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, poaki mai ‘a Kapelieli Militoni Lanumata, ‘oku kau he poaki tōmui mo Veivosa Taka. Ko e ni’ihi ‘oku ‘ikai ke tali honau ui ‘oku ‘i ai e tui ‘oku nau me’a tōmui mai pē ‘Eiki Sea. Mālō.

Me'a 'Eiki Sea

'Eiki Sea: Fakatapu ki he 'Afiio 'a e Ta'ehāmai 'i hotau lotolotonga. Tapu pea mo e Tama Tu'i Tupou VI kae 'uma'ā e Ta'ahine Kuini Nanasipau'u. Tapu pea mo e Tama Pilinisi Kalauni kae 'uma'ā e Fale 'o Tupou.

Tapu atu ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā 'o e Kapineti tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga e Kau Nōpele, tapu pea mo e Fakafofonga 'o e Kakai mālō ho'omou laumālie lelei Hou'eiki. Na'e toloi mai e Fale mei he pongipongi ni 10:00 ki he 2:00 koe'uhí 'oku fiema'u pē ke fakakakato e *quorum* e Fale kae hoko atu 'etau ngāue fakatatau ki he 'asenita.

Hangē pē ko e feme'a'aki kuo mou me'a ki ai he 'aneafi kuo kamata 'a e ngāue e Fale ki he fakavouti ka 'oku 'i ai e faka'amu 'e lava pē fakakakato atu ha konga lahi kimu'a pea tau toloi he 'aho ni. 'I he 'ene pehē Hou'eiki koe'uhí ko 'etau kamata tōmui he 'aho ni te tau lele atu pē 'o mahalo 'o toki tuku ki he 7:00 kae tuku atu pē ke mou toki fakafuofua 'ana pē te mou kei fie hoko atu pē 'ikai hili e mālōlō he 7:00.

Ka te u tuku atu pē ki he Sea 'o e Komiti Kakato ke ne toki fakafuofua pē taimi 'oku fie mālōlō ai 'i he fo'i vaha'a atu ko eni mei he 2:00 ki he 7:00. 'Ikai ke u toe fie fakalōloa Hou'eiki koe'uhí 'oku mahino pē 'etau taimi mo e 'alunga e feme'a'aki. 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua me'a mai.

Vikia Pule'anga founa fakamalanga ngāue'aki he Nōpele Ha'apai fika 2

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Mālō 'Eiki Sea. Pea ko u kole ke u hūfanga atu pē 'i he ngaahi talamalu 'o e Fale ni kae 'uma'ā e fonua kae fakahoko atu pē mu'a 'a e ki'i me'a ko eni ki ho'o Fale 'Eiki. Ko e taimi na'e me'a mai ai 'a e Fakafofonga Hou'eiki 'o Ha'apai fekau'aki pea mo e Tohi Ngāue 'a e 'a e *Budget* ko ia ko ē ko ē 'a e 'a e Pule'anga ne u faka'ofō'ofa'ia ai 'Eiki Sea. Ne u faka'ofō'ofa'ia he ko hono 'uhingá 'uluaki ko 'ene hanga 'o tuhu'i mai e peesi 'oku to'o mei ai 'a e ...

<005>

Taimi: 1430 – 1435

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ... fakakaukau, uá ko e 'aitemi ko ia ko ē ko e na'e fai e tokanga ki aí. Tolú, na'e fai e femahino'aki ai mo e 'Eiki Nōpele ko iá 'o Ha'apai kae 'uma'ā foki e Hou'eiki ho Falé ni. Pea ko u faka'amu 'Eiki Sea ke fai'aki e ngaahi ngāue ko iá mo e founa ko iá ke tau femahino'aki ai 'a e peesi kae 'uma'ā 'a e fika 'oku 'omai kae pehē foki ki he me'a ko eni 'oku 'oatu 'e he 'Eiki Minisitā Pa'angá.

Pea 'oku 'i ai e faka'amu ke fai ia ho'o tauhi neongo 'oku me'a hake 'a e 'Eiki Nōpelé ki he Sea, 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá pea 'oku 'i ai e faka'ofō'ofa'ia ai. Pea mo e fakamālō atu ki he Fakafofonga Hou'eiki ko ia 'o Ha'apai 'i he'ene tataki pea 'oku 'i ai 'a e faka'amu ke tau hoko atu 'i he founa ko iá. Mālō 'aupito 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: 'Eua 11

Tokanga ‘Eua 11 ki he ‘ikai lele Falé he houa pongipongi

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea pea tapu mo e Feitu’u na. Sea ko u tokanga pe ki he me’a ko ē na’e hoko he ‘aho ní Sea ke ‘oua mu’a ‘e toe hoko. Koe’uhí na’a tau aleapau ‘aneefiafi ke tau kamata ‘aneuhu. Ka koe’uhí ko e me’a mai e Feituú na ia ‘oku ‘ikai ke me’a mai ‘a e tokolahi ia ‘o e Falé ni tautefito ki he Hou’eiki Pule’angá. Na’e ‘asi mai pe e toko 3 ‘o ‘uluaki tu’u pe hē pea pehē mai ko ē ke toloí pea nau toe. ‘A ia na’e ‘osi mahino pe ia mahalo na’a nau alea ha taimi ke toe tuku kehe ‘etau me’á.

Sea ko ‘eku ‘uhingá ‘oku mahu’inga ‘etau ngāue ko ení ke fai fakalelei. Pea kapau na’a tau alea ki ha taimi pea tauhi ‘a e taimi ko iá he ko e fu’u ngāue eni ‘oku mahu’inga. Ka ko u tui na’e hanga ‘e he uaine ko eni ‘anepō ‘o uestia e. Ka ne ko au e *High Comm.* Pilitānia na’á ku fekau ‘e au e tama tauhi *bar* ke ‘alu pe ‘o ifi ‘i tu’a. Ka ko u tui ko e me’a ia na’e hokó pea kapau te tau alea ke tau ngāue he Falaite ko eni uike kaha’ú pea ‘oua mu’a ‘e toe hokó he koe’uhí, sio ko ē te ne hanga ‘e ia ‘o maumau’i ‘etau ‘ū me’á.

Sea ko hono uá ko e me’a ko eni ‘oku ‘uhinga ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā ki he founa ‘e fai’aki ‘etau ngāué. Sea ‘oku ou faka’apa’apa pe au ki he’ene me’á ka ko e ‘uhingá ko e me’a pe ia na’e ‘alu atu ‘aneafi. Ko e peesi mo e palani mo e vouti, ‘oku ‘ikai ke toe hanga ‘e au ia ‘o mahino’i pe ko e ‘uhinga ia ke mau toe ‘alu atu fēfē he ngaahi me’á. He ‘oku lolotonga ‘alu atu pe ‘i he ngaahi peesí. Ka ko u tui ko e palopalemá he ‘oku nau nofo nautolu ‘o toe ‘eke mai pe ‘oku ‘asi e me’á he peesi fē.

‘A ia ‘oku mahino ia ‘oku ‘ikai ke nau hanga ‘e nautolu ‘o mea’i pe ko fē me’á he ‘oku ‘ikai ke nau teuteu mai ki he pōtalanoa ko ē ‘oku faí. ‘E toe ‘eke mai ia kia au pe ‘oku ‘asi e me’á he peesi fē peá u talaatu e peesi me’á. Ka ‘oku ‘ikai foki tonu ke u talaange he ‘oku ‘ikai ko ha me’a ia na’á ku teuteu’i ‘e au. Ka ko ‘eku ‘uhinga eni Sea ki he teuteu lelei ko ē ki he’etau talanoá.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sea, ki’i fakatonutonu atu ke fai mu’a ‘e he Feitu’ú na e tafulu’i ‘o kimautolú ‘ikai ke kau ai e Fakafofongá. Mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Tuku mai pe ‘e koe haku ki’i ava ke u fai ai ha’aku ki’i lea. Ka ko ‘eku ‘uhingá eni Sea ki he me’á. Ko ‘aneuhu faka’ai’ai fakakatakata pe, ‘asi mai pe toko 4 ‘o tu’u hē na’e ‘ikai ke nau, fakatokanga’i na’e ‘ikai ke nau ha’u nautolu mo ha naunau

‘Eiki Palēmia: ‘E toe *repeat* pe Sea, na’e ‘osi pe ‘ene ‘ai maí kae tuku mai ā kae fai ha’amau ki’i tali atu ā. ‘Oku ou tui ‘oku manako atu pe Fakafofongá ni ia hono le’ó kae tuku mai ā ke ‘oatu ā ha ki’i fakakaukau ‘e taha.

Tali mei he Pule’anga na’e fakahoko ‘enau fakataha Kapineti he 10 ‘aneuhu

Sea ko u fakamālō atu au ia ‘i he faingamālie na’e fai e Kapineti ‘aneuhu ‘i he 10 ke mau lava ai pea tau lele atu tautolu he pooni ki he 10 pe ko e 12 ‘apō. Ka ko u fakamālō pe au ko e ‘uhingá na’e ‘i ai e faingamālie ai pe ‘o lava ai e Kapineti ‘a e Pule’angá he 10 ‘aneuhu. Pea ‘oku fakafiefia lava atu e ngaahi tafa’aki ko iá ka tau hanga atu ā ki he pooni ki he 7 pe ko e 10 he pooni, mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Sea ‘oku mahu’inga pe ke te lea totonu mo lea mo’oni.

‘Eiki Palēmia: Sea

Taniela Fusimālohi: Ko e ‘Eiki Palēmia pe na’á ne pehē mai ‘aneefiafi

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu e

Taniela Fusimālohi: ‘E toloi ‘emau Kapinetí kae ‘ai eni ‘oku mahu’ingá

‘Eiki Palēmia: Ko ia

Taniela Fusimālohi: Ko ē ‘oku me’a mai ia he pongipongi ni ‘o talamai e me’a kehe ko ‘etau

‘Eiki Palēmia: ‘A eni ko ení Fakafofonga kapau pe na’á ke te’eki ke ma’u mai pe. ‘A ia mahalo na’e tonu ke fakaafe’i atu koe ke ke ‘alu ange ki he Kapinetí. Ka na’e ‘i ai pe ‘a e faka’amu ko e ‘uhingá ke lava ai leva e pisinisi ia ‘a e Pule’angá ko e ‘uhingá ka tau toki lele lahi ai pe tautolu he efiáfi ni, mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: He ko e me’a foki ia ‘e hokó Sea

‘Eiki Palēmia: Sio ko e me’a ē ko ē ‘oku tau ‘uhinga ki aí, he ‘ikai pe ke toe fiamālie ia ki he me’a ‘e pau pe ke ‘ai ia. Ka ko e fakahoko atu pe ‘a e fakamālō ko iá ‘oku lava atu ai e ngaahi ngāue ko ia ‘a e Pule’angá ka tau tuku ā e taimí ‘e ‘Eua 11 ke tau ‘alu ā ‘o fakavoutí, toki tafulu mai ā ai, mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea ko u hela’ia au he ha’u pongipongia ki ho Falé. Ko e toe kuata ki he 9 ko u lele mai he halá, ha’u ‘o ta’utu heni, ‘asi mai ‘a Tongatapu 1, ‘asi mai ‘a 5 ...

<006>

Taimi: 1435-1440

Taniela Fusimalohi: ... mo 7, toki ‘asi mai pe nautolu toe miniti ‘e taha ki he 10, ka ko e fakamātoato’i ko ē ‘etau ngāue Sea, ko e me’a ‘oku fiema’u ia ke tau tukupā ki ai, pea kapau ko e fa’ahinga tukupā e ia ‘oku ‘asi mai mei he Pule’anga ‘oku ‘alu pe ke lele fēfē hotau vaka.

‘Eiki Sea: ‘Eua 11, mahino ho poini ‘a koe kia au, pea ko u fakatokanga’i pe me’a ‘oku ke tokanga ki ai pea ko u kole atu Hou’eiki tau tauhi mu’a e taimi na’a tau tukupā ke tau fakahokó ka neongo ‘oku ‘osi e me’a ko ia. Tau hoko atu ko e taimi eni ia ‘a e pāloti vouti fika ‘uluaki ke tau liliu ‘o Komiti Kakato Hou’eiki.

(Na’e liliu ‘a e Fale Alea ‘o Komiti Kakato)

Me’a Sea e Komiti

Sea Komiti Kakato: Tapu ki he Tu’i ‘o Tonga, Tu’i 6 kae ‘uma’ā Fale ‘o Ha’a Moheofo, fakalave ki he ‘Eiki Palēmia, Kapineti, Hou’eiki e fonua, kau Fakafofonga ki he Kakai, Kakai e fonuá ‘oku nau me’a mai he ope, tau fakafeta’i pe.

‘Oku lahi e ui ‘a e ‘Eiki ‘oku fai he ngaahi lotofale ‘e ni’ihi, ka ‘oku tau fakafeta’i te’eki ke kau he a’u mai ki Fale Aleá ni. Mou kei laumālie lelei pe pea ‘oku tau kei fakafeta’i ai. Hou’eiki, ‘oku ou kole atu ke hoko atu mu’a ‘etau feme’a’aki, ‘ikai ke u toe fakalōlōa.

Vouti 1 – ‘Ofisi Palasi

‘Aneefiafi na’a tau tuku ‘aneefiafi ‘oku lolotonga malanga e Tongatapu 7, Tongatapu 7

‘Eiki Palēmia: ‘Ikai ke toe hoko atu pe ‘a 7 ka ‘ikai pe ko u fokotu’u atu ke tali a e ‘uluaki, mālō.

Sea Komiti Kakato: ‘io, pea pou pou

Paula Piveni Piukala: Sea,

Sea Komiti Kakato: Me’a ‘e Tongatapu 7

Paula Piveni Piukala: Tapu mo e Sea, fakatapu ki he kau Mēmipa, ko e ‘isiu na’a ku lave ki ai ‘aneafi ‘oku mahu’inga ke fakatokanga’i ia ‘e he Falé ni Sea. ‘I he fakakaukau ‘a e motu’á ni ki he ngaahi fakalelei na’e ‘omai mei he Fale Alea e Kominiueli, ki hono fakatemokālati’i mo e anga hono fakalele Fale Aleá ni. ‘Oku ou mahu’inga ‘ia ai ‘i he ‘uhinga ko eni Sea, ke tau hanga ‘o fakatokanga’i e ngaahi *institution* mahu’inga, fa’unga mahu’inga. Sea ko u tui ko e kau Mēmipa nau folau kātōa pe. ‘Oku ai e me’a ‘i he taimi ko e ko ē ‘oku fakatokanga mai ai e folau, kapau ‘e si’isi’i e ‘okisisini he vaká ‘uluaki tui he ‘e he taha lahi ‘a e me’a fakamānava pea ne toki tokoni’i ‘a e kauleka.

Ko e ‘uhinga e fakakaukau ia Sea, ‘oku *very noble* ‘aupito pe ia he ko u hanga ‘o fika hifo ‘oku ‘ikai ke ‘ikai ke u ongo’i ‘oku malu ongo e Hou’eiki ‘oku malu faka’ekonōmika. Pea ‘oku ou tui au ko e matavaivai fakafa’unga, ‘oku mahu’inga ia ka au ke tau hanga ‘o monomono e ngaahi tuliki ko eni kae lava ke fononga lelei hono pule’i lelei e fonua.

Hangē ko ‘eku lave ‘aneafi, ui mai ‘a ‘Ene ‘Afio mo ‘ene faka’amu ke pule’i lelei ‘a e tukuhau e fonua. Ko e ‘uhinga na’a ku lave ai ki he ‘oku ‘ikai ke toe tānaki ha silini fo’ou, na’a ku lave ‘aneafi ki he pa’anga *constituency* ‘a e Hou’eiki Nōpele, he ‘oku toe ‘omai pe ia kau e motu’á ni ia he ha’u nau ha’u ‘o kole ki he, Tama Pilinisi, Kalaniuvalu, ha ki’i tokoni mei he’ene sēniti ‘o ‘ave pe ki he Ālonga. Nau ha’u ‘o kole ki he Sea Fale Alea, ki’i kongā ‘ene sēniti ke ‘ave ki he ki’i kau sipoti, he ‘oku ‘ikai fakanofua ia he pa’anga fakavāhenga.

Ka ko e ‘uhinga ‘eku taukavé ‘e Sea, to’o mai pe fo’i 900000 ko ia ‘o tānaki mai ki he peesi ko eni, ‘o e *noble allowances*, fakalahi ia pea te tau toki kumi pe ‘e ‘i ai pe, ‘e Sea, ko e Patiseti ko eni ko ē e fakamokomoko, fakamokomoko ko e ‘i he ngaahi Potungāue.

‘Eiki Palēmia: Sea, kātaki pe ke u ki’i ‘eke pe ‘aku ke fakamahino mai ange ko e vouti foki ia ‘e to’o mei ai ko e vouti ia ‘a e Sea Fale Alea, ko e ‘uhinga kae ke toki alea’i ...

<007>

Taimi: 1440-1445

'Eiki Palēmia: ... ia ai he taimi ko ē 'oku a'u ai ki he Fale Aleá kae tau 'ai 'etautolu 'a e me'a ko eni 'a e Palasí ko ení. He 'oku 'ikai faitu'utu'uni atu 'a e, ko e motu'á ni ia 'i he Palasí pē ko e Fale Aleá ia ko e me'a ia 'a e Seá. Mālō 'Eiki Sea.

Paula Piveni Piukala: Ko ia Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Io.

Paula Piveni Piukala: Ko u ...

Sea Komiti Kakato: Tali ia 'Eiki Palēmia ē.

Tui Tongatapu 7 'ikai 'oange he Patiseti ha 'inasi fe'unga ki he Tu'i

Paula Piveni Piukala: Ko 'eku 'uhinga ko 'eku 'uhinga 'eku talanoá au he 'e liliu e mata'ifika ko ē kapau 'e tali. He kapau te tau tali ē 'e loka ia. Ko e poini ia 'oku ou hanga au 'o talanoa'i fakalukufua e fakakaukáu he 'oku, 'e Sea ko e talu e fononga mai 'a e fa'unga Fale Alea e fonuá mei he 1875 pea tau liliu he 2010, ko e ui 'a e kakaí ke pule'i lelei. Te'eki ai ke u hanga 'o fakatokanga'i 'oku tau hanga 'o 'oange ha 'inasi fe'unga ki he *institution* 'a e *Monarchy* ke nau ongo'i malu mo kinautolu 'i he 'uhinga ko ení Sea.

He 'ikai ke mo'oni, Sea te u fakahoko atu pē au 'a e motu'á ni ia. Hala 'ata'atā ke 'i ai ha'aku mahu'inga'ia he me'a ko e mafai. Ko u pehē ko e *mandate* na'e 'omai he vāhengá na'a ku 'alu ki ai ki he filí, kapau ko ha'o fāmili au, 'oua te ke fili koe 'ia au. Kapau ko ho makatu'ungá ko e 'uhingá na'a ku 'aonga kia koe, 'oua te ke fili 'ia au.

'Eiki Palēmia: Sea kapau 'e toki 'ai ē ia he ...

Paula Piveni Piukala: Pea kapau ...

'Eiki Palēmia: He Vouti 'a e *Election* Sea. Pea ko u kole fakamolemole pē au ki he Fakafofongá ka ko e 'uhingá pē ke tau foki mai pē. Manatu'i ko e 'uhinga ko ē 'o e pa'anga ko eni e kau Nōpelé ko e pa'anga *constituency*. He ko e 'uhingá ke nau tokoni kia nautolu ko ē 'oku nau fakafofonga'i maí. 'A ia 'oku tatau pē mo tautolu 'a e pa'anga ko ē 'oku tau tokoni mai ko ē ki he kau Fakafofongá ke tau o 'o tokoni'i hotau ngaahi vāhengá.

Ko e 'uhingá pē au ki he *principle* pe ko e fo'i 'uhinga ko ē na'e fai 'aki ko ē 'a e ngāué. He 'oku tatau ai pē foki ia ki he Falepa'angá ia pe toe nofo hē 'a e senití mei hē, ka na'e 'i ai 'a e tu'utu'uni pea mo e ai mo e fakakaukau 'a e Fale Aleá ko e 'uhinga ia na'e fokotu'u ai ko ia 'a e ki'i seniti ko ení ke tokoni ki he kau Fakafofonga ko eni 'a e Hou'eikí 'i Falé ní Sea. Mālō.

Paula Piveni Piukala: Sea, mahino pē kiate au ia 'a e fa'a fakahoha'a 'a e Palēmiá kae tukuange mu'a ke 'oatu 'eku fakakaukáu. He kapau te tau tali ē ka tau, he ko 'etau loka'i ia 'a e Patiseti ko ení. Ka 'oku 'i ai 'a e me'a ia 'oku ou loto ...

Sea Komiti Kakato: 'E Fakafofonga ki'i tokoni mai kiate au. Ko e me'a ko ē 'oku ou tali 'e au ia ki aí, 'io he 'oku mo'oni e Palēmiá. Ko e pa'anga *constituency* ko ē 'a e toko 9 ko ení 'oku 'i he Fale Aleá ia. Ko e pa'anga ko ē e vāhenga ko ena 'oku ke kole ko ē ki he Hou'eiki Nōpelé, ko e Minisitā Pa'angá ke kole pē ke, pe 'oku kau he *COLA* ko eni ko eni peseti 'e 5 ko eni 'a e Minisitā Pa'angá.

Paula Piveni Piukala: ‘Oku ke ‘ilo Sea ...

Sea Komiti Kakato: ‘Oku nau toko 33 foki.

Paula Piveni Piukala: ‘Oku ke ‘ilo e mahu’inga e peseti ‘e nimá ‘i he’ene tu’u ko ē, ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ia, hangē ia ha fo’i pululolé ‘oku ‘oatú. ‘Oku ‘ikai ...

Sea Komiti Kakato: Hou’eiki Pule’angá ko e me’a ko ē ‘oku ‘ai ko ē he’etau Tohi Tu’utu’uní ‘a e kupu ko ē 87 ke tau lava ‘o kole ‘i ha fo’i kupu hē, hangē ko e pa’anga ko eni ko eni 15xxx ...

Paula Piveni Piukala: Ka ko ho ‘uhinga mai ko ē Sea ke u kole ki fē?

Sea Komiti Kakato: Mei he miliona ko iá pe ko e ...

Paula Piveni Piukala: Ke kole ‘i Falé ni pe ko e kole ‘i tu’afale?

‘Eiki Palēmia: ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Kole heni!

‘Eiki Palēmia: Sea.

Sea Komiti Kakato: He ‘oku ke lolotonga me’a ‘i Falé ni.

Paula Piveni Piukala: Ko e ‘uhinga ia ‘eku fakamalangá Sea.

Sea Komiti Kakato: He ‘ikai ke ke to’o ‘e koe e pa’anga ko ē mei he Fale Aleá ‘o ‘ave ki ai ka ko e Minisitā Pa’angá.

Paula Piveni Piukala: Ko e anga pē ‘eku fokotu’u.

Sea Komiti Kakato: *Oh.*

Paula Piveni Piukala: Ko e anga pē ‘eku fokotu’u Sea. ‘Oku ‘ikai ko ‘eku tu’utu’uni.

‘Eiki Palēmia: Sea ko u kole pē au ke u ...

Paula Piveni Piukala: Ko ‘eku fokotu’u kapau ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha silini.

‘Eiki Palēmia: Ke u tokoni atu pē Sea pe ‘e laumālie lelei ...

Sea Komiti Kakato: Mou ki’i tokoni mai angé Hou’eiki Pule’anga kae tau nga’unu.

‘ikai tui Pule’anga ki he Fokotu’u Tongatapu 7 ke to’o fakalahi ‘inasi Fale Tu’i mei he Fale Alea ‘o ‘ave ki Palasi

‘Eiki Palēmia: Ko ‘eku fokotu’u atu pē au kuo ‘osi mahino, ‘a ia ‘oku fiema’u he Fakafofongá ia ke to’o mei he Fale Aleá ‘o ‘omai ki Palasi ko e ‘uhingá ka tau pāloti’i ā. He ko e fokotu’ú ia na’e ‘omai pea ko ‘emau *view* ‘amautolu ... he ko e me’a ia na’e tu’utu’uni he Fale Aleá ke

tokoni'i 'aki 'ene kau Mēmipá pe ko e feitu'u pe ia 'oku tonu ke tuku aí. Tatau ai pē pe ko e hā e lōloa e malanga ia 'a e Fakafofongá ka ko e *position* ia pe ko e tu'u ia ko ē me'á 'oku tonu pē 'ene tu'u 'a'ana hē he ko e ngaahi tokoni ia ki he kau Fakafofonga 'o e Fale Aleá. Mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea kole pē ke 'oatu pē 'eku fakakaukaú. Ko e anga ia taha ia 'eku fokotu'u. Ua eni kapau 'oku 'ikai tali ia. 'I he peesi 226 ko ē *Statement* 'oku pehē 'ene fakalea ko eni, na'e ma'olunga ange 'a e fakamolé ni 'i he 'Esitimeti kamatá 'aki 'a e pa'anga 'e 8.4 miliona, fefononga'akí mo e fetu'utakí, *travels and communications* 8.4 miliona. Fēfē ...

<001>

Taimi: 1445-1450

Paula Piveni Piukala: ... ko 'eku 'uhinga 'eku fakatalanoa Sea, he 'oku 'asi mai ia 'i he *revise* ko eni 'i he ta'u ni, 'e toe 'ova 'aki 'a e 3 miliona. Ko 'eku fokotu'u Sea 'uhinga ia na'a ku feinga ai ke tau fakamā'opo'opo mu'a he fo'i mangafā ko eni. 'Oku mahu'inga'ia 'a e motu'a ni ke ongo'i 'e he Hou'eiki, ongo'i 'e he Fale 'Ene 'Afio 'oku nau malu, ka ko e fatongia ia 'o e kakai 'o e fonua, ke 'ilo ko 'enau malu pē teka lelei hotau vaka Sea. Ko 'eku 'uhinga ia 'eku 'ohake ko e fakatokangaekina he na'e 'ikai ke u ma'u haku faingamālie ke u malanga 'i he me'a ko eni he ta'u kuo 'osi. Ko e 'uhinga ia na'a ku fakalongolongo ai 'aneafi, ko ho'o ta'ofi au. 'Uhinga ia na'e 'ikai ke u *respond* ai ki he ...

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga 'oua na'a ke toe talamai koau na'a ku ta'ofi koe, ko ho'omo kē 'i he Fale ni, pea u ui, ui pea 'oku 'ikai pea u fekau ke ke me'a kitu'a. Fo'i 'aho pē 'e taha. Ko e Sea ia na'e 'ave pē 'aho 'e 7 pea ke toe kole mai 'a e 'aho 'e 5. Pea ke foki mai, 'ikai ke 'i ai ha me'a pehē ia 'e hoko 'i he Fale ni. Ka 'oku hangē 'oku ke toutou 'ai pehē ke tukuaki'i ko au na'a ku tuku 'a e Feitu'u na kitu'á, fo'i 'aho pē 'e taha, ke ke me'a atu hena he na'a mo mei feala'aki pea mo e Fakafofonga ko ē. Pea u ui atu, 'ikai, pea u ui ho hingoa pea u fai leva 'a e tu'utu'uni.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e mahu'inga 'o e fakakaukau Sea 'oku ou hanga 'oatu, ke tau fakatokanga me'a, 'oku 'i ai 'a e lau 'a e tangata 'iloa mei Kalisi ko Palata (*Plato*), ko e nunu'a 'e *pay* 'e totongi 'e he *Noble* people, he 'ikai ke nau fakatokanga me'a he ngaahi mangafā 'o e fefononga 'o 'etau faka-politikale, 'e iku pule'i tautolu 'e he *evil men*, kapau he 'ikai ke tau fakatokanga me'a.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ke u ki'i tokoni atu pē mu'a ki he Fakafofonga.

Paula Piveni Piukala: Tali pē tokoni 'a e Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato: Tali mai ki ai.

'Eiki Minisita Fefakatau'aki: Tapu mo e Feitu'u na, pea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. Sea, ko e, ko 'eku ki'i tokoni ki he fakalea ko ē 'o pehē 'oku 'ikai ke malu, 'a e, ko e ko 'eku fie tokoni atu ki he Fakafofonga pē ko ene ma'u 'a e fakamatala ko ia mei fē. 'Oku 'ikai ke puli ia 'i he fonua ni 'a e fatongia ko ē 'o e Hou'eiki Nōpele, mo 'enau ngaahi kavenga ki he fonua, pea 'oku tau fai pou pou atu ki ai, ka 'oku, ko e fa'ahinga fakamalanga ia ko ē ke pehē 'oku 'ikai ke malu, kiate au 'oku me'a mai 'a e Hou'eiki pea mo e kakai 'o e fonua ko e hā 'a e, ko e ma'u 'a e fakamatala ko ia mei fē Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e tokoni fehu'i ē.

Paula Piveni Piukala: Sea, ko e hā ho'omou poa ko e hā ho'omou fakakaukau ki he fō'i fakalea ko eni, tala ki he 'Ene 'Afio ko homau hala ia 'o mautolu ki Vava'u. Ko e hā ho'omou fakalea ki ai? Ko e hā ha'atau fakalea ke pehē atu 'oku ou kei falala pē au te u fakahoko pē 'e au? Ko e hā ha'amou fakalea ke pehē mai ke tuku 'a e pisinisi ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea, ko e faka'uhinga ...

Paula Piveni Piukala: ... 'oku 'asi mai 'i he *statement* ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... ko 'ene faka'uhinga pē 'a'ana.

Paula Piveni Piukala: Te nau fakatau vakapuna.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ...Sea, pea 'oku 'ikai ko ha palōfita ia ke vavalō pē te ne talamai 'e ia 'a e me'a ko ē 'e hoko 'i he kaha'u. Ko e anga pē 'ene faka'uhinga 'oku 'ikai ke ...

Paula Piveni Piukala: Sea ko e anga pē ia 'ene faka'uhinga mei he telefoni, ka 'oku ou mahu'ing'ia ke pule'i lelei 'a e fonua ni.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko e fonua 'oku malu Sea 'oku tau taka 'i he fonua malu.

Paula Piveni Piukala: 'Oku ou mahu'ing'ia ke pule'i lelei 'a e fonua ni, 'oku *sensitive* 'a e *issue* ka 'oku loloto he kou mahu'ing'ia au, Sea, na'e tō hoku lo'imata he'etau talanoa ki he neesi na'e pekia. Ko hono 'uhinga ko 'eku sio ko ē ki ai hangē pē ha'aku sio ki ha'aku, na'e *practical* 'eku 'ofefine 'i he va'a ko eni. Na'e hoha'a homau 'api, ki he taimi lahi 'oku ne fakamole ai he 'ātakai ko ē. Ko au pē na'e 'ikai ke u tokanga ki ai. Ka ko e taimi na'e hoko ai 'oku ou tokanga ki he me'a ko ia Sea. He kapau na'e hoko mai ki ha'aku, 'e kehe anga 'eku ongó. Ka 'oku ou ongo'i tatau pē 'oku ou ongo'i mahu'ing'ia, Sea, 'i he 1880 ...

'Eiki Palēmia: Sea 'oku ou kole atu pē ke foki mai mu'a 'etau fakamalanga ki he 'Ofisi Palasí.

Paula Piveni Piukala: 'Ikai ko 'eku 'uhinga ke fakamakatu'unga 'a e 'uhinga, ke 'uhinga lelei kimu'a 'oku tau tali pē 'oku tau ta'etali.

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga, ko hono mo'oní 'o'ona ia Fakafofonga 'oku mahu'ing'ia ka 'oku fai 'aki pē fanongo 'a e Hou'eiki. Ka ke me'a angé pē ko ho'o kolé ki he Minisitā, fē vouti Minisitā te ke lava 'o tokoni ki he Fakafofongá ke 'oange mu'a 'a e me'a ko eni 'oku ne fiema'u, kapau te tau toe 'alu ki he 1880 mau 'osi 'ilo 'a e hisitōlia ko ia.

Tokanga Tongatapu 1 ki he founga hono fakamoleki pa'anga ma'a e kau Nōpele 'i he fokotu'u fai mei Tongatapu 7

Tevita Puloka: Sea, tapu pē mo e Sea, ko 'eku kole pē 'aku ia ki Tongatapu 7 ke toe ki'i 'ai angé ke mahinó 'a e fokotu'u, ...

<002>

Taimi: 1450-1455

Tevita Puloka: ... ‘a ia ko e ‘uhingá, tokoni mai ke to’o e tahakilu ko eni ‘oku ‘inasi ai e kau Fakafofonga ‘a e Hou’eiki Nōpele ko eni ‘oku Fakafofonga ‘i Fale Alea ‘o ‘ave ki honau vāhenga ko eni ‘oku lau ‘i he ‘Ofisi Palasí?

Paula Piveni Piukala: Ko ia Sea.

Tevita Puloka: Ko e hā leva e me’a ‘e hoko ki he Hou’eiki Nōpele ‘e toko 24 ‘oku ‘ikai ke nau Fale Alea hono ‘ave atu e 100000 ko eni ‘a eni ‘oku tau ‘inasi ai tautolu ngaahi vāhenga he 350000.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e ma’u ko ē motu’a ni ko e silini ko ia ‘oku fakamoleki pe he kakai. Ka ‘oku ‘ikai ke ‘i ai hano ‘uhinga lelei ‘o’ona ke mou hela’ia ai he fakakaukau ‘a e motu’a ni. Kapau ‘e ‘omai ia ‘o tānaki mai ki ho’omou vāhenga. Ke kau kātoa ho’omou fu’u kau Nōpele ke nau malu mo nautolu.

Tevita Puloka: Sea ko ‘eku toe ki’i ...manatu’i ko e founga ko ē ‘oku fakamoleki’aki he Hou’eiki Nōpele ‘enau 100000. ‘Oku ‘ikai ke nau ala nautolu he pa’anga.

Paula Piveni Piukala: Ko ‘eku poini ia.

Tevita Puloka: Kaikehe ka ko ‘eku ‘ave ko ē ki hē ‘o ‘ave atu ia ko e vāhenga.

Paula Piveni Piukala: Ko ‘eku poini ia he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha *benefit* ai ‘a e kau Nōpele.

Tevita Puloka: Ke nau fai’aki ‘enautolu ha’anau fakamole ‘anautolu kia nautolu, kae ‘ikai ko e founga ko eni ‘oku tau ...he neongo ‘enau 100000 pea nau pule ki ai pea nau toe pule ko hai ‘e vāhenga mo e kakai ‘e ‘ave ki ai, ka ‘oku kei fou pe ia he founga. Ko e ‘uhinga ia pe ia e *process* ko ē hono fakamoleki e silini

Paula Piveni Piukala: Ko ‘eku ‘uhinga ‘a’aku Sea ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’amou lelei ‘o moutolu *benefit* ‘e ma’u mei he ki’i pa’anga ko ē ‘oku ‘oatu kia moutolu. He ko hono ‘uhinga ‘oku mou toe fakamoleki pe ‘e moutolu he ngaahi *project* ‘oku totonu ke fai ia fatongia pe ia ‘a e Pule’anga hangē ko eni, na’a ku kole ‘e au e 10000 mei he Pilinisi.

’Eiki Palēmia: Fakatonutonu Sea.

Tevita Puloka: Ko u fakatonutonu atu atu Sea, ne ‘aonga ‘a e ngaahi tokoni ‘a e Hou’eiki Nōpele ‘i he Vāhenga Tongatapu 1 ki he me’a ‘a e Hou’eiki Fafine mo e, ‘oku ki’i lahilahi ‘enau...’oku ‘i ai pea mo e me’a na’e tokoni ki he le’okolo kimu’a. Ko ‘eku tokanga pe ‘a’aku ia ki he me’a ko eni ‘oku ‘uhinga ki ai ‘a Tongatapu 7 he ‘e toe fihia e kau Nōpele hono ‘oatu ki ai he ‘oku ‘osi ‘i ai ‘a e tu’utu’uni ki he taimi ‘e ngāue’aki ai e fakamoleki e pa’anga ko ia mālō.

Paula Piveni Piukala: Ko u fakamālō pe au kia Tongatapu 1. Ka ‘oku kehekehe ‘ene ‘uhinga mei he laumālie e me’a ‘oku ou fokotu’u atu Sea. Ko e *institution* ‘a e kau Nōpele ‘oku mou toko 33 pe ‘oku toko 36 pe ‘oku toko 33. ‘Oku totonu ke mou fakakaukau’i fakalukufua e *institution* ko ia. Sea tatau ai pe ia.

’Eiki Palēmia: Sea ka u ki’i fakatonutonu atu Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu mo ki'i me'a lōua pe ki lalo, me'a lōua ki lalo.

'Eiki Palēmia: 'Ikai ke u fie fakafekiki au na'a toe tuku au kitu'a Sea ka ko e anga pe eni ia 'a e fakakaukau. Na'e alea'i he Fale ni kau ai 'a e kau Nōpele ko eni 'oku nau 'i he Fale ni 'a e tu'utu'uni ko eni 'a ē 'oku tau lolotonga ngāue'aki ai. He Fale ni na'e tali he Fale ni. Ko 'etau me'a ia ko ē na'e tali, 'o kapau leva 'oku 'i ai ha toe fakakaukau kehe toe tuku mai ke liliu 'etau tu'utu'uni ko ia. Ka 'oku 'ikai ko e Patiseti fai pe Patiseti fakatatau ki he tu'utu'uni 'a e Falé Sea. Ko e me'a ia 'oku ou 'uhinga ki ai. Kapau ko 'ene fokotu'u tau pālōti'i tatau ai pe ko e hā 'ene me'a ka ko e fokotu'u ē kuo mahino mai, tau pālōti ā ka tau ...

Mateni Tapueluelu: Ke ki'i hoko atu ha ki'i fakatonutonu pe Sea ko u tui 'e tokoni 'aupito pe.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na.

Sea Komiti Kakato: Mo tokoni ki he Feitu'u na Tongatapu 7.

Fokotu'u Tongatapu 4 ke toloi alea'i fokotu'u Tongatapu 7 & 'ave 'isiu ko eni ki he Ma'u Mafai Vāhenga

Mateni Tapueluelu: Pilinisi kae pehē Hou'eiki Mēmipa. Sea ko 'eku fokotu'u atu ke toloi eni ko hono 'uhinga ko e *benchmark* ko ē na'e me'a ki ai 'a Tongatapu 7 na'e tufa mai Fokotu'u Fika 5. 'Oku talamai ke tau faka'ai'ai 'a e ma'u vāhenga Ma'u Mafai ki he Vāhenga ke ne fokotu'u 'a e monū'ia 'o e Falé. Ko e pōini ko ē 'oku ou 'oatu ke Lao ko ē ki he Ma'u Mafai Vāhenga 'oku 'ai ai 'a e Hou'eiki Nōpele ia. 'A ia 'oku totonu ia ke 'ave kia nautolu ha me'a fekau'aki mo ha monū'ia pe ko ha vahe 'oku foaki ki ha taha. Ko e lisi ko ia kau ai tautolu mo e kau Nōpele.

Ka 'i ai ha fokotu'u 'oku sai 'aupito pe e fakakaukau ia ke ai ha fokotu'u, 'atā ki he taha ke ne 'omai ha'ane fokotu'u. Ka 'oku ou fokotu'u atu ke 'ave ia ki he ma'u mafai totonu pea fe'unga ā 'etau fa'a hanga 'o fokotu'u 'a e me'a pehē ni Sea. Fokotu'u pe 'etautolu 'i heni kae a'u 'a e Ma'u Mafai Vāhenga ia Sea ki he ta'e'aonga tuku pe ki he tafa'aki, 'ave ke nau hanga 'o 'ai ke napangapangamālie. He ko e silini ko eni 'oku fokotu'u mai ko e 450000, silini ia 'e 'ave 'o tākaki ki he 800000 lolotonga. 'A ia kapau te nau vahe ko e taki 50000 ia. Ko e pa'anga lahi 'aupito Sea. Ko e tu'u lolotonga 'oku 'aonga 'aupito ia ki he kakai, kau e motu'a ni ai. Na'a ku lele atu kia 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō...

<003>

Taimi: 1455-1500

Māteni Tapueluelu : ... 'o ne 'omi 'a e sēniti 'o tokoni ia ki he nō si'i kakai fefiné, ko hono 'uhinga ko e feinga ke *divert* nautolu mei he fanga fu'u nō lalahi peseti 'e 32.

'A ia ko e pa'anga 'a e Hou'eiki tokoni 'aupito ia kiate kimautolu, tokoni ki he kakaí. Pea kiate au 'Eiki Sea ko e me'a ia 'oku totonu ke tau 'uluaki nofo ai 'etau tokanga, ko e kakai masiva ke tokoni'i kinautolu. Ko u tui au ia 'oku monū'ia fe'unga pē e Hou'eiki Nōpele lolotonga ko ē 'oku tau faka'apa'apa. Ko e mo'oni ia, 'oku ai e fatongia 'o e Hou'eiki Nōpele ki he fonua **ni**.

Ko e mo'oni 'oku totonu ke 'i ai hanau vāhenga. 'Oku nau tokanga'i 'e kinautolu 'a e anga 'o e nofo fakakelekele. Ko e ngafa tupu'a ia 'oku tonu ke faka'apa'apa'i pea 'oku ou pehē ko e fo'i vahe ko eni 'oku 'ave kia nautolu he taimi ni, 'oku fe'unga pē ia he 'oku ai mo e ngaahi monū'ia kehe 'oku tafe mai. Faka'apa'apa'i 'a e fokotu'u 'a 7, ka 'oku ou kole atu ke tuku mu'a 'a e fokotu'u ko eni ki he monū'ia ke 'ave ki he Ma'u Mafai Vāhenga Sea.

Paula Piveni Piukala : Sea, ko e a'usia pē ē ia 'a e Fakafofonga Tongatapu 4, kehe 'aupito ia mei he me'a ko u sio au ki a'i. Ko e me'a 'e Sea, ko e fakakaukau ko ē ke 'ave 'a e vāhenga 'o e kau Nōpele pea mo e vāhenga 'a e *monarchy* ko e me'a ia 'a e kakai e fonua Fale ni ia. 'Oku 'ikai ke fiema'u ke ha'u ha mafai 'o e ma'u vāhenga ia ke ne *assess*. He ko hono 'uhingá Sea 'oku ou fakatokanga kia kimoutolu, 'oua te mou hanga 'o *write off* 'a e fu'u ta'u 'e 149 'a e melino e nofo 'a e fonua ni. Tau talanoa pē tautolu ia he pa'anga, talanoa he mafai te'eki ai ke u fanongo 'oku 'omai e *factor* 'a e ma'uma'uluta e nofó Sea.

Motu'a ni, na'a ku 'uluaki hū mai pē ki hení na'a ku ongo'i ko e fatongia ko e kovinānite. Ko e me'a ia na'e lalave ai kia au 'a e fuakava Sea. Pea na'a ku hanga 'o fakatokanga'i 'a e 'ikai ke tu'u mo'oni. Na'a ku fakahoko pē ki he Sea e Fale Alea 'a hoku loto he 'aho ko ia, ko e fo'i lea ko ē ko e *truly loyal is no way* 'oku tatau hono faka-Tonga pea mo e fo'i lea ko ia. Ko e 'uhinga ia 'eku hanga au ko 'eku *loyalty* eni ki he fatongia na'a ku fakahoko ki hoku vāhengá ke pule'i lelei e fonua. Pea ko 'eku anga 'eku fakakaukau tau'atāina Sea kapau 'e 'ikai ke *strengthen* e ongo *institution* ko eni, ...

Taniela Fusimālohi : Lava pē fai ha ki'i tokoni

Paula Piveni Piukala : 'Io.

Taukave 'Eua 11 pea poupu Tongatapu 7 ko Fale Alea ke fakakaukau vāhenga kau Nōpele

Taniela Fusimālohi : Sea ko e poini ko ia 'oku 'ohake fekau'aki pea mo e *Remuneration Authority*. Ko e ma'u mafai ko ia ko e me'angāue ia 'oku ne ngāue'aki ko e ngāue'aki pē ki he ngāue fakapule'anga pē ke mahino. Ko ha toe me'a kehe ai, 'oku ai e poini 'oku 'omai ko ē 'e Tongatapu 7 ko e me'a ia 'a e Fale Alea ke ne fakakaukau.

Māteni Tapueluelu : Fakatonutonu Sea kātaki. 'Oku hala 'aupito 'a e me'a ia 'oku 'omai 'e 11. 'Eiki Sea ko e lao eni 'oku tu'u ko eni. Ko e Lao ko ia ki he *Remuneration Authority* pē ko e Ma'u Mafai Vāhenga, 'oku ne sipela mai e ni'ihi ko ē 'e ngāue ki ai pea 'oku kau ai 'a e Hou'eiki Nōpele.

Taniela Fusimālohi : Sea 'oku mahino pē ia ka...

Māteni Tapueluelu : Kapau 'oku ne fiema'u pē ia ke toe 'ai ha me'a fo'ou Sea pea liliu e lao. Ko e Fale Lao eni 'oku tau faka'apa'apa'i e me'a ko e Lao.

'Eiki Palēmia : 'Oku mo'oni e me'a 'a Tongatapu 4 ko e poini pē ia na'e 'ai ke fakatonutonu. Ko e Lao ia 'oku 'ikai ko e ngāue fakapule'anga pē 'e ...

Taniela Fusimālohi : Kae 'oleva mu'a ke 'oatu 'eku poini na'a ku ngāue he sino ko ia.

'Eiki Palēmia : Ko e me'apango ia ko e 'ikai ke ke 'ilo 'a e fatongia.

Taniela Fusimālohi: Sea ko e Lao kotoa pē ‘oku ‘ikai ko e Lao ke tau pehē ko e paasi pē mei heni ko e lao lelei. Hala ‘aupito ia ka ko e poini ení Sea.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Oleva ke ‘oatu ‘eku ki’i fakakaukau ko au ‘oku ou Sea Kōmiti Kakato ē. ‘Osi ho’o me’a he Fale ni, manatu’i ko ‘etau fuakava lea mo’oni mo totonu.

Taniela Fusimālohi: Ko ia.

Sea Kōmiti Kakato : Pea ke me’a mai ‘oku ‘ikai ke kau ‘a e tafa’aki ma’u mafai vāhenga kau ai ha toe me’a kehe. Ko e kau ngāue fakapule’anga pē.

Taniela Fusimālohi: Ko e, ko e ..

Sea Kōmiti Kakato: Ki’i me’a ki lalo. Me’a ki lao. Me’a mai leva ‘a Tongatapu 4 ‘ene fakatonutonu ‘oku kau ‘a e Hou’eiki Nōpele ‘i he kongā ke ‘ave ko ē ki he fakafuofua ko ē ‘o e vāhenga. ‘Oku ke loi he Fale ni. Ta ko ē ‘oku kau ‘a Fale Alea ia ka ke toe feinga ko e hā ho’o poini ‘oku ke toe feinga ki ai.

Taniela Fusimālohi : Sea ko e lea na’a ku ngāue’aki, kai totonu ke kau ia ko e lea ia. ‘

'Eiki Palēmia: Lea na’a ke ngāue’aki, ko e Pule'anga pē...

Sea Kōmiti Kakato: Te tau fakatonutonu ka hala ho’o me’á te u tautea e Feitu’ú na ē. ‘Oku ke fakakikihi, ko e me’a ko ia na’a ke me’a mai, me’a ki lalo. Te tau ‘alu leva ki he me’a ko ia ‘oku totonu ke fai ‘e he Sea ...

<004>

Taimi: 1500-1505

Sea Komiti Kakato: ... ko e me’a ko ē na’a ke me’a mai he Fale ni ko e fatongia ‘o e Fakafuofua Vāhenga ko e Pule’anga ‘ata’atā pē ‘o kapau ko ha me’a kehe ‘oku ‘ikai ke kau ia ai. ‘Oku tonu ‘a Fika 7 ko e me’a ia ‘a e Fale Alea ke nau hanga ‘o fai ‘a e fakafuofua ko eni he ‘oku ‘ikai ke kau e Hou’eiki Nōpele ia ‘i he Lao. Ka na’e fakatonutonu mai ‘e Fika 4 ‘oku kau fakataha mo e ‘Eiki Palēmia ‘o kau mo e Hou’eiki Nōpele ai.

Taniela Fusimālohi: Sea kapau ko e ko e tu’u ia ‘a e Lao ka ko e anga ko ē ‘eku vakai.

Sea Komiti Kakato: Ko e tu’u ia ‘a e lao ...

Taniela Fusimālohi: Ko ia na’a ku ‘oatu.

Fehu’ia Nōpele fika 1 Ha’apai natula kehekehe pa’anga fakavāhenga & pa’anga ‘inasi kau Nōpele

Lord Tu’iha’angana: 'Eiki Sea kātaki mu’a ke ki’i tokoni mu’a mo mo, he ko e ‘uhingá he ko u feinga pē ke muimui’i e me’a ko ē ‘a e Fakafofonga Fika 7 ka ‘oku tau ‘alu atu tautolu ‘e a’u ki he fakafuofua vāhenga ka ko u ‘ai pē au ke toki fakamahino mai he Fika 7 pē ko ‘ene ‘uhinga eni. Ko e ‘uhinga foki ‘a e pa’anga ko eni ‘oku ‘asi ‘i he ‘oku ‘asi pē ia he ko e vāhenga ‘o e kau Nōpelé. Pea ko e pa’anga ia ko eni ko ē ‘o e fakavāhenga *constituency fund* ‘oku ‘asi ia ko eni ko ē he me’a ko e pa’anga fakavāhenga he ‘oku ‘uhinga ko ē he ko e ‘uhingá he ko

‘eku mahino’i ko e fokotu’u ‘a e Fakafofongō, he ko e ‘uhingá he ‘oku natula kehekehe e ongo pa’anga ko eni. Ko e pa’anga ko eni ko ē ‘oku ‘asi ko eni ko e *allowance* pe ko e vāhenga ko eni kau Nōpele ‘oku vahe ia ki he kau Nōpele. Pea ‘oku fai ia he founga ko eni vahe fakauike ua. Vahevahe ko eni ki he kau, mahalo ‘oku taki 20000 pē ‘oku, pea ‘oku tukuhau pea vahe fakauike ua ki he kau Nōpele.

Ko e pa’anga fakavāhenga Sea ‘a eni ko ē ‘oku ma’u angamaheni pea hangē ko ē na’e ‘ohake ‘oku kehekehe tu’utu’uni ki he kau Nōpele Sea ko e fakatonutonu ia ‘oku tau ngāue tatau pē ‘i he pa’anga ko eni fakavāhenga. ‘Oku ‘i ai e *policy* ko eni ‘oku ngāue’aki he kau Fakafofonga tatau pē mo e mo e Hou’eiki Nōpele. Ka ko e ‘uhinga pē he ‘oku ‘i ai e ngaahi me’a ‘oku natula kehe hangē pē na’e me’a ‘aki ‘e he Fika 7 mei he’enua ngaahi founga tokoni ‘anautolu pea ‘oku ‘i ai pē mo e mo e founga tokoni ngāue’aki ko eni ‘e he kau Nōpele *CF* hangē ‘oku ‘i ai e ngaahi me’a founga tatau pē.

Pea ‘oku ‘i ai e ngaahi tokoni ia ‘oku fai he Hou’eiki Nōpele ‘oku ki’i natula kehe. Pea hangē pē ‘oku mou mea’i na’e toki ‘osi foki hono sivi faka’atita ‘o e pa’anga ko eni ‘a e Vāhenga 17 pea na’e ‘osi fai mo hono vakai’i he ‘Atita ‘a e ‘Ofisi ko eni e kau Nōpele ‘i he ngaahi ta’u, ta’u ko eni na’a nau kamata ngāue’aki ai e pa’anga fakavāhenga.

Pea ko e ngaahi kehekehe ko ia he neongo ‘oku fai pē ngāue mo e kau, tau Va’a Lao ‘o fai e ngaahi tokoni ko ia hangē ko e me’a ko eni na’e ‘osi ko ē e fakatamaki ko eni mo e me’a ko eni ko ē Hunga Tonga Hunga Ha’apai pea mo e tō ko eni ‘a e penitēmiki (*pandemic*) pea na’e ‘i ai e Hou’eiki Nōpele leva ia ‘e ni’ihi na’a nau hanga nautolu ‘o ‘o ‘ai ke fai ha ki’i vahe ki honau, ki he ngaahi vāhenga ki he kau vaivai mo e kau faingata’a’ia. Ko e ki’i pa’anga me’a’ofa tokoni. Pea na’e fakahoko ia.

‘A ia ‘oku ki’i nautula kehe ia mo e mo e me’a ‘a ia ko e me’a ia mahalo ‘oku ‘uhinga ki ai ‘a Fika 7 ka ‘oku ‘i ai pē mo e fanga ki’i me’a ‘oku natula ko ē hangē ko e kole mai ko eni ke ‘ai atu ki he sipoti mo e me’a. ‘Oku hangē ko eni na’e ki’i fakalava ia ‘e he Hou’eiki Nōpele ‘e ni’ihi. Ka ‘e toki mahino ia Sea ‘i he mai ko eni e sivi ‘a e ‘Atita ki he Hou’eiki Nōpele pē ‘oku hā e lau ‘a e vakai ia ‘a e ‘Atitá ki he ngaahi founga ko eni. Pea kuo pau he ko e me’a fo’ou e mai e fa’ahinga me’a ko eni ke tau hanga ko eni ‘o fai hono, pea ‘e mahino ia he toki ‘omai e Lipooti ‘a e ‘Atita pē ‘oku totonu pē ‘oku ‘ikai. Pea ‘e fai leva ‘a e nga’unu ke tau muimui ki he ngaahi fale’i ‘a e ‘Atita pē ko e fengāue’aki vāofi fakataha ke fakahoko ke muimui ki he ngaahi Lao ki he Ngāue’aki e Pa’anga ‘a e Pule’anga.

Ka ko e me’a ko ē ko u fie muimui ko ē ki he fokotu’u ‘a e Fika 7 ko e ‘uhinga ‘a e Fika 7 ia ko ‘eku ‘ai pē ‘a’aku ia ke ne fakamahino mai pē ko ‘ene ‘uhinga ia. Ke to’o mai e fu’u pa’anga ko ē ‘oku lolotonga vahe ko ē ki he Hou’eiki Nōpele ko eni ‘e toko 33 pē toko fiha kau ai mo e kau Matāpule Ma’u Tofi’a mahalo ‘oku ‘i ai e toko fiha mo ia ‘i he pa’anga ko ‘eni. Ke to’o mai ia ‘o tānaki ki he *CF* ko eni ‘a e kau Nōpele ‘a ia ko hono ‘uhingá ke ‘oua ‘e toe vahe e kau Nōpele? Ko ‘ene ‘uhinga ia ‘a ia ko e me’a ia ko ē ko u mahino’i mei he Fakafofonga to’o e vahe ‘a e kau Nōpele ‘omai ia ‘o fakahū ki he’enua *CF* heni ‘o tānaki ki ai ke fai ‘aki ‘a ‘ene kole mai ko ē he ngaahi tokoni he ko e ‘uhinga mahalo ko e hangē kiate au ko e ‘uhinga pē au ke mahino ‘a e me’a ko ē ‘oku ne ‘uhinga he ko ia ‘oku ...

Paula Piveni Piukala: ... ‘oku mahino e fehu’i ia Sea kau tali atu ‘e au. ‘Oku ‘ikai ko ia ‘e ‘e Fakafofonga Nōpele. Ko ‘eku ‘uhinga ke to’o mai e pa’anga *constituency* fo’i 900000 ko ia ‘o tānaki mai ki ho’omou *allowance* ki ho’omou vahe, vahe kātoa ai ho’omou *institution* ko ia. Ko ‘eku ‘uhinga ia.

Lord Tu'iha'angana: Ko ia 'a ia 'oku mahino pē kiate au 'Eiki Sea tā ko 'ene 'uhingá ia ko e hiki 'ai ke mahino ko e hiki vahe 'a e kau Nōpele 'a ia ko ia, ko u 'ai pē au ke femahino'aki ta ko ē kuo mahino kiate au ho poiní. Tā ko e 'ave tā ko 'ene 'uhingá ke 'ave e *CF* ki hē pea na'a ke pehē foki Fakafofonga ...

<005>

Taimi: 1505 – 1510

Lord Tu'iha'angana: ... 'Ai ke hiki ki hē ke lahi ange e me'a 'a e kau Nōpelé. Ko e 'uhingá ke ke ha'u ko ē 'o kole maí kei ha'u pe 'o 'oatu, 'ikai ko 'ene 'omai pe ia 'o hū ki he 'akauni e Nōpele ko iá. Ko ho ha'u pe ko iá 'o kole mai pehē atu, hala.

Paula Piveni Piukala: Ko ia, 'ikai ko ia ko 'eku 'uhingá ia, ko 'eku 'uhinga 'a'aku ia Sea ko 'eku talanoa fakatātā he ko e silini ko ē 'oku 'ave he *constituency* e kau Nōpelé, toe 'ave pe ia ki he kakaí. Ko 'eku talanoa fakatātā pe ia 'a'aku, ka ko e laumālie ko ē 'eku fakakaukaú Sea

Sea Komiti Kakato: 'E, sai mahino

Paula Piveni Piukala: Ke tānaki mai ai

Sea Komiti Kakato: Kiate au ē

Paula Piveni Piukala: 'Io

Sea Komiti Kakato: Ko 'ene mahino pe kiate au, ka tau hanga ki he Pule'angá

Paula Piveni Piukala: 'Ai ka u hoko atu Sea, ka u hoko atu ki he ...

Sea Komiti Kakato: 'Oleva ka tau hanga ki he Pule'angá he 'oku fiema'u ke 'ai ho'o fokotu'ú ka tau nga'unu ka 'ikai. 'E 'Eiki Palēmia, Minisitā

'Eiki Palēmia: 'Io 'oku mau ma'u pe e me'a ko eni 'anenai

Sea Komiti Kakato: Mou fakamolemole, mou me'a mai ki he me'a ko eni

Kei tu'uma'u tui Pule'anga tuku silini fakaivia kau Nōpele 'i he Fale Alea

'Eiki Palēmia: Ko ia hangē na'e fakahoko atu ko ē 'anenaí, kei tu'uma'u pe. Tuku pe ki he Fale Aleá he ko e pa'anga ki he fakaivia 'a e kau Fakafofonga e kau Nōpelé ke fai'aki honau fatongiá. 'A ia ko e tu'u ia ko ē he taimi ní, mahino pe e fokotu'u na'e 'omai ka ko e *position* eni 'a e Pule'angá.

Ka ko u fie foki au ki he 'Eua 11, tu'u pe ia kole fakamolemole na'e hala ka tau hoko atu, 'oua 'e tautea'i Sea kātaki pe. Kae tu'u pe 'o mahino o mai fu'u Laó eni pea me'a pango na'e ngāue ta'u lahi ai

Sea Komiti Kakato: Sai

'Eiki Palēmia: Kae 'ikai ke ne mea'i 'ene mea'i 'ene me'a

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Palēmia, fakamolemole tau hoko atu ē. Kātaki pe Fakafofonga ko ena ‘oku fanongo mai e Pule’angá ki he me’a ko ē ‘oku mou me’a ki aí.

Paula Piveni Piukala: Ko ia, ō mai ko e poiní Sea, ke hiki ia meí he ‘aitemi ko ē 10 ‘o ‘omai ia ki he ‘aitemi ko eni ‘a e *grant*. Ko e ‘inasi Sea, ko ‘eku nofo ko ē ‘o fakakaukau loloto ki he *grants and transfer*.

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga, kehe hoto le’o malanga malangá. Kehe hoto le’o ko ē ‘i falelotú, kehe hoto le’o ko ē he fāmílí, kehe hoto le’o ‘okú te hanga atu ki he me’á, Pule’angá, ‘o kole ka nautolu

Paula Piveni Piukala: Sea

Sea Komiti Kakato: Ke ‘ai mu’a ho’omou ...

Paula Piveni Piukala: Sai pe he ‘oku nau fanongo mai Sea he ko e ‘uhingá ko e ‘isiu ko ē na’á ku ‘osi fakatalanoa pe ki aí.

‘Eiki Palēmia: Sea

Paula Piveni Piukala: Ka ko ‘eku ‘uhinga Sea ke pehé ni

‘Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonú pe eni ia Sea, he ‘oku ‘osi fakahoko atu ‘e he Pule’angá ‘a ‘emau me’a ‘oku mau tu’u aí. Ke tuku pe ia he ko e pa’anga fakaivia e kau Fakafofongá ‘i he vouti ‘a e Fale Aleá. Tatau ai pe ‘ene malanga ‘ana ‘okapau ‘e ‘osi ai pe pooni ia ‘i he fo’i me’a tatau he’ikai ke liliu e *position* ko iá he ‘oku mau tui na’e faitu’utu’uni e Fale Aleá ko e ‘uhingá ke fakaivia.

Tau pehé pe eni Sea, mai ā e 400000 ia ko ē ‘emau *constituency fund* ‘o tānaki mai ia ki homau vāhengá. Ke hangē ko ē ko e tānaki ko ē ki he vāhenga ‘o e Hou’eikí, he ko ‘ene fokotu’ú foki ia

Sea Komiti Kakato: Sea, ko e anga pe ia ‘a e a’usia e Palēmiá ka ‘oku ‘ikai ke fakapotopoto ia Sea. Ka u hanga ‘o ‘oatu ‘a e ‘uhinga ‘oku ou pehé ke to’o ia meí he *line item* e vāhengá. He ‘oku ‘ikai ko ha vāhenga ia ko e ‘inasi

‘Eiki Palēmia: Sea, ko u kole atu au ke ke faitu’utu’uni he ko e ‘uhingá kuo ‘osi mahino atu

Sea Komiti Kakato: Sai, sai

‘Eiki Palēmia: Mahino atu e talí kiate koe

Sea Komiti Kakato: ‘Osi mahino kiate au ē, ko e tu’u he taimi ní he ‘ikai ke, ko ena kuo ‘osi fanongo pe Pule’angá ki he me’a ‘okú ke me’a mai ‘akí. Ka ‘oku

Paula Piveni Piukala: Sea, te tau toki hikinima’i ‘a e ‘ū me’a ko ení, ‘oku ‘ikai ke faitu’utu’uni e Pule’angá. Ko Fale Alea ‘okú ne *determine*

Sea Komiti Kakato: ‘E Hou’eiki, ko u kole atu ki he Feitu’u na ko ē, me’a ki lalo. Ta’u lahi si’emau feinga, kau ai e motu’á ni ‘oku lōloa taha ‘emau feinga. Kau ai e motu’á ni ‘oku lōloa

taha ‘emau feinga, kau ai pea mo e ‘Eiki Nōpele ‘o Ha’apai Fika 1, ‘Eiki Nōpele Fika 2. Ko e Tongatapu, ko ‘Eua ke ‘i ai ha pa’anga pehé ni ke tokoni, fakaivia’aki ‘a e kau Nōpelé ‘i hono, ‘ahó ni kuó ke fiema’u, kapau ‘e to’o ē ‘e fēfē leva e tafa’aki ko iá.

Fokotu’u Tongatapu 7 kapau ‘ikai ha silini & to’o mai pa’anga ‘ova he folau’ ke fakapa’anga ‘aki ‘ene fokotu’u

Paula Piveni Piukala: Sea, ko u ki’i kole fakamolemole atu, ki’i fakafanongo pe kae ‘oatu. Ko e ‘uhinga ‘eku lave ki ai kapau ‘oku nau pehé ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha silini. Na’á ku ‘osi lave atu ki he kupu ko eni ‘i he’ enau *statement* ‘a e ‘ova’aki ‘a e folau’aki e \$8.4 miliona, ‘a e 20/22 – 20/23.

Ko e *revise* ko eni ‘oku ‘omai ko eni, toe ‘ova’aki ‘a e 3 miliona. Ko ‘eku ‘uhingá Sea, ‘e malava pe ke fakapotopoto’i ka ko e ‘uhinga ‘eku fakatātā ki he ki’i silini ko ē. Ko ‘eku fakatokanga’i, toe ‘osi pe ho’omou ki’i silini ko iá ‘i he kakaí ka ko fē moutolu ke mou malu aí. Ko e ‘uhinga ia pea ‘oku ‘i ai homou fanga tokoua ‘oku ‘i tu’a pea ‘oku me’apango pe Sea ka ko e hoha’a meí he Taloní ki he faito’o konatapú ‘oku lahi hono tukuaki’i kinautolu. Pe ‘oku mo’oni pe ‘oku loi ka ‘oku ‘ikai, ko e ‘isiú kehe ia. Ka ko u fakatokanga’i ko ha matavaivai ke lava ke hū e me’á ko e fili, hū e ‘ahi’ahi.

Kapau ‘e ‘ikai ke tau tātāpuni e ngaahi matavaivai ko iá, faingata’a ‘etau fonongá. Ka ‘oku ‘ikai ko ‘eku fakatalanoa ‘aku ‘i he vāhengá ‘a e kau Nōpelé ke ‘ai ke hangē ha vāhenga, ke hangē ko tautolu ...

<006>

Taimi: 1510-1515

Paula Piveni Piukala: ... kau ngāue faka-Pule’anga, kia au ko e ‘inasi, na’e ngāue’aki ia hono ‘a e talamalu e fonua Sea. Ka u ‘ohake Sea e

Tokanga Nōpele fika 1 Ha’apai ki he pa’anga ke fakaivia ‘aki ngaahi fatongia kau Nōpele

Lod Tu’iha’angana: ‘E Sea, kātaki pe ‘oku ko ‘ene, kātaki pe Sea, ‘oku faka’amu pe ke ki’i mahino mai ki he motu’á ni e me’a ko ē ‘oku ‘uhinga ki ai e me’á pe ko ia pe ‘ikai. ‘A ia ko e ‘uhinga e Fakafofongá ko ‘ene ‘uhinga pe ‘ana ko ‘ene tokanga ki he vāhenga ko eni ‘a e kau Nōpelé. Pea ko eni ‘oku ne fakalea ko e ‘inasi pe ko e hā hono fakalea ko e ‘uhingá ke ko e pe ko e penefiti (*benefit*) pe ki he kau Nōpele pe.

‘A ia ko ‘ene faka’uhingá leva, ko e tu’u ko ē ‘a e pa’anga fakavāhenga pe ko e *constituency fund*, ‘a e Hou’eiki Fakafofonga e Kakaí, ‘oku ‘oange ia ke faka’inasi ‘aki pe ‘a e kakaí. Pea ‘oku ne faka’uhinga’i leva ‘e ia ia ko e *CF* ko ē ‘a e kau Nōpele, ko e ‘uhinga pe ia ki he kau Nōpelé ke fakaivia pe faka’inasi ‘aki pe ‘a e fo’i toko ‘a e kau Nōpelé. ‘A ia ‘oku meimei ataata mai ke ‘uhinga kia au, ka ko e ‘a e, ‘a ia ‘oku mahino kiate au e ‘uhinga ‘a e Fakafofongá ka ‘oku mahino foki ‘oku fai ‘aki e lotu ‘a e Falé.

Ka ko e me’á pē ‘e Fakafofonga, ko ho to’o ko ē mei he vāhengá pea ‘ai ‘inasi, na’a he ko e ‘atu atu e 9 miliona ko ia ‘a e 900000 ko ē ‘o tānaki mo e 8 ko e ‘o 1.7 miliona ‘o vahevahe pe ko e hā e kau Nōpele ko ē ‘e me’a. Pea fakalea ko e ‘inasi pea vahe fakafo’i ‘ulu ia ko e Nōpele

ko ē ‘oku lahi hono tofi’ a pea nau vahe ‘inasi nautolu. Pea kae kehe ka ‘oku mahino kiate au ‘a ia ko ‘ene ‘uhinga ko e pa’anga ko eni fakavāhenga e kakai ‘oku nau ‘a ē ‘oku fai pe ‘e nautolu fai ke ‘alu ke ‘inasi ai e kakai mo faka-tokoni ki he kakai.

Ka ko ‘ene ‘uhingá kapau ko e ‘ave e kau Nōpele ‘o fakataha ki hē ke fakaivia ‘aki pe ‘a e kau ke toki fakahoko ‘aki honau ngaahi fatongia kehekehe. Mahalo na pe ko ia pe ‘ikai.

Tui Tongatapu 7 ‘oku fu’u si’isi’i pa’anga folau e Tu’i

Paula Piveni Piukala: Sea, ko e fakakaukau ia ke fakaivia e *institution, institutionalise* kae lava ke malu. Sea, ko e isiu ko eni ko u sio hifo ki he *privy purse* ‘a ‘Ene ‘Afio, kia au Sea, fu’u si’isi’i ia. Fu’u si’isi’i, ka ko e fatongia ia e Falé ni pea mo e kakai e fonua. Ka u lau atu Sea, ‘a e kongā lea ko eni mei he 1880, ko e kongā lea ia ko eni ko e tautapa ia ‘o Tupou 1 ki he Fale ‘Alea ‘o Tonga, ke nau hanga ‘o fakatokanga’i ‘a e kau Hou’eiki Nōpele, he ‘oku na’a ne hanga ‘o fakamasiva’i kinautolu ‘aki ‘ene fakatau’atāina’i e kakaí.

Pea na’a ne fakamanatu mai, pea mou manatu’i pea mo hoku Falé mo e kakai ‘oku ou ngāue’aki, mou manatu’i. Ko e ‘uhinga ia ‘eku hanga ‘ohake Sea, he ko e kau ia he ngaahi me’a ko ‘eku sio, ‘oku ‘ikai ke u sio fakafo’i fili au Sea. ‘Ikai ke u sio pe au ki he fili ko eni ‘oku fai he ta’u fo’ou, ‘oku ou sio au ki ha fonua ‘e ongo’i he’eku fānau ‘oku nau malu, *fair* pea fakapotopoto.

Ko ‘eku ‘uhingá, neongo ‘ene pelepelengesi ka ko e mangafā eni te’eki ai ha to’u Fale Alea ia ‘e a’u hifo hifo e Taloní ‘o lea hanga tonu mai ki he’etau me’a ‘oku fai. Ko ‘eku fakakaukau ka folau ‘Ene ‘Afio, he ‘ikai ke folau toko taha, ‘e folau mo ‘ene kakai. Ko e *insitution e monarchy* lahi ange e pa’anga folau ia ‘a e kau Minisitā, he pa’anga folau ‘a ‘Ene ‘Afio.

Tali Pule’anga ‘oku tokangaekina e folau Hau e fonua

‘Eiki Palēmia: Sea, fakatonutonu, mahalo ‘oku ‘ikai ke mea’i foki he Fakafofonga taha ‘oku ngāue ki hono tokanga’i pe ko hono fakaivia e folau ‘a ‘Ene ‘Afio, ‘oku ‘i ai pe kau muimui folau. Pea ‘oku sai’ia pe au he ‘ene ki’i tātā me’á mahino pe ia ‘a e ngaahi tafa’aki ‘oku tu’u mai mei ai kae ‘oua ‘ai ke pehē ‘oku ta’etokangaekina ‘a e Hau e fonuá Sea.

Ko ‘ene ko e fanga ki’i poini fakafili ia me’a ia ‘oku ne talamai ‘oku ‘ikai ke ‘ai ke fili kole atu Fakafofonga foki mai a ki he ‘Ofisi Palasi

Paula Piveni Piukala: Sea, Sea, ko e ‘uhinga ‘eku lave ki ai Sea, ha na’a tau toki ‘osi huufi pe eni, ka’i ‘ikai ko e huufi tanupou ‘i Matatoa ‘a e langa ‘o e Fale Aleá, ‘osi tu’unga veve fo’i faka’ilonga ia ko ia he taimí ni.

‘Eiki Palēmia: Sea, kole atu pe ki he Fakafofonga ke fakatonutonu atu pe, tuku ā e ‘ai fu’u loto pehē. ‘E Sea, ko e fakatonutonu

Paula Piveni Piukala: ‘Asi mai ‘i he *statement* ko Polata’ane ...

<007>

Taimi: 1515-1520

'Eiki Palēmia: ... Ko e fakatonutonú eni Sea. Ko e fakatonutonú 'oku pehé ni, ko hono hiki ko ē *site* mei matātahí ki he tu'u'anga fo'ou ko eni 'i Matatoá 'oku pau ke toe *re-design* 'a e Fale Aleá he 'oku *site* fo'ou 'oku tu'u aí. Ko e 'uhinga ia ko ē 'a e ngaahi me'a 'oku pau ke fai pea toki hoko atu ki hē. He ko e 'uhinga ia ko ē 'a e *delay* hono vakai'i 'a e kekelele *geotech* hono *design* fo'ou, he ko e tu'u'anga kehe eni ia mei he tu'u matātahí kae toki fai ai ko ē langá Sea. Pea 'oku 'ikai ke u 'ilo pe ko e hā ko ā e me'a kuo tala ai ko e tu'unga veve mo e 'ū alāme'a pehē kae 'ikai, 'e Fakafofonga, fokifoki mai pē mahalo 'oku 'i ai pē ha ngaahi me'a ia 'oku 'aonga ke tau talanoa ki ai.

Paula Piveni Piukala: Sea, Sea 'oku 'ikai ko e 'isiu ē ia 'oku ou hoha'a ki aí Sea. 'Oku ou hoha'a au he 'oku fai e hopo fakatonutonu he fo'i 'elia ko iá. Toe 'i ai pē mo e palopalema 'i he me'a ko eni 'oku ...

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Sea.

Sea Komiti Kakato: 'E Fakafofonga ...

'Eiki Palēmia: 'Oku 'ikai ke 'i ai ha ...

Sea Komiti Kakato: Fēfē ke ke foki mai mu'a ki he'etau voutí.

'Eiki Palēmia: Ko ia.

Paula Piveni Piukala: Ko ia. He 'oku 'uhingá Sea ...

Sea Komiti Kakato: Tukuange e hopó ...

Paula Piveni Piukala: Kapau te tau hiki ...

Sea Komiti Kakato: Tukuange mo e 'ū me'a fakakelekele ka tau nofo mu'a he voutí.

Paula Piveni Piukala: Sea he 'ikai ke 'uhinga lelei 'etau hiki e fo'i voutí kapau 'oku 'ikai ke makatu'unga lelei 'a e 'uhinga 'oku tau 'ave ai ...

Sea Komiti Kakato: Ko e 'ai ke hiki e fo'i voutí ki fē?

'Eiki Palēmia: 'E Sea hangē pē ko ē ...

Paula Piveni Piukala: Sea.

'Eiki Palēmia: Ko 'eku fakahoko atú ko e ngaahi kātoa e ngaahi vouti ko eni 'oku fai e femahino'aki ai, 'osi fai e talanoa pea mo 'Ofisi Palasi pea ko e me'a 'eni 'oku tukumái ke 'omai ko ē ki ho Falé Sea. Pea ko 'eku tapou atu pē 'a'aku Sea, ko e Fakafofongá ni ia 'e fakavilivili pe ia 'o a'u ki 'apō. Fai ha'o tu'utu'uni ā ke tau pāloti ...

Paula Piveni Piukala: Sea 'oleva mu'a ke mā'opo'opo 'eku fakamalangá Sea.

'Eiki Palēmia: He 'oku toutou 'alu pē he fo'i me'a tatau kae he 'ikai ...

Paula Piveni Piukala: He ko ‘eku ‘uhinga ‘eku fakalave ki he ‘ū me’a ko ení ka u fehu’i atu ki he Pule’angá Sea. Ko e pa’anga ko ē na’e ‘ova ‘aki ‘enau folau 22-23 ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga.

Paula Piveni Piukala: Pa’anga ‘e 8 miliona ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga.

Paula Piveni Piukala: Pea ko e ki’i patiseti ko ení ...

Sea Komiti Kakato: Ko e tu’o fā ‘aki eni ho’o me’a ‘aki ‘a e me’a tatau.

'Eiki Palēmia: Ko ia. Ko eni ‘oku ou talaatú ‘e vilovilo pē he me’a tatau.

Paula Piveni Piukala: ‘Oku ‘ikai ko e mata’ifiká ‘oku ou ‘uhinga ki aí.

Sea Komiti Kakato: Ko e mata’ifiká ‘oku ke fakafekiki ki aí.

'Eiki Palēmia: ‘Ikai pē toe ‘i ai ha me’a ia ko e vilovilo pē ...

Paula Piveni Piukala: Sea.

'Eiki Palēmia: He me’a tatau pē.

Paula Piveni Piukala: Ko u kole fakamolemole atu Sea.

'Eiki Palēmia: Hangē ha ... he pelepelá ‘oku ‘ikai ke toe lava ia ‘unu kimu’a.

Fokotu’u Tongatapu 7 fakalelei’i Vouti ‘Ofisi Palasi ‘o hiki hake ‘aki ‘a e 500000

Paula Piveni Piukala: Kae tukuange mu’a ke ‘oatu ‘eku fakakaukaú he ‘oku ‘i ai, ko ‘eku ‘uhinga ‘eku fakakaukaú ke tau fakatokanga me’a ki he me’a ‘e malu mo tolonga ai e fonuá. Ko e fakakaukaú ko eni ‘o e ta’u fo’ou ko e ta’u 150 ia e hisitōlia ‘o e Konisitūtone ‘oku ‘uhinga ai e talamalu e fonuá. Pea ‘oku mahu’inga kia au ke tau talanoa he me’a ko ení ke a’u ko ē ki he fo’i mangafā ko íá ‘oku tu’u fie tangata ‘a e tangata Tongá, ‘ikai ke tu’u mā, ‘ikai ke tu’u ilifia, tu’u fie tangata. Pea ko e ...

'Eiki Palēmia: ‘A ia ko ho ‘uhingá ki he fo’i vouti fē ‘iá Fakafofonga? Polokalama fē *sub-program* fē ‘e Fakafofonga?

Paula Piveni Piukala: Sea ko ‘eku ‘uhinga ‘eku ‘oatú ke fakalelei’i e, ‘a e fo’i vouti ko ení. Ko e ‘uhinga ‘eku fakamalangá ke fakalelei’i e fo’i vouti ko ení. Fakalelei’i ‘aki hono hiki he ‘oku lahi pē e siliní. Ka u ka hanga ‘e au ‘o vete atu ‘a e silini ko eni ...

'Eiki Palēmia: Sea.

Mateni Tapueluelu: Ki’i fehu’i pē Sea ki he Fakafofongá.

Paula Piveni Piukala: ‘Oku veteki noa’iá Sea. Hangē ko ení ...

Mateni Tapueluelu: Ke tokoni mai pē ke toe ki’i mahino angé ...

Sea Komiti Kakato: ‘E sai pē ke tokoni atu ‘a Tongatapu Fika 4?

Mateni Tapueluelu: Ko ‘eku ki’i fehu’i pē ke tokoni mai ke mahino. ‘A ia ko ‘ene fokotu’u maí ke hiki ‘a e vāhenga faka-Tu’í pe ko e *Privy Purse*. Ko e tu’u lolotongá ‘oku 428900, ko e hiki ki he fiha? Ki’i ‘ai mai angé ke mahino Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: ‘Io ke hiki ...

‘UHINGA TONGATAPU 7 KI HE FOKOTU’U KE HIKI 500000 VOUTI ‘OFISI PALASI

Paula Piveni Piukala: Ko ia. ‘Oku ou fokotu’u atu ‘e au ia ke hiki ‘aki ha 500000 ki he 1 miliona, ko e fakakaukaú eni Sea. ‘Oku ‘ikai ke totonu ke a’u ki ha taimi ‘oku ongo’i he ‘Ene ‘Afió ...

‘Eiki Palēmia: Sea ko e me’apango ia ke toe fakatonutonu atú Sea.

Paula Piveni Piukala: ‘Oku fe’amokaki kae hū e fakatauelé. Ko ‘eku ‘uhinga ia ‘eku talanoa ki he hopo ko eni ‘i he ...

‘Eiki Palēmia: ‘Uhingá ke kātaki pē ...

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga.

‘Eiki Palēmia: Ko e Fakafofonga ko e ...

Sea Komiti Kakato: Ngata pē hē ho’o fiká he ko e mata’ifiká ‘oku ne fakafofonga’i leva ho lotó mo ho faka’amú mo e taumu’á mo e ...

‘Eiki Palēmia: Ko e me’apango ia ‘ene ‘ai ke tau alea’i heni e vāhenga ‘Ene ‘Afió pea pehē leva ko ia ko ē ‘oku ne talí ‘oku kau ia ki he ‘Ene ‘Afió. Pea ko e kalasi ko ē ‘oku nau pehē atu nautolu ke tuku hē pea pehē ia ‘oku ta’ekau. ‘Oua te ke feinga ke ke hū tonu ki he Palasi ...

Paula Piveni Piukala: Sea na’a ku lave ‘aneafi ...

‘Eiki Palēmia: Nofu he faitu’utu’uni e Falé.

Paula Piveni Piukala: ‘E ‘ata ki he kakaí ‘oku fakamole ...

‘Eiki Palēmia: ‘Ikai!

Paula Piveni Piukala: Ka ‘e fakamole lahi ange kapau he ‘ikai ke tau tokanga ki ai.

‘Eiki Palēmia: Ko e mo’oni pē ena ‘a koe.

Paula Piveni Piukala: Fakamole lahi ange. He ko hono ‘uhingá Sea ...

'Eiki Palēmia: Sea.

Paula Piveni Piukala: He 'oku lava he kau, he 'e kau ...

'Eiki Palēmia: Ko 'etau tokoni pe ki he *point of order* Sea hangē ko e me'a 'a e Sea Fale Aleá ...

Paula Piveni Piukala: Fakakaukau pisinisi kākā 'oku fakatauele.

'Eiki Palēmia: Kapau 'oku tau 'alu mei he 'asenitá ...

Kapelieli Lanumata: Sea.

'Eiki Palēmia: Foki mai ki he 'asenitá.

Kapelieli Lanumata: Kole pē ke u ki'i tokoni ...

'Eiki Palēmia: Ko e anga pē kolé.

Fehu'ia ngaahi makatu'unga ki hono fakapapau'i tu'unga vāhenga kau Nōpele

Kapelieli Lanumata: Kapau 'e laumālie ki ai e Fakafofongá. Tapu pē pea mo e Feitu'u na Sea pea tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakató. Ko u ki'i fehu'i pē au ki he Pule'angá ke mou laumālie lelei pē 'o ki'i tali mai mu'a. Lave'i pē ki he motu'á ni 'a e vāhenga 'a e kau Hou'eiki Nōpelé 'oku *decide* foki 'e he *Remuneration Authority* ...

<001>

Taimi: 1520-1525

Kapelieli Lanumata: Ko 'eku fehu'i pē ko e hā 'a e ngaahi makatu'unga, 'oku nau *decide* ai 'a e mata'ifika. Mahino pē kiate au 'a e kau ngāue faka-Pule'anga 'oku 'i ai 'enau tohi *job description* mo e ngaahi ala me'a pehē Sea. Kātaki pē he'eku ngāue'aki 'a e lea ko ia. Ka ko 'eku 'uhinga 'aku ia pē ko e hā 'a e makatu'unga 'oku nau hanga ai 'o *decide* 'a e mahu'inga 'o e vahe 'oku faka-vāhenga 'aki 'a e Feitu'u na Sea, pea mo e Hou'eiki Nōpele 'a 'Ene 'Afio. He 'oku 'ikai ke fu'u 'uhinga ia kiate au, he 'oku ou pou pou au ki he me'a ko eni 'oku lave ki ai 'a Tongatapu 7, 'oku mahu'inga ke fakaivia faka'ekonōmika 'a e Feitu'u na Sea, pea mo e Hou'eiki Nōpele 'a 'Ene 'Afio. Ke mou ongo'i 'oku mou malu faka'ikonōmika. Lahi homou ngaahi ngafa fakafonua mo e ngafa ki he kakai 'o e fonua.

'Eiki Palēmia: Sea tuku pē ka u ki'i tali vave atu pē, fakamālō atu hono 'eke mai 'e he Fakafofonga ení. Ko e kupu 14 ko ē Lao ko ē ki he Fakafuofua Vāhenga, 'asi atu ai 'a e ngaahi *criteria*, pē ko e ngaahi fokotu'utu'u ko ē 'oku nau ngāue'aki Sea. Kapau pē te u 'asi atu ai pea mo e *competent* pea 'oku pau ke *qualify* neongo, kātaki pē Sea hono ngāue'aki atu 'a e lea faka-papālangi. Ka 'oku 'oange pē ke nau fakafuofua he 'uhinga he ko e me'a ko ē te te 'ai 'aki 'a e Nōpele 'e kehe ia mei he me'a 'e 'ai 'aki ha *CEO* 'o e *Public Enterprise*, so they've given their broad 'a e fatongia ka 'e kehekehe 'a e taimi ko ē 'oku nau fua tautau ai 'a kinautolu ko eni 'oku 'asi atu he lisi ko eni 'oku tonu ko eni ke 'alu kia nautolu, kau ai 'a e kau Nōpele, *CEO* 'Ateni Seniale, 'Atita Seniale, he ko e me'afua ki hē 'e ki'i kehe pē mei he me'afua ki hē.

Ko e lisi ia ko ē ‘oku ‘asi atu ko ē he *schedule* ‘o e Lao ko eni ‘o e Fakafuofua Vāhenga Sea. Mālō.

Kapelieli Lanumata: Sea ka ko e taha foki ‘i he poini he’eku ‘eke fehu’i, he ‘oku lave’i foki ‘e he motu’a ni ko e pa’anga faka-vāhenga ko eni ko ē ‘a e kau Hou’eiki Nōpele, nau taki pa’anga ‘e 100000 ‘a e toko 9 ‘oku ‘i he vouti ko eni ko ē ‘a e ‘Ofisi ‘o e Fale Alea. ‘Oku toe vahe’i foki pea mo e kau ngāue makehe ke nau fai ‘a e ngāue ko ia. Kapau ‘e fakahoko ‘a e me’a ko eni ko ē ‘oku lave ki ai ‘a Tongatapu 7, ‘ikai ke toe fai ha hiki vāhenga, ha hiki ia he Patiseti. Ko e fo’i *transfer* pē mei hē ki hē. Pea ‘ikai leva ke toe fakamole ha silini he kau ngāue mo e ‘atita mo hai fua ‘oku nau ngāue ki he seniti faka-vāhenga ‘oku ‘ave ki he kau Nōpele. Ko e poini ia Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea fakamolemole Sea ki’i tokoni atu. ‘Oku ‘uhinga ‘eku ...

Tui Ha’apai 12 tuku pe pa’anga tokoni fakavāhenga kau Nōpele fakamalumu ‘i he Fale Alea

Mo’ale Finau: Sea ko e taimi pē ‘e hiki ai, ko ho’omou vahe, ko ho’omou fa’iteliha ia ‘i he fo’i vāhenga ko ia. Ko e ‘uhingá he ‘ikai ke mou toe *liable* kimoutolu ke mau ō atu ‘o fakatangitangi atu ‘omai ha ki’i 10000 ki he *foreshore*, he ko hono ‘uhinga ia, ‘ikai ‘oleva Fakafongka ka u ki’i tokoni atu.

Sea ko e ‘uhinga ko ē hangē ko e me’a ‘aki ‘e he Nōpele ko ē, ‘oku ‘i ai ho’omou, ko ho’omou *job description*, ko ho’omou ngāue ‘i he *community*. ‘Oku mou ō ‘o fakataha faka-kolo, ‘o mou solova ‘a e palopalema ‘a e kolo. Pea ko e ‘uhinga ia ho’omou *allowance* ko ē ‘amoutolu. Pea kapau ‘oku si’isi’i, ko e me’a kehe ia ke fai ‘a e hiki ko ē ki ‘olunga. Ka ko e taimi ko ē ‘e ‘oatu ai ho’omou silini faka-vāhenga ‘a eni ko ē ‘a e *fund*, ‘e Sea ‘oku ou kole fakamolemole atu, ko e me’a ia ‘amoutolu.

Ko hono ‘uhinga ia ‘oku ou loto ‘eku fakakaukau ke nofo ma’u pē he tu’unga lolotonga, ko e ‘uhinga ka lava ke mou hanga ‘o fakamahino ki homou fanga ki’i vāhenga, ko ‘emau ‘ofa atu eni kia kimoutolu, ke tokoni atu ke fakalahilahi mai mo e hā ha fa’ahinga me’a ‘oku faí.

Sea ko e sipoti ia mo e me’a ‘i he tui ‘a e motu’a ni, ‘oku ou manatu’i pē mahalo ‘e fakamo’oni mai ki ai ‘a e ‘Eiki Nōpele. Na’e fai ‘a e *workshop* ‘a e Kominiueli, ‘a eni na’e ha’u ki ai ‘a e kau Fakafongka ko eni mei muli. Ko e taumu’a ‘a e *workshop* ko eni ‘Eiki Sea, ko e *CF, Constituency Fund*, ke ‘omai ‘e he Feitu’u na ‘Eiki Sea ko e *fund* ia ko eni ‘osi fakamāmani lahi ia, ko e toki fokotu’u eni ia ‘i Tonga ni.

Pea ‘oku ‘i ai ‘a e mahu’inga ‘Eiki Sea ke tau feako’aki, ‘i he taimi kotoa. Pea na’a ku ‘i he fakataha ko eni ‘Eiki Sea, ko e taumu’a ‘uluaki ‘a e *fund* ko eni ke tokoni ‘a e Fakafongka ki ha me’a ‘oku tuai ‘a e ‘unu ki ai ‘a e Pule’angá pea toki hoko ai, ko e taumu’a ‘uluaki ia na’e vahevahe mai ‘e he kau Mēmipa ‘o e Kominiueli. Pea ‘oku ou tui au ki ai ‘Eiki Sea, kapau ‘e ‘eke mai ‘e he ‘Eiki Sea, kapau te u ‘oatu ‘a e fakakaukau ko eni ko e *foreshore* ko eni ‘o Ha’apai, ko e taumu’a totonu ia ‘o e *CF*.

Sea ko e mo’oni ia ke fakamo’oni ki ai ‘a e Nōpele ko ē koe’uhi he ‘oku tuai ‘a e Pule’angá ke nau ‘alu pea fakakaukau leva ‘a e motu’a ni mo hoku vāhenga ke to’o ‘emau ki’i kongá, ko e ‘uhinga ia na’e ‘omai ai ‘e he Minisitā Pa’anga ‘a e 50000, ko ‘enau hangē ‘oku nau loto lelei

mo fai ‘a e ngāue. ‘Oku pehē pē foki Sea ‘a e me’a ko e *propose* ha *proposal* ki muli, ki he *World Bank*, te nau talamai ...

<002>

Taimi: 1525-1530

Mo’ale Finau: ...Ko fē me’a ‘oku fakahoko pe ‘oku mo’oni ka mau ‘alu atu ‘o tokoni. Hangē ko e ‘uhinga ia Sea na’e ala mai ai ‘a e Minisitā ‘o e *MOI*, kole fakamolemole pe ‘ikai ke u fa’a manatu’i ‘o ‘omai ‘enau fu’u misini koe’uhī ‘oku nau fiefia he ‘oku ‘ai e *CF* mo hono konga.

Ko e ‘Eiki Nōpele ko eni ko Tu’iha’angana kole fakamolemole ki ai nau pehē ko e 30000, 60000 na’a ne ‘omai pehē ki he Nōpele ko ē, pea toki ‘atita’i ia. Ka ko e poini ‘Eiki Sea ‘oku a’u ‘a e taumu’a ‘a e *CF* ko e fakahoko ha ngāue ‘oku tuai. He ko e Pule’anga ‘oku ‘i ai ‘enau *priority* ‘anautolu ia ‘ikai ke nau ‘ai fōsoa nautolu, pea ‘oku ‘ikai ke u hanu au ia ke u lāunga he ko e Pule’anga ia ‘o e ‘aho. ‘Oku ‘i ai hono *priority* mo ‘enau *policy* ‘anautolu. Ka ko e me’a ko ē te u talaange mou ō mai ‘o sio ki he fōsoa kuo ngaahi.

Sea Komiti Kakato: Sai fe’unga, fe’unga e fōsoa tau foki mai ka tau ...

Mo’ale Finau: Sea ko ‘eku ‘oatu pe ko e tala fakatātā.

Sea Komiti Kakato: ‘Io ka ke kātaki ko e tu’o ua ē ho’o me’a mai’aki e fōsoa.

Mo’ale Finau: Tuku pe Sea ke ‘oua te u toe pu’aki atu’aki ‘a e fōsoa.

Sea Komiti Kakato: Foki mai ki he poini ko ē Fakafofonga Fika 7.

Mo’ale Finau: Ko e poini Sea ‘oku ou loto ke mahino. ‘Oku mahu’inga ke nofo ‘a e *CF* ‘i ho’omou tafa’akí.

Sea Komiti Kakato: Sai mālō, me’a hifo 12 ē. Pau ke fokotu’u leva he Feitu’u na ka tau ‘unu ē.

Paula Piveni Piukala: Ko ia Sea. Ko e konga foki ko ē ‘eku hoha’a Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Oleva, ‘oleva ka tau ‘ai e fokotu’u, ka tau nga’unu.

Hoha’a Tongatapu 7 ke fakaivia faka’ekonomika kau Nōpele

Paula Piveni Piukala: ‘Oleva ke u fakamalanga’i atu pe ki’i fakakaukau ko eni Sea ka tau toki *allocate* e mata’ifika. ‘Oku hoha’a mo e motu’a ni ia Sea ki he *institution* ko ē ‘a e kau Nōpele. ‘Oku ‘i ai ‘a e kau Nōpele ‘oku ‘i ai ‘a e kau uitou. ‘Oku ‘ikai ke tokangaekina ia he fonua ni. Ko ‘eku poini he ‘oku ...kapau he ‘ikai ke tau hanga ‘o *strengthen* faka’ekonōmika ‘a e *institution* ko eni, te tau fē’ao mo e palopalema ‘o laulau to’utangata. Ka ko e ‘uhinga ‘eku fakalave Sea. Ko e kāsete ko ē ‘a e Pule’anga ‘oku ‘i ai ‘a e lea ai ‘a Tupou I he 1880 kimu’a eni ia ‘a e mavaeua ‘a e siasi. ‘Ene fakahoko mai ‘a e ngāue ‘oku ne fai pea mo e kau ‘Asitelēlia ke mahu’inga ke fakafoki mai ‘a e tukuhau ‘a e kakai ia ‘o tuku pe ‘i Tongá ni. Ka na’a ne kole mai ki he Falé pea ko u ma’u pe heni Sea me’apango ‘oku faka-pālangi, ka ko e laumālie.

Vaea Taione: Sea ki'i kole fakama'ala'ala pe te ne tali e ki'i fakama'ala'ala. Ki'i fakama'ala'ala pe.

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 7 ko Tongatapu 8.

Vaea Taione: He ko u hikihiki pe foki, ki'i fakama'ala'ala mai ange 'ene lave 'anenai ki he hiki ko ē ko ē vāhenga ko ē 'Ene 'Afio ki he 1 miliona. He na'e me'a mai foki Sea ke holoki e Patiseti ke 700 ka ko ē 'e hiki 'e ia pe 'e anga fēfē 'a e holoki 'a e Patiseti kae hiki ē ia.

Paula Piveni Piukala: Ko ia Sea ko e 'uhinga 'eku fakalave atu Sea, he ko e 'asi mai ko eni 'a e 'ū *over spending* ko eni na'e 'ova'aki 'a e 8.4 sio ange. Kia au Sea lahi e silini ia ka u ka hanga 'o vetevete.

'Eiki Palēmia: Sea ma'e na'a ku 'uhinga ki ai ko ē vilovilo.

Paula Piveni Piukala: Kapau na'e ma'u ha'o faingamālie lahi.

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 7.

'Eiki Palēmia: Ko e me'a eni he ta'u 'e ua kuohilí pea kuo 'osi 'ave pe mo ia he 'atita ko e 'uhinga tau hoko atu ā Sea ki he'etau Patiseti.

Paula Piveni Piukala: 'Io 'oku 'ikai ko 'eku poini 'a'aku ia 'atita pe ko e ...ko 'eku poini 'a'aku ki he lahi e silini. 'Oku 'ikai ke ...

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 7, 'oku mahino kiate au e me'a 'oku fiema'u he Tongatapu 7 pea 'oku mahino mo 'ene poini mo 'ene malanga'i ke fakaivia 'a e Vouti 'o 'Ene 'Afio pea mo e vouti ko ē 'oku vahe ma'a e Hou'eiki Nōpelé. Pea na'e 'oatu e fokotu'u pea ko e fika eni ia.

Paula Piveni Piukala: Kau eni ia Sea pea mo e *institution* pe ko ē 'a e kau Nōpele kau uitou kau Nōpele 'oku mālōlō. Ka au 'oku ai ...

Sea Komiti Kakato: Tau 'ai pe ke tau 'ai tahataha pe ē, tau 'ai tahataha.

Paula Piveni Piukala: Ko ia ka ko e anga eni 'eku mata'ifika ...

Sea Komiti Kakato: Tau 'ai tahataha 'e Fakafofonga fakamolemole.

Fokotu'u Tongatapu 7 hiki 'aki 500000 vouti Tu'i & 1.5 miliona pa'anga 'inasi kau Nōpele

Paula Piveni Piukala: Ko ia ka ko e anga eni mata'ifika ko ē ko ē 'oku ou fokotu'u atú. Ke hiki 'aki 'a e 500000 'a e peesi 'a e *privy purse*...hiki 'aki 'a e 1.5 miliona.

'Eiki Palēmia: Sea 'e vili ta'e'unua pe ia Sea

Paula Piveni Piukala: 1.5 miliona 'a e *nobles' allowance* ko 'eku fokotu'u 'a'aku ia Sea.

'Eiki Palēmia: Sea he 'ikai ke tuku ia ko 'ene me'a pe ia 'a'ana 'oku faí. He ko e 'uhingá pe ko ho'o hanga 'o tuku ke fa'iteliha ko ē hotau Fale. Kapau na'e tuku ki he'etau me'a na'a tau 'ai ke vouti fai mo 'osi. Ko e fokotu'u atu ia 'a e Pule'anga. Tau tali pāloti mu'a 'a e fō'i vouti ko eni. 'O kapau 'oku ta'etali ia ke fai ha liliu ko e me'a ia ki ai. Ko e tali ko e fokotu'u atu ia Sea pea 'oku 'i ai 'a e poupou.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e Konisitūtone Kupu 78 'oku pehē ni e anga hono fakalea, hili hono 'omai he Pule'anga 'a e Fakamatala Pa'anga 'a eni ia ko ē 'oku 'omai ko eni...

<003>

Taimi: 1530-1535

Paula Piveni Piukala : ... mo e fakamatala tānaki mo e fakamole. Ko e Fale ni ia ke ne *determine* fakakaukau'i. Ko e talamai ko ē ke tau hikinima te'eki ai ke tau fakakaukau'i, tau tatele...

'Eiki Palēmia : 'A ia 'oku ke 'uhinga koe ko e 'osi eni ho'o fo'i houa 'e 1 na'e 'ikai ke 'i ai ha'amau fakakaukau ki ai. 'Oku ke pehē ko e Patiseti ko eni na'e 'omai na'e 'ikai ke 'i ai ha fakakaukau ki ai he māhina 'e 5 ko eni hono ...

Paula Piveni Piukala : Ko e anga ia 'enau fakakaukau Sea.

'Eiki Palēmia : Ko e anga pē mo 'ena ho'o fakakaukau 'oku kehe ia mei he'emau fakakaukau.

Paula Piveni Piukala : Ka ko e fekau, ka ko e fekau, ..

'Eiki Palēmia : Tatau ai ho'o fakalea 'a koe pē te ke mamafa'ia pē te ke ongosia'ia..

Sea Kōmiti Kakato : Fakafofonga, 'oku ke mea'i kapau te u tukuange ke ke 'ai'i pehe'i ke tafe 'a e me'a, 'e tu'u noa'ia leva e Fale, pea 'oku hangē 'oku ma'a'ama leva e fatongia.

Paula Piveni Piukala : Ke ke ta'ofi e Palēmia Sea.

Sea Komiti Kakato : Ke ta'ofi e Feitu'ú na he 'oku ke me'a pē Feitu'ú na ia 'oku 'ikai pē lava 'o ke longo, he taimi 'oku fai ai e feme'a'aki. Ko e Kupu 8 na'a ke me'a ki ai 'oku fekau'aki ia pea mo e, 'oku ngofua ki he kakai kotoa pē ke fai 'enau tohi tangi. 'Enau tohi pē ko 'enau tohi kole ki he Tu'i pē Fale Alea pea ke fakataha 'o alea ki ha me'a 'oku fakahā mai kiate kinautolu..

Paula Piveni Piukala : Sea Kupu 78.

Sea Komiti Kakato : 'Io Kupu 78 fekau'aki ia pea mo e Tukahau 'o e fonua.

Paula Piveni Piukala : Lau hifo Sea.

Sea Komiti Kakato : 'Io..

Paula Piveni Piukala : Ko e Patiseti..

Sea Komiti Kakato : ‘Io fekau’aki mo e Patiseti mo e tukuhau ‘o e fonua. Mahino mo’oni ‘aupito pē ia.

Paula Piveni Piukala : ‘I he hili, lau’i hifo ‘e Sea kapau ‘e tuku kau lau atu ‘e au.

Sea Komiti Kakato : Sai, kuo ‘osi mahino kiate au Fakafofonga ko e me’a ko ia ‘oku ke loto ki ai, ke hiki. 400000 ki he fiha ia?

Paula Piveni Piukala : Hiki ‘aki ia e 500000. Pea hiki leva e peesi ko ē ‘e 1.5 ko ‘eku ‘uhinga hiki ‘aki e ‘a e 2 miliona Sea. ‘I he ‘uhinga pē ko eni te u toki hanga ‘o ...

Sea Komiti Kakato : ‘E Fakafofonga, Fakafofonga, tokanga mai kiate au he ko au te tau fai e pāloti. Ko e 400000 hiki ‘aki e 500000,

Paula Piveni Piukala : ‘Io,

Sea Komiti Kakato : Hā e ‘uhinga ‘oku liliu ke pehē tonu ke hiki ‘o 500000.

Paula Piveni Piukala : *Ok* tuku kau hanga ‘o fakamatala’i. Sea, ‘oku fiema’u ke ongo’i ‘e he ‘Ene ‘Afio ‘oku tau’atāina fakapa’anga.

Sea Komiti Kakato : Mālō

Paula Piveni Piukala : He taimi ‘oku folau ai pē ko hai ‘oku ne fiema’u ke muimui folau.

Veivosa Taka : Sea ki’i fakatonutonu Sea.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : Sea ki’i fakatonutonu.

Sea Komiti Kakato : Ki’i me’a hifo ki lalo Tongatapu 7.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : Sea ka fakalele, tapu mo e Feitu’u na Sea tapu mo e kau Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakato. Ka fakalele ‘aki e Patiseti ‘a e ongo’i, ‘e anga fēfē ke fakafika ‘a e me’a ko e ongo’i. Ke tau *pull out* mei he ‘ea ha mata’ifika ke fakahū ‘aki ha me’a. Sea ko e me’a ia ko ia fiema’u ‘e he patiseti ia ke ai ha polokalama, pea ‘e taliui ia ki he ‘Atita ‘amui ange. Sea ko u tokanga au ki ho Fale, te tau a’u kitautolu ke tau fokotu’u e Patiseti. Ko Semisi ‘oku ne fiema’u ‘e \$5 he ‘oku ou ongo’i ‘oku faingatāmaki. Sea, ko e hā e fa’ahinga patiseti ko ia..

Sea Komiti Kakato : Me’a ki lalo Minisitā ē. Fakafofonga Tongatapu 7.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : ‘Oku ou tokanga lahi ki ho Fale Sea hono tāpalasia pehē.

Fakamanatu he Sea Kupu 185 e Tu’utu’uni

Sea Komiti Kakato : Me’a hifo Tongatapu 7, ‘Eiki Minisitā mo me’a hifo ki lalo ē. Kupu 185 ngofua ke fai ha fokotu’u ke to’o, fakasi’isi’i, fakalahi, ha ‘aitemi ‘o ha vouti ‘i he ‘Esitimeti. Ko e tu’utu’uni ia ‘oku ‘omai ki he Fale ni ki he Sea. ‘Oku ‘ikai ngofua ke to’o pē tāmaki atu ha, ‘aitemi fo’ou ki ha vouti pē ko ha vouti fo’ou ‘i he ‘Esitimeti. ‘A ia ‘oku ‘osi ‘i ai pē vouti

motu'a ko ē pea 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha me'a. Ko e fokotu'u mai 'e he tokotaha ni , 'e Hou'eiki mou fakamolemole ko e tu'unga pē te tau pāloti pē. Ka na'a ku 'eke pē ki ai ko e hā 'ene 'uhinga lelei, ka na'a ne me'a mai ke hiki 'a e ngaahi vouti ko eni. 'Osi mahino kiate au, ko e ha e 'uhinga 'oku ke loto ai ke 'ai he hiki e vāhe 'a e Hou'eiki mei he 827...

Veivosa Taka : Sea ki'i fakatonutonu.

Sea Komiti Kakato : 'Io me'a mai.

Veivosa Taka : Tapu pea mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea, tapu mo e Fale 'Eiki ni. Sea ko e me'a ko eni na'e 'osi fakahoko hake ia he 'aho Tu'apuelulu 'aho Pulelulu pea 'oku hangē pē ko e me'a ko ia 'oku ke me'a mai, 'oku 'ikai ke ngofua. Sea 'oku ou manatu ki Ha'apai na'e 'i ai 'emau ki'i timi 'akapulu pea ko e fai ko ē e fakamālohisino pea ko e te u ko ia ke ui ko ē 'emau tau ke mau tau he Tokonaki. Pehē mai 'a e Pule 'o e Komiti. Ki'i motu'a ko Sinali. Sinali 'oku 'i ai ha'o timi na'a ke hiki ko e fai fakamālohisino ia. Pehē mai 'a Sinali, 'Io. Pehē atu leva e motu'a ko eni, ko e timi eni 'oku hiki 'e he faiako. Ka ko e 'ai ke tau ho'o timi 'i fē he mala'e fē. Ko e timi eni 'oku ui 'e he faiako 'e tau ia 'i Teufaiva.

Ka ko 'eku 'uhingā Sea ko e 'ai e fu'u patiseti ko eni fēfē he ko e patiseti eni 'oku 'omi 'e he Pule'anga ko e 899.2 Ko e ...

<004>

Taimi: 1535-1540

Veivosa Taka: ... ki ai 'etau fakama'unga ko e 'ū patiseti ko eni 'oku 'omai 'oku 'ikai ke 'ilo ia pē ko e 'ai ki he Pule'anga fē ko 'eku fakatonutonu ia Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea 'oleva mu'a ke, ke kakato e 'eku faka'uhinga'i e me'a ko eni Sea he ko e, na'a ku kole foki ke holoki 'ikai ke nau loto ki ai. Ko e me'a eni ko u fiema'u ke fakalelei Sea kapau te mou fakamā'opo'opo hifo 'a e me'a ko e fakamokomoko 'a e Pule'anga pea mo e *hospitality* 'ova he 3 miliona Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga.

Paula Piveni Piukala: Tolu miliona ko ia 'oku ou pehē 'e *better spending* 'i he fakakaukau ko eni ko u 'oatu Sea.

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu pē Sea 'a e Fakafofonga he ko e 'uhinga pē ke tau nofo mai he'etau pāloti he vouti ko eni pea tau hoko atu leva pea tau hoko atu 'oku 'ikai ko e ko e nofo pē 'o ...

Paula Piveni Piukala: Sea kimu'a ke tau vouti 'e lava ke u ki'i lau'i 'a e 'a e *statement* 'a Tupou 1 he 'oku ...

'Eiki Palēmia: Sea.

Sea Komiti Kakato: Fēfē mu'a fakamolemole.

Eiki Palēmia: Tau foki mai mu’a ...

Sea Komiti Kakato: Tuku mu’a ke ke toki ‘ave ki he Sea ‘o e Fale Alea ke ne fakangofua mai mu’a ‘a e ‘a e *statement* ko ia he ‘uhinga.

Paula Piveni Piukala: Ko ‘eku ‘uhinga he ‘oku mahu’inga Sea kapau te u poaki pē ki ai he ‘oku mahu’inga ia ka au.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga te ke fanongo ‘a fē ki he me’a ‘oku ou kole atu ki ai. Tuku ke ke toki kole ki he Sea ‘o e Fale Alea ke ne ‘omai pea ‘ai ‘o tufa ‘a e ‘ū kau Mēmipa kotoa ngaahi ‘ū tohi ko ia. He kuo mau anga ‘aki he Fale Alea he ngaahi ta’u ko ē ko e me’a hake pē Mēmipa ‘o lau ‘ene tohi ta ko ē ‘oku ‘ikai ko e tohi ia ko e me’a kehe ia. Ka ko u kole atu ki he Feitu’u na ke ...

Vaea Taione: Sea ki’i kole fakama’ala’ala pē Sea kimu’a ke tau pālōti.

Sea Komiti Kakato: Mou ki’i me’a hifo Tongatapu 8 ...

Vaea Taione: He fo’i hiki ko eni.

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 8 mo me’a hifo ka tau nga’unu ē.

Vaea Taione: Faka’osi pē ‘eku ‘uhinga ‘a’aku ke kimu’a ke ki’i mahino lelei pē kiate au Sea ‘a ia na’e na’e me’a pē foki ‘a e Fakafofonga ki he 400000 ko ē ke ‘ave ia ki he 15 pea ne me’a mai foki he kau Nōpele ki he seniti ke fakavia ‘aki ‘a e kau Nōpele. Ka ko e ka ko ‘eku ‘uhinga ko ē Fika 8 ko e fo’i 400000 ko ia ‘oku ‘alu ki fē ‘ia? ‘Oku ‘alu ki he ki he kato e kau Nōpele pē ‘oku ‘alu ki he kakai? ‘Uhingá ka u toki hoko atu. He ko e ‘uhinga kapau ‘oku ‘alu ia ki he kakai ‘oku ‘alu pē mo ‘etau *constituency* ko ē ‘atautolu ko ē he’etau pa’anga fakavāhenga ko ē ‘amautolu ko eni kau me’a ki he kakai pē ‘oku toe ‘alu ia ki ha feitu’u kehe?

Paula Piveni Piukala: ‘Oku lava ...

Vaea Taione: ‘Uhinga he na’e ‘osi paasi ia heni Sea.

Paula Piveni Piukala: Tala mei he fehu’i ‘ene ta’elau e ‘a ‘ene ta’elau e patiseti ka ko ‘eku ka ko ‘eku pōini ‘a’aku ia Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga ‘oua te ke, ‘oua te ke me’a pehē ki ha Fakafofonga ta’elau e Patiseti.

Vaea Taione: ‘Io ‘oku ne anga ‘aki ‘e ia Sea e me’a ko ia he ‘uhinga he te u toki ala foki au ki he taimi ko ē ko ē ‘e ha’u ai ko ē ‘a e Vouti ko ē ‘a e Ako ke ne hanga ange ‘o ki’i fakavahevahe mai ‘a e fo’i *software* ko eni ko ē ‘oku lahi ‘aupito e seniti ko ē na’e mole ai ke ne hanga ‘o fakamatala ...

Paula Piveni Piukala: Ko e fa’ahinga ta’emaa’usia ia ‘oku tupunga ai e longoa’a ‘a e Fale ni Sea ...

Sea Komiti Kakato: Ko e me’a ko u kole atu ai ke fai hoku fatongia ...

'Eiki Palēmia: Sea kole mu'a ke tau pālōti ā Sea fakamolemole.

Sea Komiti Kakato: 'Io.

Paula Piveni Piukala: Sea ko u ...

Sea Komiti Kakato: Te tau pālōti tautolu.

Paula Piveni Piukala: Ke kole mu'a ki he Sea e Fale Alea ke ne hanga 'o 'o fakangofua mai he 'oku mahu'inga eni ia ke u lau ke loloto e fakakaukau ...

Sea Komiti Kakato: 'E Fakafofonga.

Paula Piveni Piukala: Ka tau toki pālōti.

Sea Komiti Kakato: Tu'o ua eni 'eku fakalea atu ko 'eku toe ui pē ho hingoa ko 'eku, ko ho'o 'i tu'a ia.

Kapelieli Lanumata: Sea kātaki ko 'eku ki'i fehu'i pē pē ko 'etau pālōti ko eni ke tali e vouti? He ko e me'a ko ē 'oku tokanga ki ai 'a e motu'a ni ko 'etau tali pē eni he 'ikai leva ke toe lava fai ha liliu ki he mata'ifika ko ē vāhenga 'o e kau Nōpelé. Ka ko 'eku ka ko 'eku poini ia. 'Osi mahino ia kiate au e laumālie 'oku 'i ai e Hou'eiki Pule'anga 'ikai ke nau loto nautolu ke toe liliu e mata'ifika Sea. Ko 'eku poini 'a'aku ia 'a e me'a ko ē na'e fokotu'u 'e Tongatapu 7 ko e *transfer* ko ē seniti fakavāhenga 'a e Hou'eiki Nōpele ke 'omai ia 'o fakalahi ko 'enau fakalahi vāhenga 'ikai ke toe liliu ha mata'ifika ia ai ka 'e 'i ai mo 'ene kaunga lelei 'a'ana ia ki he si'isi'i ai e ngāue 'a e Sea 'o e Fale Alea mo 'ene kau ngāue. 'Ika ke toe liliu ha mata'ifika ia ai 'e kei tu'uma'u pē 'etau Patiseti 'i he *deficit* 'aki e 15 miliona mālō Sea.

Mo'ale Finau: Ki'i fehu'i pē Sea. Ko 'eku fehu'i 'Eiki Sea 'oku pehē.

Sea Komiti Kakato: Sai.

Mo'ale Finau: Kapau 'e foki ki he, 'a e fo'i fika 'e kau ai mo e fo'i toko 33 he vahe ko ia ē? Fo'i toko 3 ko ē toko 33 'oku 'ikai ke nau Fale Alea te nau kau nautolu he vahe.

'Eiki Palēmia: Sea ko e me'a eni ia 'e toki faitu'utu'uni ki ai 'a e Fale Alea.

Mo'ale Finau: 'Ika Sea ka, kai kehe ka ko e ...

'Eiki Palēmia: Ke nau tu'utu'uni.

Mo'ale Finau: 'Io ka ko e me'a ia 'e hoko 'Eiki Sea.

'Eiki Palēmia: 'Io 'oku mo'oni pē me'a ia 'a Ha'apai.

Mo'ale Finau: Pea ko e me'a ia 'e hoko te mou vahevahe leva e fo'i toko 33 ...

Sea Komiti Kakato: 'E Fakafofonga kuo 'osi mahino e me'a ko ia.

'Eiki Palēmia: 'Io me'a ko ia ka tau hoko atu mu'a Sea kole atu ke tau pālōti ā he Vouti ko eni 'a e 'Ofisi Palasi Sea. Mālō.

Sea Komiti Kakato: 'Oku 'i ai ha pou pou ki he fokotu'u 'a Tongatapu 7?

Kapelieli Lanumata: Pou pou Sea. 'A e fo'i 'elemēniti pē ko ē pea toki ...

Sea Komiti Kakato: Fakamolemole pē 'Eiki Palēmia koe'uhí ko hoku fatongia kuo pau pē ke pālōti'i ia pea 'ikai pē 'oku tau pālōti'i. 'Io Minisitā.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu atu Sea tapu atu ki he ... kae 'uma'ā e Fale, 'e Sea ko e fo'i fokotu'u ko ē 'a Tongatapu 7 'oku 'i ai e fo'i me'a kehekehe ia ai 'e 4 mahalo. Fokotu'u mai ke *transfer* mai e 400000 ki he valu, fokotu'u mai ke hiki e valu 'o 1.5 miliona, fokotu'u mai ke 'alu hake ...

<005>

Taimi: 1540 – 1545

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... vāhenga 'o e Tu'í 'o 1 miliona, fokotu'u mai ke 'alu hake ā ki he 500000, ki he 9289900. Ko e fu'u fokotu'u kehekehe kātoa ia 'oku 'ikai ke fu'u mahino ia pe 'oku hā e fokotu'ú, mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea

'Eiki Palēmia: Ko ia 'e Sea, kapau leva 'e 'ikai ke tali 'a e vouti ko ení pea tau 'alu leva ki he ngaahi me'a ko ē. Ka ko e fokotu'u atu pe ia 'oku mā'opo'opo ange ke tau, ko ia 'oku loto ke tali ení pea tali, mahino leva 'oku 'ikai ke tali kātoa ha toe liliu. 'A ia ko e fakafaingofua'i pe ia e fatongiá he kapau ko e 'uhingá 'ai e fokotu'u fakamuimuí te u holomui pe au mo e fo'i fokotu'u ko ení. Pea toe fokotu'u atu leva 'o muimui leva 'eku fokotu'ú 'aku.

'A ia ko 'eku 'uhingá ia, 'oku fakapotopoto ange ke tau 'alu fakafo'i, ko e 'uhinga ia 'oku ui ko e pālōti fakafo'i voutí. Ke tau tali ē, pe 'ikai, mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Sea fēfē ke u ki'i tokoni atu

Sea Komiti Kakato: Tau ki'i, 'oleva, 'oleva pe

'Eiki Palēmia: Ka u ai 'a e tokoní Sea ...

Sea Komiti Kakato: 'A ia ko ho 'uhingá 'e 'Eiki Palēmia ki he vouti 'uluakí, vouti 2 pe ko e 'uhingá ki he ngaahi fo'i 'aitemi ko ē 'i loto he voutí.

'Eiki Palēmia: 'Ikai ko 'etau tali e fo'i voutí, ko e voutí ko e fo'i potungāué ia

Sea Komiti Kakato: Ko ia

'Eiki Palēmia: 'A ia ko e 'uhingá ia, kapau 'oku mou loto ki ai ki he tu'u pe he tu'unga ko ē pea tau vouti leva ai ko ia 'oku kau ki hē pea ko ia 'oku 'ikai ke loto ki aí. He ko e mahino ko

ē fokotu'u 'a 7 'oku 'ikai ke loto ia ki ai. Vouti pe ia ki ai ko 'ene tau'atāina pe ia 'a'ana. Ka tau vouti ā mu'a Sea, mālō.

Paula Piveni Piukala: 'Oku hala faka-fakakaukau ia Sea he kuo pau ke tali e vouti ia. Ka ko e fo'i fakakaukau ko ē ko e 'o e hiki 'oku 'uhinga ai 'eku taukavé he 'oku mahu'inga ia kau 'oatu 'a e fakatātā

'Eiki Palēmia: 'E Sea he 'ikai pe ke toe liliu 'ene fakakaukau pea 'ikai pe toe liliu 'emau fakakaukau

Paula Piveni Piukala: Sai pe ia Sea, tu'u pe ia 'oua 'e liliu 'enau fakakaukau kae 'omai hamau faingamālie ke 'oatu homau le'ó he ko e 'uhinga ia e Falé ni.

'Eiki Palēmia: Ko e houa eni 'e 2 eni ho'o me'a ai Fakafofonga.

Paula Piveni Piukala: Sea ko 'ene 'uhinga 'ene houa 'e 2 ko 'ene fakakikihi kae 'ikai ke ne fanongo ki he me'a 'oku 'oatu

Sea Komiti Kakato: ...

'Eiki Palēmia: ... ho'o ta'emahino mo ho'o ta'efiefanongó

Paula Piveni Piukala: Sea ko e hā ho'omou poa fanongo mai kakaí, fanongo mai

Taniela Fusimālohi: Sea ka u ...

Paula Piveni Piukala: 'Oku nau lava pe nautolu 'o fakamole e 8 miliona, hā ho'omou poa

'Eiki Palēmia: 'Io, ...

Paula Piveni Piukala: Meí he folau ka 'oku 'ikai ke lava 'enautolu ia 'o 'omai ha silini ke fakaivia ke malu faka'ekonōmika ngaahi *constituency* ko ē

'Eiki Palēmia: 'A ia ko ho 'uhingá ko ho'o fakafehoanaki e 2022 mo e 2025, ko ho 'uhingá ki ai? 'Ai pe ke ke fokifoki mai ki māmani he 'okú ke 'ai mai 'e koe fu'u me'a he tēpile 'e taha ki he tēpile kehe

Taniela Fusimālohi: Tokoni atu ke na ki'i fakamokomoko pe

Sea Komiti Kakato: Ki'i me'a hifo 'e 'Eua 11

Taniela Fusimālohi: 'E Sea ko e

Sea Komiti Kakato: 'Eua 11 me'a ki lalo. Ko e tu'u he taimi ní 'oku faingata'a'ia lahi hoku fatongiá koe'uhí 'e Fakafofonga, 'e Hou'eiki Minisitā. Ko 'eku faingata'a'ia he 'oku 'i ai e fokotu'u pea 'oku 'i ai e tu'utu'uni 'okú ne talamai kiate au. Ko e fokotu'u ko iá 'oku pau ke pou pou'i pau leva ke fai hono hikinima'i. Ka ko 'ene fiká 'a'ana 'oku kehekehe 'ene fiká ke mahino kiate aú 'oku 'ikai ke mahino pe ko e fē e me'a 'oku tu'uma'u ai 'a e Fakafofongá. Pea ko hono 'ai 'e tahá 'oku 'ikai ke mau ho'o fokotu'ú Fakafofongá pea ko e me'a pe 'e hokó te tau pāloti leva tautolu he vouti he 'oku 'ikai ke mau ho'o fokotu'ú

Paula Piveni Piukala: Sea, ‘omai haku faingamālie ke ‘oatu e fokotu’ú ke maau

Sea Komiti Kakato: Tuku ā ho’o, ke ‘osi lau mai ho’o fiká na’e 1 miliona, ke holo ‘o 500000, ‘unu hake ‘a e me’a ko ē, ‘ai angé ke pau ho’o me’a ka tau pālotí mo e fakahela.

Paula Piveni Piukala: ‘Ai ke ‘oatu ke pau, ko ‘eku fokotu’ú he ko hono ‘uhingá eni Sea

‘Eiki Palēmia: Sea ko e me’apango ia Sea ke toe fakatonutonu atú Sea. Ko e fatongia ki hono ‘ai e hiki ha vāhenga e Nōpelé ‘oku ‘i he *Remuneration Authority*. Na’e toki ‘osi eni e haafe houa ‘etau

Paula Piveni Piukala: Sea,

‘Eiki Palēmia: Feme’a’aki ai

Paula Piveni Piukala: ‘Oku ‘i he Falé ni ke ne liliu ha Lao kovi

‘Eiki Palēmia: ‘Oku ‘ikai ke ‘i he Falé ni fakatatau ki he Lao ko ē ‘oku ‘ikai ke tau lava ‘o hiki ‘a e vāhenga ko iá.

Paula Piveni Piukala: ‘Oku mou pehē Hou’eiki ‘oku fakapotopoto ke ‘ave ho’omou ‘inasi

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga

‘Eiki Palēmia: ‘E ‘oatu heni

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga me’a ki lalo

Fakatonutonu mei he Pule’anga vāhenga kau Nōpele ‘oku ‘i he mafai ia Ma’u Mafai ki he Vāhenga

‘Eiki Palēmia: ‘Oatu heni e fakama’ala’ala mahalo na’a mahino atu, fēfē kapau te tau tu’utu’uni heni he Falé heni ‘o hikinima’i ke hiki 100000 ‘a e kau *CEO* ia. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha mafai e Falé ki ai, ko e me’a ia ‘a e *PSC*, me’a tatau pe mo eni ko e me’a ia ‘a e *Remuneration Authority*

Paula Piveni Piukala: Ko e me’a ‘oku me’a ki ai e Palēmiá ko e ngaahi tu’unga fakapolofesinale ia, fakatekinikale. Ko e me’a ‘oku ou ‘ohake au ko ení ko e ngaahi tu’unga fakasōsiale ‘oku ‘i ai e talamalu e fonuá.

‘Eiki Palēmia: Sea, pe’i tuku ā ke u feinga ki ai

Paula Piveni Piukala: Mahu’inga kehe ia

‘Eiki Palēmia: Sea ki he fo’i fakatonutonu ke pehé ni, fēfē ka hiki e Falé ni ia tali ke hiki ‘a e vāhenga ‘o e Falé ni ‘aki ha 100000. ‘Oku ‘ikai ko e founhá, ko e founhá ‘oku ‘i ai ‘a e *process* ke fai ke toki lava ai ‘o *justify* ke hiki e vāhenga ha taha. ‘Oku ‘ikai ke tau ō mai pe heni ‘o malanga ke ngali lelei ki he kakaí pea tau hiki nima’i.

Paula Piveni Piukala: Sea, ko ‘eku fehu’i ki he Palēmiá

‘Eiki Palēmia: Fehu’i

Paula Piveni Piukala: Pe na’a nau toe fehu’ia ‘a e hiki 8 miliona e folau. *Did they ever*

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga

Paula Piveni Piukala: *re-think*

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga

‘Eiki Palēmia: Sea, Sai pe ia Minisitā, tuku ke u tali ‘e au eni

Sea Komiti Kakato: Ko e tu’o fiha eni e kole atu ki he Feitu’ú na ke tuku ā ho’o toutou ‘ohake e me’a ko iá ‘oku tau ‘osi fanongo kotoa ki ai

‘Eiki Palēmia: Ko e me’a pe ia mahalo ‘oku mai ‘ene kau *follower* ka na’á ne ‘osi ‘ilo pe na’e tālanga’i pe heni Sea. Ko e ...

<006>

Taimi: 1545-1550

‘Eiki Palēmia: ... ava e Koviti na’e lahi leva e fefolau’aki ‘i he taimi pe ko ia. ‘A ia pea kapau pe te ke foki ki he Miniti he taimi ko iá ‘e Fakafofonga. Pea kapau ‘oku ongo lelei ena ko ho kau tama, ‘ai lele lele pe ai ka mau fakaloloa ā mautolu ‘o fanongo pe ā, mālō.

Paula Piveni Piukala: ‘Ikai ke u hanga ‘e au ‘o fakaanga’i e folau Sea.

Sea Komiti Kakato: Me’a hifo ki lalo, me’a hifo ki lalo Fakafofonga Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala: Sea ko ...

Lisi

Sea Komiti Kakato: Me’a ki lalo Fakafofonga Tongatapu 7. Ko e ‘uhinga ‘eku ki’i tuku atu ke mou ki’i fakalongolongo. Ki’i ongo’i e laumālie e me’a ko e fakalongolongo mo e fakamokomoko. Kae tuku ki he Kalake mo e kau ngāue ke nau ‘ohake ‘a e ni’ihi ‘oku totonu ke ‘ave ki he ma’u mafai fakahoko ‘a e ngaahi fokotu’u, tu’uma’u Papa. Tuku hifo ki lalo.

Ko e kau ‘ofisa pau ki he ma’u mafai ki he fakahoko ha ngaahi fokotu’u ki he vāhenga, me’a hifo pe ki ai, ki ‘olunga he fo’i fakafepaki ia he ta’efaitotonu, ‘Ateni Seniale, ko e ‘Atita, Sea Komiti Kakato ‘o e Fale Alea, ‘alu ‘alu hake, tu’u ai. Kau ai mo e kau Nōpele, kau ‘ofisa ki he kau ngāue Fale Alea, kuo ‘osi tohi’i hangatonu mai pe he ‘e he fo’i Lao ko eni. Pea ‘i he ‘ene pehē Hou’eiki,

Mateni Tapueluelu: Fakamolemole pē Sea, kae tonu ko u tui pe ‘e tokoni atu ki he Feitu’u na ‘a e Kupu 3, ‘oku

Sea Komiti Kakato: Kupu 3

Mateni Tapueluelu: ‘Oku ha’iha’i ‘a e Kalauní ki he Lao ko eni, *the Crown is bind*, ‘oku

‘uhinga ia ‘oku pau ke tau muimui kitautolu ki ai Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō, ko ia ‘oku loto ke tali

Taniela Fusimalohi: Sea kātaki.

Sea Komiti Kakato: ‘A e Vouti fika 1

Taniela Fusimalohi: Sea, kātaki

Sea Komiti Kakato: Fakahā loto e hiki e nima

Taniela Fusimalohi: Sea, kae ‘ai pe ki’i fokotu’u ko eni

Sea Komiti Kakato: ‘Ikai ke toe tali ha fokotu’u e

Taniela Fusimalohi: Fēfē mu’a ke tuku ke tuku

Pālōti ‘o tali Vouti ‘Ofisi Palasi

Sea Komiti Kakato: Ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e Vouti ‘a e ‘Ofisi Palasi, fakahā loto ki ai hiki e nima.

Kalake Tēpile: Sea, ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhilamoelangi Fasi, Mateni Tepueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Mo’ale Finau, Veivosa Taka, Mo’ale ‘Otunuku,’Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Vaea Taione, *Dulcie* ‘Ileini Tei, HSH Prince Kalaniuvalu Fotofili, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana.

Loto ki ai e toko 21.

Sea Komiti Kakato: Ko ia pe ‘ikai ke loto ki ai fakahā loto hiki e nima

Kalake Tepile: ‘Ikai ha fakahā loto pehē, ‘Eiki Sea.

Vouti fika 2 - Fale Alea ‘o Tonga

Sea Komiti Kakato: Mālō Hou’eiki, tau hoko atu e, Vouti fika 2 e, Fale Alea ‘o Tonga. Fokotu’u pea poupou, me’a mai ‘Eua 11.

Taniela Fusimalohi: Sio ki he kamata ke tau fakatamulu Sea

Sea Komiti Kakato: ‘Eua 11, tuku pe ka maua ka au mo e Sea Fale Alea ke ma fai e ngaahi me’a ko e tafulu he Falé ni ē, mo fakahinohino ē pea me’a pe ia ‘a ‘au ke ke ‘ita mai ka au ‘oua na’a ke ‘ita fakalukufua ki he Mēmipa. ‘Oku sai ange pe ka au ha’o ‘ita ki ha tokotaha ‘oua na’a ke ‘ita fakalukufua.

Taniela Fusimalohi: ‘Ikai ko ‘eku ‘uhinga foki Sea, he ko e ko e founa anga maheni foki e fetukutuku.

Sea Komiti Kakato: Malanga, ko u tā atu pe taha, 2, pe au ui ho hingoa pea ‘oku fe’unga e.

Tokanga ‘Eua 11 ki he ‘ikai fakaivia fakakaungae ‘Ofisi Fale Alea ke lava ‘o makupusi ngāue ‘a e Falé

Taniela Fusimalohi: Sea, kapau te ke te mou me’a hifo ki he peesi 13, ko e palani 13 ki he 15 e, ‘oku fakamatala heni ki he fatongia heni ko ē ‘o e Fale Alea, kae tautefito ki he polokalama ko e hono 2. Pea ko u fie taki homou tokanga ki he peesi 17 Sea, ‘a ia ‘oku ha ai e *structure* ko e ‘o e ‘Ofisi ni ē.

Sea, ko u fie talanoa ki heni koe’uhi ko e talu ‘eku lele mai mo ‘eku fakatokanga’i e faifatongia ko eni ‘a e kau ngāue ‘o e ‘Ofisi. Sea, ‘ikai ke u feinga au ke u hanga ‘o fehu’ia ‘a e lelei mo e ngāue ‘oku nau fakahokó. Ko ‘eku hanga ‘e au ia ‘o fehu’ia ko e hā hono mafatukituki. ‘Eku toki sio lelei hifo ki he peesi 17, ‘a e fu’u manifi ‘a e ivi ngāue, Sea. Kapau te ke me’a pē ki he ngaahi ...

<007>

Taimi: 1550-1555

Taniela Fusimālohi: ... va’a ko eni ko ē ‘oku nau fakahoko ko ē ngāué. ‘A ia ko e ngaahi va’a ko iá ‘oku fakamatala, fai e fakamatala ki ai ‘i he peesi 13 tautefito ki he 14, 15. Sea ‘oku ou faka’ofa’ia foki ‘i he fa’ahinga manifi pehē kae ‘oatu ‘a e kavenga ‘a e Fale Aleá ‘o hili. Ko u fakamālō pē au henau kei kātaki.

Ka ko e anga ko ē ‘a e sio ‘a e motu’á ni ki he faifatongia ‘a e ‘Ofisi ‘o e Fale Aleá kuo u lava pē au ‘o foki ‘o sio ‘o fakahoa mo e faifatongia ‘a e ngaahi potungāue ‘a e Pule’angá pea ko u fakamālō ‘i he’enau hanga ‘o fai e ngaahi fatongia.

Monū’ia ‘a e kau Minisitā ia ‘oku ‘i ai honau ‘ofisi ‘o nautolu mo e kau ngāue. Ka ‘oku ‘i heni ‘a e ngāue heni faka-Fale Alea ‘i he anga ‘eku tuí Sea ‘oku fu’u mamafa ‘aupito ki he tokolahi ‘o e kau ngāué. Ka ko e anga ‘eku fokotu’ú Sea he ‘oku, ‘oku ‘ikai ke hā mai ia heni ‘oku kole ha fakatokolahi ha kau ngāue. Pea ‘oku ‘ikai ke hā ia he fakamatala ko ē pea ‘oku ‘ikai ke hā ia ‘i he ngaahi voutí.

Kapau te mou me’a ki he vouti ko eni ‘a e ‘Ofisi Fale Aleá tautefito ki he ngaahi fo’i polokalamá ‘i he, tautefito ki he peesi 79, peesi 80, peesi 81 ‘o e ngaahi polokalama ia ko eni fekau’aki. Ka ko e anga eni ‘eku fakakaukaú Sea. Pe ko e hā e tūkungá ‘oku ‘ikai ke fai ai ha ngāue fakalelei he ko e palopalema foki eni ko ē na’a tau talanoa ki ai ‘anenaí ko e, ko e me’a Sea ko ho hanga ‘o ta’ofi au ‘anenaí ka na’e ‘ai ke u tu’u hake ‘o lea he me’a ko ení. Koe’uhí e me’a ko eni fekau’aki mo e fakafuofua vāhengá. Ko e me’a tatau ‘e hā mai ‘anai ange pe ko ‘apongipongi he Mōnité ‘i he me’a ‘oku talanoa ki ai ‘a e ‘Atita Senialé. ‘A e ngaahi *institutions* ‘oku fakamamafa ai ‘a e kavenga ‘a e fonuá ka ‘oku fehalaaki ia mo e fa’ahinga tu’u fakafuofua vāhengá.

Ko e me’a nau ‘ai ke u malanga atu au ‘anenaí he vouti ko ē, ‘oku tau faingata’ia tautolu he sio ki he ngaahi kulupu ‘e ni’ihi koe’uhí ko e hanga ‘e tautolu ia ‘i he fa’u Laó ‘o ‘ai ‘a e ngaahi

kulupu ko iá pe ko e ngaahi sino ko iá ‘o fa’o ia he puha kehe. Pea ko ena ‘oku hā mai pe ia, ‘oku ‘ikai ke pehē ia ‘oku ‘ikai ke u ‘ilo au e Laó he na’a ku ngāue he *Remuneration Authority*. Ka ko e taimi ko ē ‘oku tu’u hala aí ko e taimi ia ‘oku tau faingata’a’ia aí. He ko e me’a tataua na’e hoko ko eni na’a tau, ‘ikai ke u ‘ilo ‘e au pe kuo hā e fakatonutonu ko ia ‘i he tu’u e Sekelitali ia e *Foreign Affair* ‘i he *schedule* hono uá kae tu’u e *CEO* mo e *ministry* he *schedule* tahá.

Ko e me’a pe ia ‘oku tau lolotonga faingata’a’ia aí kapau he ‘ikai ke tau loto ke vete ange. Ko e Fale Aleá ‘oku ‘ikai ko e ngāue fakapule’anga ia. Ko e ngāue faka-Fale Alea ia ki he fonuá pea ko u faka’ofa’ia ‘aupito hemau ngaahi kole mo e ngāue fakakomiti mo e ngāue fakalao ‘a e ngaahi komiti ko eni ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fakakaukau ia ke tānaki mai. Fakaivi ngāue mo fakakau-ngāué ki he ngaahi ‘elia ngāue ko eni ‘a e ngāué.

Kapau te mou toe ‘alu ki he peesi 80 mo e peesi 81 ko ē ‘o e ‘Esitimetí ‘oku toe hoko pē ai ‘a e ngaahi me’a ‘a e fakahā mai ‘a e ngaahi polokalama ko iá mo e tokolahi. Ka ko e tokolahi eni ‘o e kau ngāué ‘oku hā ‘i he palaní ‘i he peesi 17. Ka ko ‘eku fehu’i Sea pe ko e hā leva ‘a e tūkunga ko iá? ‘Oku ‘i ai ‘emau ngaahi fiema’u ‘amautolu ‘oku ‘oatu ia ki he ‘ofisí, ‘ikai ke fu’u lava ia ke vave ange, ‘ikai ko e ‘uhinga ia ‘oku si’isi’i ‘enau ngāué pea ‘ikai ke fai ia ‘enautolu. Ka ko hono ‘uhingá ko e fu’u *load* ko ē ‘oku hili he ki’i kau ngāue toko si’i pehē, ‘oku ou tui Sea ‘oku fu’u fakavalevale ia.

Ko e tui ‘a’akú ia ko e me’a ko ē na’a ku taukave’i ko ē ko e fa’ahinga *institution* pehé ní hangē ko e Fale Alea ko e me’a ia ‘oku ‘ai makehe ia. Ko e vāhenga ‘o e kau Nōpele, ko e vāhenga ‘o ‘Ene ‘Afió. Ko e me’a ia ‘oku ‘ai makehe ia. ‘Oku ‘osi mea’i pe ia he ‘Eiki Palēmiá pea mea’i ‘e he kongá ‘o e kau Fakafofongá na’a nau ‘i he sino ko eni. Ko e mōtolo ko ē ‘oku fai ‘aki ko ē e ngāue’i e fakafuofuá ‘oku ‘osi ‘ilo ‘e au ia ‘oku tau kakato, ‘oku ‘i loto he fu’u lao ko ē. ‘E fehalaaki ia he ‘oku ‘ikai ke ‘apalai ‘a e *criteria* ko ē ‘oku talamai he ‘e mōtolo ‘oku ui ko e *Hay Model*, ‘e *apply* fēfē me’a ko iá ki he ‘Ene ‘Afió? ‘E *apply* fēfē ki he fatongia e kau Nōpelé? ‘E ‘apalai fēfē ki he fatongia ‘o e Fale Aleá ‘oku kehe ia?

Ka ko ‘eku poini ‘i he ‘ahó ní Sea ‘i he peesi 13 mo e peesi 15 mo e peesi 17 ke fai mu’a ha fakakaukau. Ko e ‘uluakí ko e vāhengá pe ‘oku kei taau ‘a e vāhenga ‘oku nau ma’u he taimí ní ki he fu’u mamafa ‘o e ngāué. Kapau ‘oku tokosi’i ka nau fua pehē, tau fakakaukau ki he vahe ko ē ‘oku nau ma’ú pe ‘oku kei taau ia pe ‘ikai. Pea kapau ‘oku ‘ikai, tau fakatokolahi e kau ngāué ke lava lelei ‘etau, he ‘oku ‘i ai ‘a e fu’u mamafa ‘aupito ‘aupito ‘oku hili ‘i he uma ‘o e kau ngāue ‘o e ‘ahó ní. Ka ko u ...

<001>

Taimi: 1555-1600

Taniela Fusimālohi: ... fakakaukau Sea pē ko e hā ‘a e fehu’i ki he Kalaké pea mo e Sea ‘o e Fale Alea, ko e hā leva ha fakakaukau kae lava lelei eni he kuo lahi ‘a e toloi ‘etau ngaahi ‘aitemi ‘e ni’ihi tautefīto ki he kōmiti ko eni ‘oku ou sio ai ‘a e Kōmiti Lao. Koe’uhi he ‘oku tā ko ē ko e kau *staff* tataua pē ‘oku nau ō holo he ‘u kōmiti ke fai ‘a e ngāue. Pea ko e anga ia ‘eku fehu’i Sea, kapau ko e fu’u mamafa ia ‘oku hili ‘i he ‘ofisi, hā ‘oku ‘ikai ke tau hanga ai ‘o fakaivia kae lele lelei ‘etau ngāue.

‘Oku sai ‘a e Pule’angá ia he ‘oku ‘i ai ‘enau kau ngāue ‘anautolu he ngaahi *Ministry*, fakafalala kinautolu ki ai, pea ko ‘eku fehu’i ia Sea.

Lord Fakafanua: Sea ...

Sea Kōmiti Kakato: ‘Io, me’a mai ‘Eiki Nōpele, fika 2 ‘o Ha’apai ka ko e Sea ‘o e Fale Alea.

Fakama’ala’ala ‘Eiki Sea he Vouti ‘Ofisi ‘a e Fale Alea

‘Eiki Sea: Tapu atu pē Sea pea mo e Hou’eiki Meimipa ‘o e Kōmiti Kakato. Pea ‘oku ou fakamālō atu’i he tuku mai ‘a e faingamālie ko eni ke u fokotu’u atu ‘a e Patiseti, Vouti fika 2 ‘a e ‘Ofisi ‘o e Fale Alea.

Sea ko e polokalama ko eni ‘a e ko e ngaahi polokalama ‘a e ‘Ofisi ‘o e Fale Alea he Vouti fika 1 ‘oku hā atu pē mei he peesi fika 75 ki he peesi 90. ‘I he ‘ene angamaheni ‘oku ‘i ai ‘a e polokalama ‘e 3 Sea, ‘a ia ko e polokalama 1, ko e Va’a Pule’i mo e Fakalelei, ‘a ia ‘oku ‘i loto ai ‘i he *sub-program* fika 1 ‘a e ‘Ofisi ko eni ‘o e Sea. *Sub-polokalama* fika 2, ‘Ofisi ‘o e Kalake, *sub-polokalama* fika 3 ko e Va’a hono Fakalelei’i ‘a e Ngāue, ‘a ia ko e *Corporate Services* ia. ‘A ia ‘oku hā atu pē ‘i he peesi fika 78 mo e peesi fika 73.

Ko e polokalama hono 2 Sea ko e ngaahi ngāue ia ‘a e Fale Alea, ‘a ia ‘oku fakapatonu ia ki he ngaahi *service* ko ē ‘oku fakahoko ki he kau Mēmipa. ‘A ia ko e *sub-polokalama* fika 1 ko e Va’a Ngāue ki he Fakalao, ‘a ia ko e kau loea ko ē ‘oku nau fa’u ‘a e ngaahi Lao Fakaangaanga ‘oku fokotu’u ko eni ‘e he kau Fakafofonga pehē foki ki hono sivisivi’i ‘a e ngaahi Lao ko ē ‘oku fakahū mai mei he Pule’angá. Pea ko e va’a ko eni ‘oku nau toe tokoni pē ki hono fale’i ‘a e ngaahi fiema’u fakalao ‘a e ‘Ofisi ‘o e Sea, pea mo e Kalake pehē foki ki he Fale Alea.

Sub-polokalama fika 2 ko eni he polokalama hono 2, ko e Va’a ki he Ngaahi Kōmiti, mo e Ngaahi Ngāue Fakalaipeli, ‘a ia ko e Va’a ko eni ‘oku ou tui ‘oku tokanga lahi ki ai ‘a e Fakafofonga ‘Eua 11, ko e Va’a Kōmiti ko nautolu pē ‘oku nau fakahoko ‘a e ngaahi ngāue ‘oku fakahoko ko eni ‘i he ‘u kōmiti ko eni ‘a e Fale Alea. ‘A ia ‘oku kamata pē mei he Kōmiti Lao ki he Kōmiti Pa’anga, ‘o a’u ki he ngaahi Kōmiti Fili ko eni ‘oku fokotu’u ko ē ‘e he Fale Alea.

Ko e va’a ko eni ‘oku tokosi’i hangē ko e me’a ko eni ‘a ‘Eua 11, pea ‘oku fu’u lahi faufaua ‘enau ngāue. Pea ‘oku ou fakamālō’ia ‘akinautolu koe’uhi ko ‘enau lava ‘o fakakakato ‘a e ngaahi lipooti ‘o fakatatau ki he taimi ‘oku tuku atu ko ē mei he Fale Alea. ‘E malava pē ke toe lelei ange ‘enau ngāue kapau ‘e fakatokolahi kinautolu.

Ka ko e anga ko ē ‘emau fokotu’utu’u, ‘oku fakatatau pē ki he ivi ko eni ‘oku tuku mai mei he Pule’anga. Pea ‘o kapau ‘e loto lelei ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga ke fakatokolahi ‘a e kau ngāue ko eni, ‘e tali lelei pē ia ‘e he ‘Ofisi e.

Ka ‘i hono hoko atu’u Sea, ko e polokalama hono, ko e polokalama si’i 3, ‘a e polokalama hono 2, ko e Va’a ia ki he Lipooti, ko e me’a tatau pē Sea ‘oku lipooti’i kinautolu, nau fakahoko ‘a e ngaahi lipooti ko eni ‘oku fakahū mai ki he Fale Alea ‘o makatu’unga pē he ngaahi me’a kehekehe pē.

Tau hoko atu ki he polokalama faka’osí Sea, ko e polokalama fika 3 ko e Langa Fakalalakala ia ‘a e Vāhenga ngaahi vāhenga filí. ‘A ia ko e 3 ‘oku kamata mei he ‘Ofisi ko eni ‘a e kau Nōpele, ‘a ia ‘oku hā atu pē ‘i he peesi fika 81 pē. ‘A ia ko e Patiseti Fakalukufua ko eni ‘a e ‘Ofisi ko ē ‘a e kau Nōpele ‘oku ‘i he 1 miliona, 235600, ‘a ia ko hono vahevahe ia ko eni ‘a ‘enau *Constituency Fund* pē ko e pa’anga fakavāhenga ko eni ‘a e kau Nōpele, ki he kau

Fakafofonga Nōpele ‘e toko 9 pehē foki ki he pa’anga ke fakalele ‘aki ‘a e ‘Ofisi ko eni ‘o e kau Nōpele.

Ko hono fakahokohoko atu ko ē ‘a e toenga ko eni ‘a e polokalama ko ia Sea, ‘i he peesi hoko mai fika 82, kamata pē he *sub-program* fika 2 ko e ‘Ofisi ia ‘o e Fakafofonga Tongatapu 1, ‘o a’u pē ki he ‘Ofisi ko ē ‘o e Fakafofonga ‘o Niua 17 ‘i he peesi 90. Ko e tō kehekehe ko eni ‘i he ngaahi fika ko eni Sea, ‘oku makatu’unga ia ‘i he COLA ‘oku ‘ave ki he kau ngāue tu’uma’u mo e kau ngāue lau’aho ko eni he ‘u ‘Ofisi takitaha, pea kapau ‘oku ‘i ai ha ngaahi tō kehekehe ai ‘oku makatu’unga pē ia ‘i he ngaahi vāhenga ko eni ‘a e kau *staff* pē ko e kau ngāue ko ē ‘u ‘ofisi. ..

<002>

Taimi: 1600-1605

Lord Fakafanua: ... ‘a ia ‘oku ‘i ai pe e ki’i tō kehekehe ai ‘oku makatu’unga pe ia he tu’unga ko ē vāhenga ko ē kau ngāue kau Fakafofonga Sea.

Ko e me’a faka’osi pe koe’uhī ko e lahi ange ‘a e ngāue ‘oku ‘omai ki hono vahe ko eni ‘a e pa’anga vāhenga fili, ‘oku lahi ange ‘a e fiema’u ko eni ‘a e pa’anga ko eni ‘a e ‘Ofisi ‘a e Fale Alea. Pea ‘o kapau ‘oku ‘i ai ha faka’amu ke fakaivia’i ‘a e ngāue ‘a e Fale Alea ke toe lelei ange tautefīto ki he tafa’aki ko eni ki he kau Hou’eiki Fakafofonga. Ko e Tafa’aki ko ē Komiti pehē foki ki he tafa’aki ko eni hono tauhi e pa’anga ‘a e Fale Alea ‘oku mau ongo’i he taimi ni ‘oku ki’i lahilahi e ngāue fakatatau ki he ivi ko eni ‘oku ma’u he ‘ofisi. ‘A ia ko e ongo tafa’aki pe ia te mau tali fiemālie ‘o kapau te mou loto lelei ke hiki ke fakatokolahi ‘a e ngaahi ‘ofisi ko ia. Ka ko ‘ene tu’u ko eni he taimi ni tokamālie pe ngaahi ngāue neongo ‘ene lahi ka ‘oku mau lava pe ‘o fakahoko lelei fakatatau ki he’emau ivi mo e taimi.

Ko ia Sea kapau ‘oku toe ‘i ai ha ngaahi fehu’i tali pe ke ‘oatu ha tali. Ka ko e fakamā’opo’opo ia ‘a e Vouti Fika 2 ko eni ‘Ofisi Fale Alea pehē foki he Fale Alea ‘o Tonga. Fokotu’u atu Sea mālō.

Fokotu’u ki he Komiti Pa’anga ke toe vakai’i tu’unga ‘i ai ngāue ‘Ofisi fakatatau mo e tu’unga totonu ke a’u ki ai

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ki he ‘omai ‘a e tali. Ko e me’a ‘oku ou ‘uhinga ki ai Sea he koe’uhī ‘oku fakahū mai e lipooti ko e *benchmarking* te ne toe hanga ‘e ia ‘o toe fusi’i e faifatongiá ia ke toe ki’i taha ange ia ki ‘olunga e tūkunga ‘oku ‘i ai.

Ka ko ‘eku fokotu’u Sea pe ‘e fēfē ke fekau mu’a e Komiti Pa’anga ke nau hanga ange ‘o *review* pe ‘oku toe ‘i ai mo ha komiti kehe ke tokoni ki ai. Nau hanga ange ‘o *review* ‘a e *capacity* ‘o e Fale Alea ke fakahoko ‘o fakatatau ki he tu’unga ko ē ko ē ‘oku fiema’u ke a’u ki ai. ‘Oku ‘i ai pe foki ia Sea ka ‘oku fiema’u ia ke toe ke tauhi ma’u e lēvolo.

Ka ko ‘eku fokotu’u fēfē mu’a ke fekau e Komiti Pa’anga nau hanga ange ‘o *review* ‘a e *capacity* ‘o e Fale pea toe *review* ange mo e fokotu’utu’u vāhenga ko ē ‘oku nau ‘i ai he koe’uhī. Ko u toki lele mai au Sea ‘o toki lave’i ‘a e mafatukituki ‘o e Fale ko eni mo ‘ene ngāue. ‘Oku ‘ikai foki ke sio ia mei tu’a Sea toki a’u mai au ki loto ni ‘o fakahalaki ‘aupito ‘a e sio ko ia. Pea ko u tui ko e sio tatau ‘oku fai mai ‘e he *authority* ko eni tau palopalema’ia ai.

Ko e me'a ko ē na'e fakahoko he Tongatapu 5 ki he vāhenga ko ē 'o e kau Mēmipá na'e fai ia he founa ko u tui ko e founa totonú ia. Pea ko u tui ko e me'a totonu ia ke toe foki pe 'a Tongatapu 5 mo e Komiti Pa'angá 'o fai 'a e me'a tatau ke *assess* ange 'a e *capacity* 'o e ngāue 'a e 'ofisi. Sio ko e hā e fakalelei fakakau ngāue mo e fakalelei fakavāhenga. Ko e Potungāue Polisi ē ia sio pe me'a pe 'Eiki Palēmia ki ai totonu ke fakalelei'i, fakalelei'i pe ia.

Ka ko u tui 'e Sea 'oku totonu ke fai e sio ki ai pea ko u tui ko e 'isiu ko eni fekau'aki mo e kau Nōpelé mo honau vāhenga tonu ke 'ave mo ia ki ai nau sio fakalelei ki ai, pe 'e 'ave ia ki he *Remuneration* pe 'ikai. Ka 'oku fai 'enau sio ki ai he ko 'etau komiti. Pea pehē pe mo e me'a ko ē ki he *Privy purse* ke 'ave ki ai ke nau sio ki ai pea nau foki mai mo ha me'a 'oku *base* mei ai.

Mateni Tapueluelu: Sea ki'i fakatonutonu.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

Fakatonutonu & kole Tongatapu 4 fu'u lahi talanoa hiki vāhengá kae fai ha ngāue ma'a e kakai

Mateni Tapueluelu: Ne toki 'osi pe eni 'a e fale'i fakalao mai ko e vāhenga 'a e Fale Aleá kuo pau ke 'ave ki he *Remuneration* me'a mai ia pe 'e 'ave pe 'ikai. Sea pea ko u kole atu fu'u lahi e talanoa hiki vāhenga. 'Ofa mai Hou'eiki mou me'a mai ha ngāue ke tau fai ma'a e kakai. 'Oku ou kole atu 'oku ou fie malanga atu au ia 'i he me'a 'oku ou kole Sea. 'Oku ou kole ki he Fakafofonga ke ki'i malanga mai he ngaahi 'ū me'a hē 'oku kau lelei 'aupito ia ki he'etau ngāue he 'oku taki 'e he 'Eiki Sea kae tuku ā e malanga vāhenga Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō Tongatapu 4'e 'Eua 11 me'a hifo mo'oni 'aupito 'aupito e me'a 'oku me'a ki ai 'a Tongatapu 4. Ki'i me'a hifo ki lalo. Ko e 'uhinga ko ē na'a ku 'ai ai 'etau pāloti 'anenai he koe'uhī ko e Lao ia ke me'a mai e kakai 'o e fonua. 'Oku kau 'a e Hou'eiki Nōpele, Sea e Komiti Kakato, Fale Alea 'o Tonga, kau ngāue. Kuo pau ke 'ave ki he Fakafuofua Vāhenga ke nau hanga 'o vakai'i fakalelei 'a e ngafa fatongia ko eni he 'oku totonu ke te toe fai hano hiki. Ko e me'a 'oku tokanga ki ai 'a Tongatapu 4.

Tui Tongatapu 7 'ikai fakahoko lelei ngāue he Komiti ko e fu'u lahi ngāue 'ave ki he kau ngāue

Paula Piveni Piukala: Sea ke u ki'i lave atu ai pe ai Sea he me'a ko eni. Ko 'eku fehu'i 'oku ou ongo'i 'aupito 'a hono 'omai e Lao ke fakamūsia'i'aki 'a e fo'i fakakaukau *very noble*. Ka ko 'eku fehu'i ange ki he Palēmia pea mo e Fale ni pe Sea. Na'a mou hiki vāhenga he 2022 'ikai ke muimui ia he? Me'a ko ē, hā e me'a 'oku mou 'omai ai he 'aho ni ke tau muimui he me'a ko ē. Ko e poini ko ē 'a'aku Sea he 'oku pehē ni. 'Oku ou pou pou ki 'Eua 11 'a e mahu'inga 'a e me'angāue, mahu'inga 'aupito e me'angāue. 'Oku ke 'ilo Sea *assess* ko ē ngāue 'a e komiti...

<003>

Taimi: 1605-1610

Paula Piveni Piukala : ... Komiti, *very ineffective* ‘aupito. Ko e hā hono ‘uhinga? Ko e ‘uhinga ‘oku fu’u lahi e *load* ‘oku ‘ave ki he kau ngāue. Ko e Komiti ko eni ko eni ki he ‘Uhilá, Komiti ko eni ko eni ki he Lulutai, Komiti ko ē ko ē ki he Pangikē te’eki ai ke ngāue ha me’a ia. Ko e ‘uhingá he ‘oku fakafalala kātoa pē ia he ki’i kau ngāué. Pea kapau ko e ‘ai ke tau ‘alu ta’efakaivia e me’angāue, ‘o fēfē, ‘o sēvesi fēfē ki he kakai.

Ko e poini ‘oku ou hanga ‘o ‘ohake, hā e ‘uhinga ‘oku toki ‘asi hake ia he ‘aho ni ‘oku ‘ikai ke tau lava, ka na’a mou lava ‘o fai ia he 2022 ta’ego *through* he mafai ko ē. Ko e poini ia ‘oku ou..

Sea Komiti Kakato : Kapau pē Fakafofonga ‘oku ai ha me’a ‘oku ke mea’i ‘oku faihala ‘a e Pule’anga. Hangē pē ko e me’a ‘a e ‘Eiki Nōpele ‘oku ai pē founa. Me’angāue ki he Fale ni ko e faka’ilo, *impeach* pē ngofua pē ke faka’ilo ē ka tau ‘unu atu ke ke fiemālie.

Paula Piveni Piukala: Ko e ‘uhinga ‘eku fakalave Sea he ‘oku pehé ni, pehé ni e anga ‘eku fakakaukau. ‘Oku ai ‘a e pa’anga ko e pa’anga ‘a’ahi Faka-Fale Alea, na’e fakakaukau ko ia ko e fakakaukau motu’a ia Sea pea tau a’u mai ki he 2018, pea tau hanga ‘o fokotu’u e ngaahi ‘ofisi faka-vāhenga ke nau ngāue pea mo e kakai e vāhenga, ‘o ‘omai ai e fiema’u ki Fale ni, kae kei *repeat* pē ‘a e fo’i fakakaukau ia. To’o mai e silini ko iá ke fakaivia ‘aki e kau ngāue Sea, ‘uluaki ia.

Ua, ko e pa’anga ko eni ‘oku, he vouti ko ia ‘a e kau Nōpele *constituency*, Sea ‘oku ai e me’a ‘oku mahu’inga kia au. Tau hanga ‘o *draw* ha *clear demarcation* e ‘ofisi pē ko e *institutions*. Ko e pa’anga ko ē ko e ‘oatu pē ke toe sēvesi ‘aki pē ‘a e me’a ‘oku totonu ke fai ‘e he Pule’anga, Ka koe’uhi kuo ‘osi *allocate* ‘i hē Sea, ko u fokotu’u atu *allocate* e silini ko eni ki he *institution* ko ia ‘oku ‘ikai *go through* ‘i he fa’ahinga fakangatangata ko eni ‘oku ‘omai ‘e he Patiseti. Lau ia, Sea ‘oku loloto e me’a ko eni ki he motu’a ni he ‘oku ou loto ke malu ‘a e *institution* ko eni. Malu mei he fakatauele, malu mei he ‘ahi’ahi, malu mei he ... kae lava.

‘Eiki Palēmia : Sea fakatonutonu pē Sea. ‘Ai ange ko e fo’i me’a tatau pē na’e ‘ai ‘anenai.

Sea Komiti Kakato : Me’a hifo ki lalo, me’a ki lalo Fakafofonga.

‘Eiki Palēmia : Pea na’e tali ‘a e vouti ‘a e Palasi he ‘ikai ke ‘ave ha toe me’a ki ai. Ko ‘eku ‘uhinga pē ‘au ki ai Sea.

Sea Komiti Kakato : Me’a ki lalo Tongatapu 7.

‘Eiki Palēmia : Ko e ‘uhinga pē ko ‘ene toe ‘ai pē foki eni ke toe ‘ave ki hē ‘a ia te tau toe vouti fo’ou he ‘Ofisi Palasi. Ko e anga pē ‘oku fakatokanga pē Sea ko e ‘uhinga ko ē na’e tali ē ..

Sea Komiti Kakato : ‘Ikai, ko ena ko ‘enau malanga pē ‘anautolu ia mo ‘omai ‘enau ngaahi fakakaukau ‘o fekau’aki pea mo e me’a ‘i he ‘Ofisi Palasi, pea mo e lolotonga e me’a ‘a e Fale Alea he taimi ni.

‘Eiki Palēmia : ‘A ia ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fokotu’u ia ke toe..

Sea Komiti Kakato : ‘Ikai ha fokotu’u ia.

'Eiki Palēmia : Mālō Sea.

Taniela Fusimālohi : Sea na'a ku fokotu'u atu 'anenai ke 'ave 'a e *issue* ki he Komiti Pa'anga. 'A ia ko 'eku fokotu'u pē ia. Ka u hoko atu ki he ..

Sea Komiti Kakato : 'A ia ko e hā 'a e *issue* 'oku ke fiema'u ke 'ave ki he Komiti Pa'anga.

Taniela Fusimālohi : Ke fai hano siofi ko eni e *capacity* 'o e 'ofisi pea 'osi pea toki 'omai kia tautolu ke tau toki sio ki ai. Pea kapau ko e Lao ke 'ave atu ki he *Remuneration* ke nau sio pea 'ave ki ai. Ka ko u tui 'oku mahu'inga ke fai e sio ki ai.

'Eiki Palēmia : Sea ko 'eku 'ai pē 'e au ke vave..

Lord Fakafanua : Sea ko e tokoni atu pē ki he me'a ko eni 'a 'Eua 11, koe'uhi ke hoko atu ai pē 'eku malanga. Na'e 'ai ke u tukuange pē ke hoko atu e feme'a'aki he vouti fika 2. Ka koe'uhi kuo 'ohake 'e he Fakafofonga 'Eua 11 e me'a ko eni pea ko ia te u lave ai pē ki he ngaahi *initiative* fo'ou pē ko e ngaahi fokotu'u na'e palani 'i he Tohi Palani Ngāue ko eni 'o e Fale Alea.

Ngaahi ngāue fo'ou 'Ofisi Fale Alea fakapa'anga he ta'u fakapa'anga hokó

'A ia ko u fakamālō pē ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga mo 'ene kau ngāue 'i he'enua tali ke fakaivia'i 'a e ngaahi ngāue fo'ou na'e fokotu'u 'i he palani ngāue. Pea na'e, neongo 'oku 'i ai e ngaahi ngāue fo'ou na'e 'ikai ke fakapa'anga'i ka 'oku ai e faka'amu 'e lava pē ke ma'u 'a e ivi ko ē ke fakahoko 'aki 'a e ngāue ko ia 'i loto he Patiseti ko eni. Pē ko ha'amau kole tokoni 'amautolu ki he ngaahi kupu ngāue ko ia 'i tu'apule'anga.

'A ia ko e ngaahi ngāue ko ia na'e lava ko ē ke fakapa'anga'i, ko e ngaahi totongi ko ē fakalao, pē ko e *legal fees* koe'uhi ko e ngaahi hopo ko eni 'oku fakahoko 'e he Pule'anga. Ko u fakamālō pē ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga he'enua tokoni mai ke totongi mo fua 'a e ngaahi totongi ko ia, 'i hono fakalūkufua 'oku meimei ofi ki he 150000.

'I he ta'u fakapa'anga fo'ou 'oku ai pea mo e pa'anga na'e kole ke fakalava 'aki 'a e *PAYE* 'a e Hou'eiki Mēmipa 'a ia ko e peseti 'e 25...

<004>

Taimi: 1610-1615

Lord Fakafanua: ... 'o 'enua ngaahi *benefit* 'oku 'ikai ko ha fu'u pa'anga lahi ko e 16000 pē ia pea pehē foki ki he ngaahi polokalama talatalanoa pea mo e kakai 'o e fonua na'e tali 'e he 'Eiki Minisitā Pa'anga ke fakalahi 'aki e 20000, 20000 tupu pea 'oku 'i ai mo e 'i he'etau talanoa ko eni ki he Fale Alea fo'ou 'oku kamata ke fakahoko e totongi *rent* 'a e Pule'anga koe'uhí ko e kekele ko ia 'oku 'i he malumalu ia e tofi'a 'a 'Ene 'Afio pea 'oku 'i ai e fengāue'aki ai pea mo e Pangikē Fakalalakala 'a Tonga. 'A ia ko e *rent* ko ia na'e fakakau ia 'i he Patiseti ko eni e Fale Alea ko e 250000. Pehē foki ki he 178000 ko e pa'anga ko ia 'oku tākaki maí koe'uhí ko e fakamafola letiō 'a ia na'e fokotu'u 'i he Fale Alea ni 'e 'Eua 11 pea na'e fai e fepōtalanoa'aki pea mo e 'Eiki Minisitā Pa'anga koe'uhí ko e fuofua fokotu'u ia mahalo ko e 40000, 400000 pē ko e 300000 na'a ne fokotu'u. Pea 'i he femahino'aki pē ia 'a

e TBC Fakamafola Letiō ko eni ‘a e Pule’anga pea mo e ‘Eiki Minisitā Pa’anga ‘o fakapapau’i ai ko e 178000 ‘a e *contract* ko eni fakamo’oni ke ‘oua pē toe motu ‘a e taimi ko ē ‘oku fai ai ‘a e fakamafola ko eni e feme’a’aki ko eni ‘i Fale Alea.

Ngaahi fokotu’utu’u ngāue ‘a e Fale Alea ‘ikai kau hono fakapa’anga he Patiseti

Ko e ngaahi *initiative* pē ko e ngaahi fokotu’utu’u palani ngāue ‘a e Fale Alea na’e ‘ikai ke fakapa’anga’i ‘oku kau ai ‘a e Fale Alea ‘o e To’utupu, Fale Alea ‘a e Kakai Fefine, ko e Tataki Fefine ‘a Fale Alea pea mo e ngaahi fakalelei ki he naunau faka-*electronic* pehē foki ki he ngaahi me’angāue ko eni ‘oku ngāue ki he Fale Alea. Pea mo e me’a faka’osi pē ko e ngaahi ngāue ki he ke fakahoko ‘aki ‘a e, ‘a e *benchmark study* ko eni ‘oku mou me’a mai ki ai.

Na’e ‘i ai pē fokotu’u koe’uhí ‘e fiema’u ke fai e ngāue koe’uhí ko e ngaahi *review* ko eni ‘amanaki ke fakahoko ki he’etau ngaahi, ki he’etau Tohi Tu’utu’uní pehē foki ki he ngaahi founa ngāue mo e ‘ū me’a ko ia na’e fakahū pē ia ‘i he palani ngāue ke fakahoko. Pea ko ena na’e ‘osi tufa pē ke mou me’a ki ai he ‘asenita kae toki ‘asenita’i pē ia ‘amui ke fai e ngāue.

‘A ia ko e ngaahi ngāue ko ia ‘e ‘ikai ke toe tu’u neongo ‘oku ‘ikai ke fakaivia’i mai he Patiseti ka ‘oku ‘i ai pē ngaahi founa mo e ngaahi feitu’u ‘e malava ke fakaivia’i ‘aki ke lava e ngāue ko ia. ‘A ia ko e tānaki atu pē ki he feme’a’aki ‘oku ‘ikai ke ‘oku te’eki ke taimi Sea ke tukuhifo e me’a ko ē ‘oku fokotu’u ko eni ‘e ‘Eua 11 ki he Komiti Pa’anga. ‘E toki ‘i ai pē taimi ‘e ‘asenita ai e Fale pea ‘oku kau pē ia he palani ngāue, ‘a ia ‘oku te’eki ai ke fakaivia’i ka ‘oku mau lotolahi pē ‘e lava pē ngāue ‘i hono aofangatuku. Mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Sea ko e ko e ...

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Taniela Fusimālohi: Fakamālō ki ai Sea ko e ko e kapau ‘e ‘alu ia ki he Komiti Pa’anga mālō. Ko e me’a eni ‘oku ou, ‘oku tui ko e ‘ohake eni ko e lāunga eni Sea. Ki he ta’u fakapa’anga pē ko eni ke fetongi e ngaahi fu’u sea ko eni ko e ngaahi fu’u sea *lounge* eni ia Sea ko e taimi ko ē ‘oku mau tangutu hifo ai ki lalo kau pukupuku ko ē hangē ko mautolu mau mei pulia pē mautolu ki lalo ‘oku faingata’a ke te tu’u hake mo te tu’u hifo ‘i he ngaahi sea ko eni.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea ki’i fakatonutonu atu pē mu’a e ...

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ko ē me’a mai ki hē Sea kumi mai ha’ane *cushion* e, ki hē, me’a mai mo ia ki ai mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Tali, tali e fakatonutonu ko ia.

Taniela Fusimālohi: Pea, ka ko e taha Sea ‘oku ne faka’ai’ai ‘e ia ‘eku mohe ...

Sea Komiti Kakato: Kapau ...

Taniela Fusimālohi: Ka ko u kole atu au ia ke ...

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga, Fakafofonga fēfē fe’unga ia foki mai ki he’etau, na’a tau fakatonutonu nofo’anga pē ‘o a’u pē ‘osi e taimi.

Taniela Fusimālohi: Sea ka ko u kole atu ‘a’aku ia ke kau mu’a ia he fakakaukau ko ē ka ko hono hoko ‘io Sea ka ko e, ko e palopalema pē eni ia ko u tui ko au ia ‘oku ou palopalema ai he ‘oku ‘ikai ko ha sea ‘ofisi totonu eni ia.

Sea Komiti Kakato: Kau Kalake, kau Kalake mou tokanga mou ō ‘o toe fa’u mai ha ki’i fo’i sea ‘e taha ke lōua’i ‘aki e sea e ...

Taniela Fusimālohi: Ko hono hoko Sea ‘oku ou loto ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga ē, ki’i ‘oleva hifo taimi pē ‘oku ou lea ai pea ke ki’i ‘oleva hifo ē.

Taniela Fusimālohi: ‘Io.

Sea Komiti Kakato: Ko e ‘uhinga ke si’i fiemālie he ‘oku mohe ia he’etau ngāue ‘oku fai.

Lotomamahi ‘Eua 11 ‘ikai fakapa’anga ‘ikai poupu’i Pule’anga Fale Alea To’utupu/Kakai Fefine

Taniela Fusimālohi: Pea ko hono hokó Sea ‘oku ou lotomamahi ‘aupito he fanongo ki he lipooti mai ko eni ‘oku ‘ikai ke lava e ‘a e Fale Alea ‘o e To’utupu mo e Fale Alea e Kakai Fefine. ‘Ika ke poupu’i ia ‘e he Pule’anga. Sea ko hono ako’i ko hono fakamaamangia fakapolitikale ko ē hotau fonua ko e me’alele ē ‘oku ‘alu ai, kakai fefine mo e to’utupu hotau fonuá ki he kaha’u. ‘Oku ‘ikai ke u hanga ‘e au ‘o ‘ilo pē ko e hā e me’a ‘oku tau ‘ave ai e pa’anga ki he ngaahi me’a kehe kae ‘ikai ke ‘omai ki he me’a ...

Sea Komiti Kakato: Ko hai?

Taniela Fusimālohi: Mahu’inga ...

Sea Komiti Kakato: Ko ho’o fanongo talanoa ‘i fē fakamolemole Fakafofonga?

Taniela Fusimālohi: Sea ko ē na’e toki ‘ai mai pē he Sea ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha pa’anga ia ki ai.

Sea Komiti Kakato: Sai te ke foki ki he Fale Alea mo toki feme’a’aki mo e Sea ai ē tukuange e Komiti Kakato ka tau hoko atu he vouti ko eni he ē ...

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Fehu’ia Tongatapu 7 pe ‘e lava fakahoko langa Fale Alea fo’ou he ta’u fo’ou

Paula Piveni Piukala: Sea ko e ki’i fehu’i pē ki he Sea, Sea ‘o e Fale Alea pē ‘oku, pea ko u

fakatokanga'i hifo 'oku hiki 'aki 'etau patiseti e 8 pē ko e 10 miliona ka 'oku mahino kiate au ...

<005>

Taimi: 1615 – 1620

Paula Piveni Piukala: ... 'Ai ke langa'aki e, pe 'e lava 'a e langa ko ení 'o fakavave'i ke ne faka'ilonga'i'aki 'a e ta'u 150 'a e Konisitūtone e fonuá ni. 'Oku mahu'inga ia Sea ke tau hanga 'o 'ai, *inspire* e kakaí ke nau mahu'inga'ia, 'oua te nau hangē kuo nau fo'i. Ko 'eku 'eké pe, pe 'e lava 'o fakahoko e langa ko ení ki he ta'u fo'ou Sea

Sea Komiti Kakato: Sai, mahino 'a e me'a 'okú ke me'a ki ai, 'Eiki Nōpele ka ko e 'Eiki Sea Fale Alea Ha'apai

Toki mahino 'i he faka'osinga 'Akosi taimi fakahoko ai langa Fale Alea fo'ou

Lord Fakafanua: Mālō Sea, ko e me'a ko ē 'oku me'a mai ki ai e Fakafofonga Fika 7 'i he peesi 78. 'A ia ko e *sub-program* fika 2 'Ofisi ko ē e Kalaké, 'oku hā pe he nouti fika 20 'a e langa fo'ou e Fale Alea. 'A ia ko e *new building* ko e 10 miliona, kapau te mou fakatokanga'i Hou'eiki ko e mahu'inga ko ē e fale ko ení 'oku laka mama'o ia he 10 miliona ka ko hono vahevahe fakata'ú 'oku tānaki mai leva e 10 ke ma'u e fakamole fakalukufuá.

Ko e polokalama ko ení na'e toloi 'o makatu'unga pe he ngaahi 'uhinga kehekehe 'oku mou 'osi mea'i pe. Ka ko 'ene tu'u ko ē he taimi ní 'oku lolotonga *tender* 'a e *contractor* ke nau hanga 'o fakahoko e ngāué. Pea 'oku 'amanaki ke tāpuni 'a e *tender* ko ení 'i 'Aokosi, mei ai 'e toki fakapapau'i ki 'Aokosi 'a e palani ko ení 'a e Falé 'o hangē pe ko e me'a ko ení 'a e 'Eiki Palēmiá na'e fiema'u ke ki'i fulihi e palani makatu'unga e hiki ko ení 'a e feitu'u ko ení 'oku fakahoko ai e ngāué. 'A ia ka ko 'ene tu'u ia he taimi ní 'e toki mahino mei 'Aokosi ha fetalanoa'aki mo e *contractor* 'a e tu'unga ko ē 'e 'i ai 'a e taimi ko ē 'e fiema'u ke fakahoko'aki e ngāué.

'I he'emaui fakafuofuá mahalo 'e ta'u 'e 1 pe 2, ta'u 'e 1 mo e kongá 'i he anga pe 'eku fakafuofuá. 'Oku 'ikai ke u tui au 'e malava 'i loto he taimi ko ē 'oku fiema'ú ke lava e ngāué ki he ta'u fo'ou. Ka 'i he'ene pehē pe ko u tui pe mahalo 'e toe ma'u ange ha fakamatala 'e toe faka'auilikiange mei he *contractor* 'i hano ma'u 'i he kongá ko ē kimui 'o 'Aokosí.

Ko e tu'unga ia 'oku 'i ai 'a e ngāue ko ení pea 'oku fai pe 'a e fakamālō ki he Pule'anga 'Asitelēliá pea mo Nu'usila 'oku nau fakapa'anga'i 'a hono langa e Fale Alea fo'ou 'o Tongá. Sea, 'oku 'ikai ke u lava 'o fakapapau'i pe 'e lava 'o 'osi e ngāué ki he makamaile ko ē e ta'u fo'ou kae toki 'omai pe ha tali mahino he kau ngāue fakatekinikalé mo e *contractor*.

Sea Komiti Kakato: Mālō, Tongatapu 4, me'a mai

Fakamālō'ia Tongatapu 4 'Eiki Sea ki he founa fakatemokalati ki hono pule'i 'aki ngāue Fale Alea

Māteni Tapueluelu: Sea, tapu mu'a mo e Feitu'ú na, tapu atu 'Eiki Palēmia, Tama Pilinisi pea pehē ki he Komiti Kakatō Sea ka u lave atu mu'a he ki'i me'a 'oku ou ongo'i 'oku mātu'aki

mahu'inga ia ki he motu'á ni Sea. Pea ko u loto au ia ke u fakamālō'ia 'a e 'Eiki Seá 'i he to'o fatongia ko ení.

Ko e anga pe eni ia e ongo'i hoku konisēnisí ko e kātoa e ngāue kia au ko e me'a mamafa tahá eni. 'Oku hā eni 'Eiki Sea 'i he peesi 19 'o e Palani Ngāue 'a e Fale Aleá, 'a ē na'e me'a mai ki ai e 'Eiki Seá. 'A ia ko e ola 'o e ngaahi fakataha mo e founa fakatemokālati hono pule'i e founa ngāue 'o e Fale Aleá. Mamafa eni ki hoku lotó Sea, ko hono 'uhingá ko hono vahevahe 'o e fo'i keke faka'ekonōmika e fonuá ni makatu'unga ia he founa ngāue 'oku fai ko ē hení Sea.

Pea 'oku mahu'inga 'aupito, 'aupito kiate au 'eku lau hifo 'a e līpooti na'e tufa mai 'e he 'Eiki Sea kiate kimautolu. Toe hā ia hení ko e *benchmark* 'a ia ko e ngaahi founa 'oku ngāue'aki he ngaahi Fale Alea Kominiuelí 'oku nau tali.

Ko e founa lelei taha ia hono tataki 'a e ngāue 'a e Fale Aleá. Pea 'oku fokotu'u mai 'a e palani ko ení ke fakalelei'i 'etau tohi ngāue 'o fakatatau ki ai. Lava eni e ta'u 'e 10 e motu'á ni 'i he fokoutua he Falé ni 'oku te'eki ai ke 'omai ha līpooti pehē ia. Pea ko u fiefia Sea, 'eku fakamālō ki he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o e 'aho ko ení 'i ho'o fakahū mai 'a e līpooti ko ení ke hoko ko ha maama 'i hotau Falé ni ke ne taki kitautolu. Me'a ia 'oku mamafá te ne taki 'e ia e tufa e patisetí, kātoa 'a e me'a 'oku tau tokanga ki aí pea ko u fu'u fakamālō lahi.

'Eiki Sea ke ke fakamolemole'i mu'a na'a kuó u fiematamu'a. Palēmia mo e Pilinisí, ko 'eku kole pe 'a'aku ke laumālie lelei e Feitu'ú na ...

<006>

Taimi: 1620-1625

Mateni Tapueluelu: ... 'Eiki Sea ke tau pasipasi'i e 'Eiki Sea hotau Fale Alea he ngāue ma'ongo'onga ko eni Sea, ko u kole atu. Mālō mu'a e lava me'a, pea ko u fiefia Sea ko 'eku ki'i kole faka'osi pe 'aku.

Fehu'ia Tongatapu 4 pe 'oku fe'unga pe 50000 vahe'i he Patiseti ki he ngāue 'amanaki fakahoko he ngaahi Komiti ki he ta'u fo'ou

'Oku hā eni 'i he peesi 80 'etau Polokalama Patiseti, 'a ia ko e Ngāue ko ē 'o e Ngaahi Komiti, he 'oku hā Sea 'e fai e ngāue 'a e Komiti ke fakalelei'i 'etau Tu'utu'uni kimu'a 'i he Fili Fale Alea 'o e ta'u fo'ou ko e me'a ia 'oku tohi mai 'i he palani. Ka ko e pa'anga 'oku 'omai ki he ngaahi *meeting fees* pe ko e fakataha 'a e Ngaahi Komiti, ko e \$50000.

'Oku ko u tokanga pe au Sea, pe 'oku ko e ngāue fo'ou ko eni 'oku 'omai ko eni ki he *benchmark*, ke leleaki'i pe ki he ta'u fo'ou pea mo e ngaahi fakataha kehe 'a e 'ū Komiti. Pe 'oku fe'unga nai ia ke fakaivia 'a e ngāue ko ia. Ko 'eku fehu'i pe ia 'a 'aku, kapau 'oku fe'unga pe ia Sea, pea mālō pea kapau 'oku 'ikai, te u kau au 'i ha pou pou ke fakapapau'i, 'oku fakaivia lelei 'a e Komiti telia e ngāue mo e palani fokotu'utu'u ko eni. Ke toe lelei ange e founa 'oku taki 'aki kitautolu 'o fakatatau ki he ngaahi me'asivi, sivilaise 'o e ngaahi fonua Kominiueli 'a māmani.

Fiefia hoku loto pea ko e 'aho fo'ou eni ia kiate au, fakamālō lahi ki he 'Eiki Sea, to'o me'a maama mai mei onopooni 'omai ke faka'inasi 'aki hotau Falé 'Eiki Sea.

Tautapa Tongatapu 4 ki he Pule'anga ke hiki hake pa'anga tokoni fakavāhenga

Ko e faka'osí pe Pule'anga, ko u 'ilo pe au ia 'e ongo kehe 'a e me'a ko u kole atú, ka ko e ko u tuku pe 'aku ka moutolu. Na'e 'i ai 'emau kole atu ke fakalelei'i mu'a 'a e ki'i sēniti ko eni 'oku 'omai ki he ngaahi vāhenga, ko hono 'uhingá ko e kakai 'oku nau lave ai. 'A 'o 'ikai ke ngata pe 'ia mautolu kae pehē ki he Hou'eiki Nōpele. Ko e mo'oni e mo'oni 'Eiki Sea mo Hou'eiki, ko e kakai ko ē 'oku 'ikai ke lava 'e he Pule'anga 'o faka-Patiseti hanau ngaahi ngāue, kakai tō taupotu ki lalo, ko ia 'oku 'alu ki ai e pa'anga ko eni. Ko u fakamo'oni ki ai he ta'u eni 'e fiha, 'aonga e 'aonga. Ko u fakamālō ki he Hou'eiki Nōpele he fa'a tokoni mai ka mautolu ko eni 'oku lele atu fai e fakatangitangi ke tokoni mai 'oku 'aonga ia ki he kakai.

Pea ko e fakamo'oni ko iá na'e fai ai 'a e kole atu pe 'e lava mu'a 'o fakalelei'i ke ki'i taha hake, ko hono 'uhinga ko e mamafa 'o e koloa. Ko e ivi ko ia kuo holo ia he taimi ni pa'anga na'e lava he 300000 'o fakahoko 'oku holo. Pea na'e fai 'a e fakakaukau ke hiki taki 100000 kapau 'oku fu'u lahi ia pea hiki hake pe a ha 50000.

Ka ko u tuku atu pe ki he 'Eiki Palēmia mo e 'Eiki Minisitā Pa'anga 'a e tautapa ko ia kiate kimoutolu, taumaani ko e 'ai ia ma'a mautolu ko e 'ai pe ia ma'a e kakai masiva. Ko e hā pe ha'o mou lau ka ko u tui ko e me'a 'a e Hou'eiki Fakafofonga 'oku nau ongo'i 'a e me'a ko ia 'oku ou fakahoko atu, mahalo 'oku nau ongo'i tatau pe 'a e anga e fakakaukau ke vahevahe ki he ngaahi kulupu fakalalakala ma'ulalo 'i he anga 'o e nofo.

Ko e anga pe ia e fakatangi 'oku 'oatu kiate kimoutolu Hou'eiki Pule'anga mo e loto falala he ko moutolú foki, ko e Hou'eiki Fakafofonga mo kimoutolu, 'a ia 'oku mou ongo'i pe 'a e me'a ko ia 'oku mau ongo'i mo e faka'amu pe 'e 'i ai ha fa'ahinga tali te mou 'omai 'e fonu 'amanaki. 'Eiki Sea, ko u fakamālō atu he ma'u faingamālie.

Lord Fakafanua: Sea, fakamālō atu ki he Fakafofonga Tongatapu 4, koe'uhi ko 'ene ngaahi fokotu'u mo poupu mai ki he ngāue. Ko e tñaki atu pe ki he ngāue ko eni e *benchmark study* ko e na'e fakahoko 'a 'i he Va'a Ngāue pea mo e Kominiueli. Na'e na'a mau 'amanaki pe 'e 'ikai ha pa'anga 'e fakaivia'i 'aki e ngāue ko ia. Pea 'oku loto lelei Kominiueli ke nau tokoni fakatekinikale mo fakapa'anga 'a e ngāue ko ia 'oku 'amanaki ke fakahokó. Pea 'oku 'i ai pe 'amanaki 'e fe'unga ia ke fakakakato 'aki e ngāue ki mu'a he Fili ko ē he ta'u fo'ou.

Ko e ngaahi ngāue makehe ko eni 'oku fakahoko he Fale Alea, 'oku te'eki ke fakapa'anga'i he 'e Patiseti hangē ko e Fale Alea To'utupu, Fale Alea ko e Kakai Fefine, ko e tataki 'a fafine 'i Fale Alea, ko e ngaahi kupu ngāue 'i tu'apule'anga pe foki e ngaahi 'a Talafekau Lahi, 'oku mau fa'a kole pe ke nau tokoni'i 'o fakapa'anga e polokalama ko ia.

'A 'ia 'oku fa'a anga maheni pe 'emau kole ki he *UNDP* pehe foki ki he *UNICEF* pea mo e *UN Women* ke nau fakaivia'i e ngāue neongo e 'a e 'ikai ke fa'a lava 'o a'usia 'emau polokalama ka 'oku mau feinga'i pe ke lava 'aki 'a e ki'i ivi ko eni 'oku ma'u. 'A ko e me'a fa'a angamaheni pe ia Sea, ki he tōnounou 'emau Patiseti he me'a 'oku mau faka'amu ke fakahoko ...

<007>

Taimi: 1625-1630

Lord Fakafanua: ... fakahokó pea ‘i he, ko e hangē pē eni ia ha founa ngāué. Kapau te mau faingata’a’ia ‘oku mau fa’a kole pē ki he 'Eiki Minisitā Pa’angá ke ‘omai ha *supplementary*. Pea ko e me’a pē ‘oku anga ki ai e Fale Aleá ke fakahoko pea ‘oku mau fakamālō pē ki he potungāue ‘a e 'Eiki Minisitā Pa'angá hono toutou tali ‘a e mau kolé ke fakalahi koe’uhí ke fakakakato ‘a e ngāue ‘oku faka’amu ki ai ‘a e Fale Aleá pea mo e Hou’eikí. Ko ia pē Sea pea ‘oku ou fokotu’u atu ke tali ai pē ‘emau voutí. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Fokotu’u pea pou pou.

'Aisake Eke: Sea.

Sea Komiti Kakato: Ko ia ‘oku loto ke ...

Fokotu’u Tongatapu 5 fai ngāue vave ki he fu’u tokosi’i kau ngāue taukei hangē ko e ‘ekonomika/tauhitohi ke faifatongia he Komiti

'Aisake Eke: Tapu mo e Feitu'u na kae ki’i, kātaki fakamolemole pē. Ki’i fakahoha’a pē mahu’inga’ia, tapu mo e Hou’eiki e Komiti Kakatō. Ko u, ko ‘eku tu’u hake pē au ko ‘eku mahu’inga’ia ‘i he mahu’inga foki ‘o e vouti ko ení he koe’uhí ko e pule hono uá eni. Pea ko u lave’i pē ‘a e me’a ‘a e 'Eiki Sea ‘o e Falé ‘oku ‘i ai ‘a e *benchmark* ‘oku ha’u. Pea ‘oku tau ‘osi ‘ilo pē ‘etautolu ‘a e ngaahi me’a ‘oku ‘ikai ke tonu ke a’u ia ki he *standard* ko ē ‘etau ngāué.

Ka ko e me’a lahi taha eni Sea ko u lave pe au pou pou ki he 17 peesi 80, polokalama uá *sub* ‘a e polokalama si’i uá ‘a e kau ngāue ko eni he Komiti. Ko u tui ko e kongā eni he kapau he ‘ikai ke lava ngaahi Komiti ‘e ‘ikai ke lava ‘a e ngāue ia ‘a Fale Aleá ni. He ko ‘eku fakatātā ‘aki eni. Sio ko e hiki ko eni ‘o e vāhengá ‘a ia ‘oku ‘asi he peesi 77, hiki ‘aki ko ē mei he fakafuofua ko ē ‘osi e ta’u ní ‘oku 4.2 ‘a e fakafuofua ko ē he ‘osi ko eni e ta’u fakapa’anga lolotongá. Pea ‘oku hiki mai leva ‘a e ‘Esitimetí ke 4.6, ‘a ia ‘oku hiki ‘aki ‘a e meimei ko e 400000, hiki ‘aki ‘a e 400000 ‘a e hiki ko iá. Ka ‘oku mahino pē foki ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi me’a kehekehe ka ko e kaunga hangatonu ko ē ki he hiki ko ē ki he kau ngāué ‘oku meimei ko e 250000 ki aí.

Sea ko u talaloto atu pē. Mau Komiti Pa’angá, meimei ko e tokotaha pē ‘oku ne ma’u e taukei ke fai e ngāue ko iá. Pea ko e, mau lau, ko e, pea ko e ngaahi ngāue fatongia kehekehe e komiti a’u ki hono vakai’i e Patisetí, toko taha pē. Ka na’a na toko ua ka ‘oku lava atu ‘a e toko taha ‘o fai e akó, toe toko taha. Pea ko u fakatokanga’i me’a ko e tokotaha ko ení ‘oku ma’u hoa. Ko e lahi e taimi, ‘ovataimi ko u tui mālō e kātaki ‘a e hoá ka ko e ‘uhinga ko iá, fu’u tokosi’i. Pea ko u tui ko e me’a lahi ia ‘a e toe mole ‘a e kau ngāue, kapau ‘oku fu’u lahi e ngāué pea ‘ikai ke lava honau fatongia ‘i ‘api, ‘ikai ke lava honau fatongia heni. Pea ko u tui ko e *pressing issue* eni ia.

‘A ia ‘oku ‘uhingá ‘isiu eni ia ke fai mo fai ha tokanga vave kae, he koe’uhí ‘oku, ‘oku uesia ‘a e ngāue ‘a e ngaahi komiti koe’uhí ko e si’isi’i ‘a e taukei ‘o e ngāue ko ení. Ko u faka’amu au kapau ‘e ma’u ha kau taukei, tafa’aki ko eni ‘ekonōmika mo e tauhitohi ha toko tolu ‘o tānaki mai. Ko u tui ‘e lava lelei leva e ngāué pea ‘ikai ke nau ‘ovataimi pea nau foki ki honau ngaahi fāmilí ke ‘oua ‘e hoko. He ko e taha ia ‘oku ou tui ‘a e palopalema ‘a e ngaahi hoá ko e ōmai e toko taha ia ‘o nofo, kae ‘ikai ke lava ia hē pea hoko ai ‘a e ngaahi palopalema. Pea ko e me’a ia ‘oku ou ‘ohake eni ai Sea ‘a e me’a ko ení. Toki ‘omai e *benchmaaká* kuo tau ‘osi ‘ilo pē ‘etautolu ‘a e ‘ū me’a ‘oku tau tōnounou ai ka ko e me’a ia ‘oku ou ‘ohake ki aí.

Ko u vakai hifo au ki he hikihihi ko ení ‘a ia ko e 200000 ko eni. Ko e lahi taha pe ia e hiki hake e ‘Ofisi ko eni ‘o e ‘Eiki Sea. Ko e ki’i komiti ia ko ení ‘oku hiki ‘aki pē 3000000, ‘a e 30000 tupu ka ko u tui ko e hiki ‘aki pē eni ‘ene peseti ‘e nima mo e me’a pē. Ka ‘oku ou kau atu pē au ia ‘i he ‘oatu ‘a e mahu’inga’ia ‘i he me’a ko ení ‘oku mau faingata’a’ia he fakahoko e ngāue ko ení. Pea kapau ‘e lava ia, tokoni lahi ki he vave, vave, tonu mo faka’ofu’ofa, kano lelei e ngāué Sea. Pea ko u ‘ohake pē me’a ko iá Sea pea ko u tui mo poupu, konga ení ‘oku uesia lahi ‘etau ngāué koe’uhí ke lava ‘o sivilivi’i e ngaahi ngāue ‘a e Pule’angá mo e ngaahi me’a ko iá.

Pea ko ‘eku ‘ohake pē au ‘eku vakai pe ko e, ke fai ha toe tokanga ki heni, ko e 250000 pē ē ka ko e poupu atu pē koe’uhí ke fai ha tokanga mavahe. ‘Oku ‘i ai pē ngaahi *mechanism* ‘i loto ngaahi me’a ‘i loto ‘e lava ‘o fakamālohia. ‘Oku ke ‘ilo pē foki, kapau ‘e feinga ‘a e Pule’angá ko e taha foki ia e ngaahi me’a ‘oku hokó, kapau ‘e feinga ‘a e Pule’angá ke ‘oua ‘e mālohi e me’a ko ení te nau hanga ‘o ‘ai ha *capacity* heni ko e lelei tahá ia. Feinga’i ke nau vaivai kae lava e ngaahi me’a lahi ia ‘o nau hū mai. Ka ko e, ko u tui ko e ...

'Eiki Palēmia: ‘Ofa pē he ‘ikai ke ke toe tuli maua Sea kitu’a e ...

'Aisake Eke: ... ‘oku pau ‘oku fa’a pehē ia pea ‘oku mahu’inga.

'Eiki Palēmia: Kae tuku pē ke u ki’i fakatonutonu atu.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu me’a mai.

'Eiki Palēmia: ‘Oku ne hanga ‘e ia ‘o tukuaki’i e Pule’angá ...

Sea Komiti Kakato: Palēmia.

'Eiki Palēmia: ‘Oku mau ‘ai ke tokosi’i ‘a e ngāue, kau ngāue he komiti ko e ‘uhingá kae ‘oua ‘e lava ‘a e ngāue ‘a e komiti. Kapau pē ‘e ‘alu pē kau Sea ko eni e ngaahi komiti ‘o feinga’i ke ‘oua ‘e ma’u ‘enau, taki fiha ko ā Sea? 3000 ‘i he sivi’i ko enie Komiti Pa’angá ...

Sea Komiti Kakato: 3600 he uike ‘e ua.

'Eiki Palēmia: 3600 he uike ‘e ua ‘a e fo’i ...

'Aisake Eke: Sea.

'Eiki Palēmia: Toko fitu ko iá pe toko fihá. He ko u tui ‘e holo ai ‘a e fiema’ú. Ka ko e me’a pē ‘e tahá Sea ‘oku hangē ‘oku ne tukuaki’i kimautolú pea toe siolalo ia ki he Sea ‘o e Fale Aleá na’e toki ‘osi eni ‘ene fakamatala mai ki he’ene fokotu’utu’u ngāue ma’á e Fale Aleá. Kole atu pē ki he Fakafofongá ke tau toka’i pē ‘a e leva’i ko eni ‘oku ‘omai mei he Fale Aleá mei he Sea e Fale Aleá. Pea na’a ne me’a ‘aki pē ...

<001>

Taimi: 1630-1635

'Eiki Palēmia: ... ka taimi ‘e fiema’u ai ‘e he Fale Alea ni ha ki’i seniti ke toe fakalahi, ko e ‘uhinga ia ‘oku tau kei lele ai pē, ‘e lava ‘o tokoni mai pē ‘a e Pule’anga ia he ko e ‘uhinga pē

ia 'oku mou kei folau ai. Ko e 'uhinga pē ia 'oku kei ma'u ai 'etau 'ilo 'i he lolotonga lele 'a e Fale Alea, ko e 'uhinga pē he 'oku kei, 'ikai ko ha me'a eni ke tau faka-vahavaha'a ai ko 'etau fetokoni'aki pē Sea, mālō.

'Aisake Eke: Sea tapu mo e Feitu'u na pea pehē ki he Hou'eiki Kōmiti Kakato. 'Oku ou sio tama Sea 'oku ma'u 'e he Palēmia ho'o me'á, ho'o tā fakatātā ko ē vahe 'a e kau kōmiti, ka 'oku ou 'ilo foki 'e au 'oku ou 'uhinga au 'i he taimi ko ē ko e lulu tava. 'Uhinga foki ia fai 'a e kōmiti pea ke folau koe ia ki Nu'usila ka ke kei vahe pē, pea 'ikai ngata foki ai ko e 'osi pē houa 'e 1, lau 'a e 'aho kakato ia, he e, ko e me'a ia na'e ui ko e lulu tavá.

'A ia ko e me'a foki na'e hoko pea 'ikai foki ke kei lava 'a e fo'i tava ke tō 'alu mo e la'i 'akau 'osi kātōa. 'A ia ko e me'a ia na'a mou fai 'i he, 'ikai foki ke toe fai pehē ni ia, ko u 'ilo na'a ke me'a pē koe 'o folau ka mau fai 'etau ngāue heni ko 'emau tokosi'i. 'A ia ko 'eku lave ki ai, koe'uhi he ko e me'a mahu'inga eni ia pea 'oku ou tui 'oku pou pou mai 'a e 'Eiki Palēmia, fakalahi'i mai 'a e me'a ko eni, he koe'uhí ko e me'a, kātaki fakamolemole 'a e 'ai 'a e me'a ko eni, he kapau na'e sai pē ngāue ia 'a e mata'ilālanga 'a e Pule'anga 'omai ha ngāue, fakasi'isi'i 'a e ma'u ngāue.

Ka ko eni te mau toe nofo hifo 'ikai foki ke mou toe vakai 'e moutolu 'a e ngaahi fatongia 'ou'oatu 'e he Kapineta, pea ko e me'a ia 'oku hoko, neongo ai 'ete ongo'i 'ikai ke u fie lau 'e au 'a e faka-Tonga. Ka 'oku te ongo pē foki 'oku 'afio hifo 'a e 'Eiki, pau ke fai 'a e fatongia pea neongo ai ene fakahela pau pē ke te fai. Ka 'oku ou kole foki kapau 'e lava ko e ki'i tokoni eni ia, 'e vave 'e tokoni lahi, koe'uhi pē ke 'oua 'e fai ha vete 'a e ngaahi mātu'a mo e ngaahi malí koe'uhi ko e fu'u fuoloa 'enau nofo heni.

Pea 'oku ou tui ko e me'a ia 'oku mahu'inga ia Sea, ke tokoni mai 'a e Pule'anga ke lava 'o fakahoko 'a e me'a ko eni. Koe'uhi ke lava lelei pea 'oku ou tui ko e lava ia 'a e me'a, pea ko e me'a pē ia 'oku ou fakahoha'a Sea ki he ngāue ko eni ke lava lelei 'a e ngāue 'o fai, mālō.

Tevita Puloka: Sea kataki ko e ki'i fehu'i vave pē ia he 'oku kei ...

Sea Kōmiti Kakato: Fehu'i vave Tongatapu 1.

Tevita Puloka: Ko 'ene 'asi ko eni 'i he 'uluaki pē ko ē ko 'eku sio pē eni 'i he vāhenga 'o Tongatapu 'oku 'asi ko e kau ngāue tu'uma'u, *established staff*, 1920. 'A ia ko eni 'oku toe 'asi pē ia 'i he fika 10 ko e ngaahi monū'ia Minisitā, Pule Ngāue. Ko e fo'i fika tatau pē ia, he e. 'A ia 'oku, ka 'oku 'asi foki ia 'i 'olunga ko e kau ngāue tu'uma'u. 'Ai pē ke toe ki'i fakamahino ange pē ko ia pē.

Sea Kōmiti Kakato: Ha 'a e me'a 'oku ke tokanga ki ai Tongatapu 1. Ki he ngaahi monū'ia Minisitā ...

Tevita Puloka: 'Oku 'asi 'i 'olunga ko e kau ngāue tu'uma'u, *established*, 'a ia ko ia, 1920 ko ē. Ko fē'ia ia he 'oku 'asi 'i lalo hē, fakaikiiki ki he Pa'anga Hū Atu 'a e Pule'anga. Fika 10 ngaahi monū'ia Minisitā mo e Pule Potungāue. Ko 'eku lau atu foki ko eni ko e me'a eni 'a Tongatapu 1, 'oku 'ikai ke Minisitā mo ha Pule Ngāue 'a e ...

Sea Kōmiti Kakato: Minisitā Pa'anga ko e hā 'a e 'uhinga 'a e ki'i fo'i aitemi ko eni, 'i he vouti Fale Alea.

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Io tapu atu Sea, tapu atu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea, ki'i tali nounou atu pē, ko e 'uhingá foki he ko e *category* 'oku 'i ai 'a e fo'i konga ko ia, ko e 'uhinga pē ki he monū'ia ko ē 'oku ma'u 'e he Fakafofonga ki he 'Ofisi Ngāue, mo e ngaahi me'a pehē ee, *allowance* pē ko ē 'oku 'oatu ki ai. Kau pē koe'uhi pē ko ene kau 'i he tafa'aki ko eni, he *under* he fo'i vahevahe 'a e fakamole ko ia. Mālō.

Tevita Puloka: 'A ia ko e *hospitality* ia ē.

'Eiki Palēmia: 'Ikai, 'a ia ko e 10 foki ko e me'a ki he vāhenga he ē, 'a ia 'i loto ia 'oku fakafonu ai 'a e 'u me'a fekau'aki mo e *category* 10. Kapau ko ho'o 'uhingá ki ai, 'e Fakafofonga, 'a ia 'oku 'ikai ko e 'uhingá ia he ko e 'uhinga he 'oku nau *lump* fakataha.

Tevita Puloka: ko 'eku 'uhingá 'aku ia he 'oku 'asi ko e kau ngāue tu'uma'u 'i 'olunga, 'a eni 'oku *total* pē ki he 19000, ka ko e fakalea pē ia, ka 'oku 'uhinga pē ia ko e me'a pē ia ee.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko ia, ko ia Fakafofonga.

Tevita Puloka: Mālō.

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... ko e anga pē ia 'o e fakalea ko ē 'a e me'a ka ko hono *breakdown* 'ona 'i 'iai 'oku 'i ai 'a e ngaahi monū'ia, ki he Feitu'u na hangē ko e me'a ki he fetu'utaki, ko e mo e ngaahi me'a fekau'aki mo e, monū'ia ki he nofo'anga mo e ngaahi me'a pehē. Mālō.

Tevita Puloka: Mālō Sea.

Fokotu'u Tongatapu 7 to'o mai pa'anga he 'a'ahi faka-Fale Alea fakaivia 'aki ngāue 'a e ngaahi komiti

Paula Piveni Piukala: Te u tokoni atu pē ki ai 'e Sea, ko e 'uhinga ia ki he totongi 'o e *rent* ko e 1000 he māhina pea mo e 500 ko ē he māhina 'i he *hospitality*, ...

<002>

Taimi: 1635-1640

Paula Piveni Piukala: ...'O mahino kia au ko e 'uhinga ia. Ko u fokotu'u atu 'a e fakakaukau ko eni ke to'o mai e pa'anga ko ē 'oku ngāue'aki ki hē... kae 'oua 'e toe fai ha 'a'ahi faka-Fale Alea ke fakapotopoto 'a 'etau fakakaukau. To'o mai 'a e pa'anga 'a'ahi faka-Fale Alea 'o 'omai ia ke fakaivia'aki 'a e kau ngāue ko eni. Tau fiu tali ki he ngaahi ngāue faka-komiti.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea kole mu'a ki he Fakafofonga ke 'omai mu'a 'ene pa'anga he 'oku 'ikai ke 'a'ahi faka-Fale Alea ia tuku pe kimautolu ia ke mau fai e 'a'ahi mālō.

Paula Piveni Piukala: Ko hono 'uhinga foki Sea he 'oku 'osi 'i ai e 'ofisi. Pea 'oku 'ikai ke toe kehekehe eni Sea mo e taimi ko ē na'e fakalele poate ai 'a e Pule'anga kimu'a. Pea tau a'u mai ki ha taimi pea tau fokotu'u e *ministry* pea mo hono Minisitā *of Public Enterprise*. Ka 'oku 'i he 'aho ni Sea kei fakalele poate pe *defeat* e *purpose*.

Sea Komiti Kakato: Ko e pa'anga ko ē *constituency* hono ... 'a e pa'anga fakavāhenga ko e 'oatu foki ia ki he Feitu'u na.

Paula Piveni Piukala: ‘Ikai ‘oku ‘ikai ke u talanoa au ki he pa’anga ko ia. ‘Oku ou talanoa au ki he pa’anga ko ē ko ē ‘oku vahe he kau folau ‘o e ‘aahi faka-vāhenga tokua. Ka ko ‘eku poini he na’a tau ‘osi *allocate* ‘a e silini ko e 50000 ki he kau ngāue he ‘ofisi. Ko e 50000 ko e vāhenga pea ko e me’angāue ‘a e ‘ofisi. Ko ‘eku poni eni Sea. ‘Oku totonu ke lava pe ‘e he Fakafofong *within* he *capacity* ‘oku ‘osi ‘oatu ki he ‘ofisi ‘o fakahoko ‘ene ‘a’ahi ki hono ngaahi kolo Sea ‘oua ‘e toe fakamole tu’o ua.

Fokotu’u Nopele fika 2 Ha’apai ke toki ‘ohake Tongatapu 7 ‘ene hoha’a he taimi alea’i Patiseti he ta’u fo’ou

Lord Tu’iha’angana: Sea ki’i tokoni pe, ki’i tokoni pe ‘a’aku ki he Fakafofonga. Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea pea tapu mo e Hou’eiki. Ko u kole pe au ki he Fakafofonga he ngaahi fokotu’u pehē ni. Ko e ‘uhingá kapau ‘oku mahu’inga’ia ai pea toki fakahoko he taimi ko eni ‘e talanoa ai ‘a e Patiseti ko eni he ta’u kaha’u. Teuteu ko eni ke *review* e Tu’utu’uni he ko e ‘uhinga ko e ‘a’ahi ia ko e ‘ū me’a ia ‘oku ‘asi he’etau Tu’utu’uni.

‘A ia ‘oku pau ko e ngaahi fokotu’u pehē ni kapau ‘oku te mahu’inga’ia he ‘ū me’a ko eni pea kuo pau ke te muimui’i ke fakahoko e ngāue ko ia, hangē ko ‘ene ...kamata ko ē *review* e Tu’utu’uni fokotu’u he ‘oku fa’a fai ko ē ‘ai e ‘ū komiti pea toki ngofua pe ki ha taha ke fokotu’u ke to’o e kupu ko ē kuo pau ke fai e ‘a’ahi Fale Alea. ‘A ia ko e fanga ki’i me’a pehē. Pea ko e taimi ko ē ‘oku talanoa’i ai e Patiseti ‘i he ... kuo tau paasi mai tautolu he founa ko eni Sea ‘o toki fokotu’u heni pea ‘e lōloa pea toe ... ko e taimi ko ē ‘e talanoa ai e Patiseti he me’a pea ne toki hanga ‘o ‘ai.

Ka ko e kole ki he Fakafofonga ke tau nga’unu mai he me’a ko ia he ko e ngaahi fokotu’u pehē pau ke liliu ‘etau Tu’utu’uni pau ke te fokotu’u he taimi ‘oku fa’u ai ‘a e Patiseti ke ‘i ai ‘a e ngaahi ‘uhinga ‘oku fai ‘a e solova ‘a e ngaahi ‘uhinga ko ia ‘i he faka-komiti mo e me’a pea ka toe ‘i ai ha ngaahi me’a ‘oku ‘ikai ke a’u ke nau lava ‘o solova pea te toki ha’u ‘o ‘ai ‘i Fale ni. Ka ‘oku mo’oni pe ia ‘oku fai ‘ene fokotu’u. Ka ko u pehē ‘e au Sea kuo paasi mai pea toki vakai’i ‘e ia mo muimui’i ‘i he taimi ‘e fa’u ai ‘a e Patiseti mo e ngaahi *review* ‘etau Tu’utu’uni mo e me’a mālō

Paula Piveni Piukala: ‘Oku ‘uhinga lelei pē Sea ‘eku fakakaukaú ko e ‘uhingá he ‘oku tau ‘ilo’i kātōa pe mea’i kātōa pe he Fale ni ‘a e ‘ikai ke malava e komiti ‘o fakahoko honau ngaahi fatongia ko e fakafalala he kau sekelitali. Fu’u komiti eni ‘e fiha na’a tau ‘osi ...na’a tau fokotu’u e komiti ke vakai’i ‘a e *safety* ‘a e Lulutai ‘uluaki *accident* e vaká ia ‘oku te’eki ke ha’u ha lipooti.

Sea Komiti Kakato: ‘Oku ‘i ai ha poupu ki he fokotu’u ‘a e Fakafofonga Tongatapu 7? Hou’eiki ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e Vouti ‘a e Fale Alea ‘o Tonga fakahā mai e hiki hono nima.

Fehu’ia pa’anga matauhi ngaahi me’alele fakavāhenga & polokalama tō ‘akau e Fale Alea

Kapelieli Lanumata: Ki’i fehu’i pe, ki’i me’a si’isi’i pe ‘e ua ‘oku ou tokanga ki ai he vouti ko eni kapau ‘e laumālie lelei ‘a e Feitu’u na Sea. ‘Uluakí pe, tapu mo e Feitu’u na Sea tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato. Ko e peesi 83 pe ko u ki’i tokanga atu pe au ki he seniti *maintenance* ko ē ‘a e ngaahi me’alele ngaahi vāhenga. ‘Oku sai e kau Minisitā ia ‘oku ‘i ai ‘enau me’alele faka-Minisitā ngaahi potungāue pea ‘oku fai pe potungāue e ngāue ko ia.

Ko e 'asi heni ko e pa'anga pe 'e 500.00 Sea \$500.00 fe'unga pe mo e fo'i va'e 'e taha. Ka 'oku 'i ai foki e totongi 'a e kuata, ko e sivi fakata'u. Pea 'oku 'i ai mo e taimi 'oku maumau ai e me'alele ke ki'i fai ange mu'a ha sio ki ai he 'oku 'ikai ke fakapotopoto 'a e ki'i 500 ia ko eni.

Pea ko e faka'osi pe ko u ki'i 'eke pe ki he Sea e Fale Alea, he na'e 'i ai 'a e polokalama tō 'akau pea 'oku 'i ai e ni'ihi na'a nau 'osi fakafonu foomu 'o lēsisita mai 'i Mā'asi, 'Epeleli pe 'oku kei fakahoko nai 'a e polokalama ko eni pe 'ikai. Ko e ki'i me'a pe ia 'oku ou tokanga atu k i ai Sea 'i he vouti ko eni mālō e ma'u faingamālie.

Fakatatau pe pa'anga matauhi me'alele fakavāhenga ki he ivi & kei fai ngāue ki he ngaahi tohi mai ki he polokalama tō 'akau Fale Alea

Lord Fakafanua: Mālō Sea ko e \$500.00 'oku fakatatau pe ia ki he'etau ivi kapau 'oku mou fiema'u ke fakalahi ko e me'a ia ke kole ki he Minisitā Pa'anga. Pea ko e tali atu pe ki he pa'anga tokoni ...

<003>

Taimi: 1640-1645

Lord Fakafanua : .. ki he pa'anga tokoni ko ia ki he Polokalama Tō Kava 'a e Fale Alea. Kuo ma'u eni e *application* 'e 100 tupu pea 'oku feinga e kau ngāue ke nau hanga 'o sivilivivi'i e ngaahi me'a ko ia kae tuku pē ki he Komiti ke fai ha'anau tu'utu'uni ki ai. Ka koe'uhi ko e lahi ko ia 'etau ngāue, na'e teke 'a e ngāue ko ia ke 'osi 'etau Patiseti pea nau toki hoko atu ki he tō 'akau. Ko ia pē Sea fokotu'u atu. Mālō.

Pāloti 'o tali Vouti Fale Alea 'o Tonga

Sea Komiti Kakato : Ko ia 'oku loto ke tali e Vouti Fika 2 - Fale Alea 'o Tonga fakahā loto ki ai hiki nima.

Kalake Tēpile : Sea 'oku loto ki ai 'a e Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila Moe Langi Fasi, Māteni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi, Mo'ale Finau, Veivosa Taka, Mo'ale 'Otunuku, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, Vaea Taione, Dulcie Elaine Tei, *His Serene Highness* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana. 'Oku loto ki ai e toko 23 Sea.

Sea Komiti Kakato : Ko ia 'oku 'ikai ke loto ki ai fakahā 'aki e hiki ho nima.

Kalake Tēpile : 'Ikai ha fakahā loto ki ai.

Vouti 'Ofisi 'Atita Seniale

Sea Komiti Kakato : 'Ofisi e 'Atita Seniale. Hou'eiki, 'i ai pē 'u me'a heni 'oku fakamānava'i 'oku ai foki mo e lipooti. 'Io me'a mai 'Eiki Nōpele ka ko e Sea e Fale Alea 'o Tonga.

Lord Fakafanua : Mālō Sea. Tapu mo e Feitu'ú na mo e Hou'eiki Kōmiti Kakato. Ko e Patiseti 'Ofisi e 'Atita hono fōtunga, 'oku hangē pē ko e angamaheni. 'A ia ko e polokalama 'e 2 'oku hā atu pē 'i he peesi fika 93. Sea, ko e 'Ofisi e 'Atita 'oku 'i ai 'a e pa'anga hū mai ko e 179000. 'A ia 'oku hiki 'aki 'a e pa'anga hū mai 'aki 'a e 15900, 'aki e 20000 kātaki. 'A ia 'oku makatu'unga pē eni ia 'i he pa'anga 'oku tōnaki 'e he Potungāue 'i he ngaahi ngāue ko ia kitu'a. Ko e pa'anga ko ia 'oku fakamole ki he Potungāue pē ko e pa'anga hū atu ko e 2,185,000 'a ia 'oku hā atu pē 'i he peesi 94 mo e 95.

Ko e Va'a Pule 'Ofisi ko eni e 'Atita *sub* polokalama 1 – pea mo e Va'a *Leadership*, pehē foki ki he peesi fika 95, kapau 'oku tokanga ki ai e Hou'eiki ko 'enau polokalama 'atita 'oku vahevahe atu pē ai. 'A ia ko e pa'anga ko eni, 'oku 'osi vahe fakahoua fakatatau ki he kau ngāue ko eni e *Auditor*. Pea 'i he 'ene palani ngāue 'oku vahevahe pē 'ene ngāue, kapau te mou toki me'a atu pē ki he palani ngāue ko eni na'e 'osi tali 'e he Fale, fakatatau pē ia ki he ivi ko eni 'oku hā ko eni he Patiseti.

Kapau 'oku toe ai ha fehu'i Hou'eiki 'oku 'atā pē ke mou toki 'omai. Fokotu'u atu.

'Aisake Eke : Sea tapu mo e Feitu'ú na pehē

Sea Komiti Kakato : Tongatapu 5 me'a mai.

Tokanga Tongatapu 5 ke 'omai palani fakaikiiki ngāue 'Ofisi 'Atita Seniale ki he Komiti Pa'anga

'Aisake Eke : ki he Hou'eiki Kōmiti Kakato. Sea na'e 'omai foki e Palani 'a e 'Atita Seniale ki he ta'u fakapa'anga ko eni ka hokó, koe'uhi ke ō loua pea mo e 'Esitimeti ko eni. Pea na'e fai e ngāue ki ai 'a e Komiti Pa'anga 'oku te'eki ai ke 'osi. Ko e me'a ko ia na'e 'omai he lipooti ia ko eni fakalūkufua 'aupito pē 'a e anga 'ene pa'anga mo e taimi ki he ngaahi ngāue 'atita 'e 4 foki. Na'e fiema'u 'e he Komiti ia, 'omai angé 'a e fakaikiiki, ko hai 'a kinautolu Potungāue 'e fiha, *project* 'e fiha fakaikiiki mai 'a e ngāue ko ia te nau fai. Pea 'ikai ngata ai, ka na'e faka'amu 'a e Komiti Pa'anga, ko e, ke lava e 'atita kotoa e ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga 'i he ta'u pē 'e 1. 'Oua 'e toe toloi hangē ko eni ko e ngaahi 'atita kuo hoko. He koe'uhi na'e mahino pē ko e si'isi'i 'enau ivi ngāue. Pea na'e kau mo e fokotu'u ki ai nau vakai'i ange, koe'uhi kapau ko e hā e tokolahi te nau fiema'u, pea 'ikai ngata aí, 'oku ai e ngaahi kautaha tauhitohi 'i tu'a, na'a lava ke nau kau mai, *outsource* ki ai 'a e ngāue. Koe'uhi kae lava ma'u 'a e ta'umu'a ko ē ke 'atita'i pē ke 'osi pē he ta'u 'e taha. He koe'uhi ka ai ha palopalema he lolotonga e ta'u ko ia, fai ma'u pē vave taha hono fai 'a hono fatongia ko ia.

Pea 'ikai ngata foki ai na'e ai e talanoa pea mo e 'Atita Seniale, 'oku ne pehē 'oku ai e palopalema he'enau kau ngāue. Teu'i e kau ngāue lelei ka 'oku vave 'enau toe mole 'anautolu ia ki he ngaahi feitu'u kehekehe tautautefito ki he ngaahi pisinisi ko ia 'a e Pule'anga koe'uhi foki ko e lahi 'a e vāhenga. Pea 'oku ne pehē ko e kongia ia 'e taha 'o 'ene palopalema koe'uhi ke ne lava pukepuke e kau ngāue, fiema'u ke toe 'i ai ha sio ki he'ene vāhenga. Pea na'e ai 'a e fokotu'u 'a e Komiti, ke kau mo ia he'ene foki mai, ko e hā ha'ane pehē ha'ane fokotu'utu'u koe'uhi ko e vāhenga ko ia 'ene kau ngāue Sea. 'A ia ko e me'a lalahi ia na'e, mau tali ki ai pea 'oku toe a'u ki he 'aho ni te'eki ai ke lava lelei e ngāue 'a e 'Atita Seniale, kae lava fakahoko atu. Kae kehe ka ko eni ko e tūkunga eni ia 'o e 'aho ni. ...

<004>

Taimi: 1645-1650

'Aisake Eke: ... 'a e 'Esitimetri ko ē 'a ia kapau pehē ia 'e toe fai ha tali mahalo e 'e ki'i tu'u fuoloa 'a e me'a ko eni pea ko 'eku lave'i te u fakahoko atu pē 'e au 'a e me'a ko ē na'e a'u ki ai 'a e komiti koe'uhí na'e 'ai ke fakafelāve'i mo eni. He na'e 'i ai e faka'amu ia ke toe hiki hake pea pehē ki he'enua ngaahi me'a kehekehe. Ka ko e tūkunga ia 'oku 'i ai he 'aho ni kau 'eke pē au ki he 'Eiki Sea pē na'e 'i ai ha'ane femahino'aki pea mo e 'Atita Seniale ki he tūkunga ko ia 'ene palaní pea mo 'ene 'Esitimetri ko eni 'oku fokotu'u mai Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: 'Eua 11 me'a mai. 'Eua 11.

Fokotu'u 'Eua 11 'ave 'isiu 'Ofisi 'Atita Seniale & ngaahi potungāue pehē ke vakai'i he Komiti Pa'anga

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea na'e, na'e fai 'a e faka'eke ia ki he 'Atita Seniale 'a e ngaahi 'atita kehekehe ko eni 'e 4 'oku ne faí pea na'a mau 'eke ki ai 'a e 'atita ko eni ko ē he polokalama ko ē ko e *performance audit* pea na'e pehē he 'Atita Seniale 'e 'ikai ke fu'u malava ia 'e fai 'enua 'uluaki 'atita 'i he *financial* pea nau hoko mai ki he *compliance* 'a ia 'i he 'uhinga ko eni Sea ko e kau ngāue 'oku 'oku fu'u tokosi'i. Ka koe'uhí 'oku mahu'inga foki e *performance audit* ia ki he'etau 'alu atu ko eni mo e fehu'i ko ē pē na'e ngāue fakapotopoto 'aki 'a e 'a e pa'anga pē na'e fai ki he ki he ko e hā hono ola mo hono 'aonga ki he fonua.

Ka ko e me'a ia ko u fie fokotu'u atu hangē ko e 'ū fokotu'u ko ē 'anenai ko e potungāue ko eni 'oku 'oku mahino mai ai he na'e 'eke ia ki ai ke talaange ke mai angé ha'ane polokalama 'oku 'asi mai ai e 'aho mo e potungāue 'a e ngaahi, 'a e Potungāue 'a e Pule'anga mo e ngaahi *Public Enterprise* ke 'omai ha'ane polokalama pehē ke faka'aho mai ke tau 'ilo ko fē taimi ka na'a ne tali mai 'e ia 'o e tali ko eni talamai 'ikai, he 'ikai ke ne lava ia 'e ia. 'Ikai ke ne lava ia 'e ia he koe'uhí ko e toko si'i ko ē 'ene kau ngāue he 'ikai ke ne lava 'e ia 'o palōmesi mai 'e 'omai e ngaahi lipooti ko ē he 'aho ko ē, 'e 'omai e ngaahi lipooti ko ē 'i he vaha'a taimi. Ko e me'a pē na'a ne talamai te ne toki 'omai pē 'o fakatatau ki he *deadline* ko ē 'i he lao 'oku ne hanga 'o 'omai ai. Ko e me'a pē ia na'a ne lava 'o talamai. Pea ko e me'a ko ē ki he'ene hanga 'omai 'e ia ha palōmesi ha ngaahi 'aho pau ke 'omai ai pea ko e 'uhinga ia Sea ko e potungāue ia 'oku tokosi'i pea mo e me'a ko eni na'e 'ohake 'e Tongatapu 5 ko e vāhenga ia 'oku 'i lalo ia he me'a ko ē ko ē 'oku tonu ke 'i ai.

Ka ko u fokotu'u atu Sea ke fēfē ke 'ave mo eni ki he fokotu'u ko ē 'anenai ke toki 'omai ha taimi ke tau sio ki ai ke sio e Komiti Pa'anga ki he ngaahi potungāue pehē. He ko e potungāue ko eni hangē ko 'etau ko 'etau 'ilo'i na'e tōmui 'ene 'omai 'ene lipooti fakalukufua na'e 'omai he ta'u kuo 'osi 'omai ia ko e 2022 'o lele atu ai 'o fo'i ta'u ia 'e fiha 'oku te'eki ke ne fai. Ko hono 'uhinga pē 'o'ona Sea pau faka'ofa'ia au ia 'i he 'i he lau 'a e 'Atita Seniale ka ko u fokotu'u pē 'a'aku ia fēfē ke mai mu'a eni ke fakakau fakataha mo e sio 'a e 'a e Komiti Pa'anga ki he me'a ko ia 'o toki fakahū mai ki he Fale Alea ke fai ha sio fakalukufua ki ai.

He ko e kau ngāue ko ē he taimi ni 'oku toko 26 pē Sea. 'I he'eku hanga 'o lau hifo ka vahevahe ki ai e 'ū houa ia ko eni 'oku lau afe ia. Kapau te nau fakakakato kātoa e fo'i 'atita 'e 4 ko ē he 'ikai ke lava lelei hangē ko 'ene talanoa. Pea ko e taha Sea na'e 'eke ki ai, hā me'a 'oku 'ikai ke ke fai ai ho 'atita ko eni 'oku fa'a fai 'ohovale pē kuo ke tu'u atu koe 'o vakai e me'a. Talamai ia he 'ikai ke toe lava mo ē ia koe'uhí ko e toko si'i 'a ia ko e 'atita ko eni *spot check* e me'a fakapangikē ko e *cash count* e 'ū 'ofisi pē 'oku tonu. Kapau he 'ikai ke tau fakakakato eni Sea 'e lahi e fanga kumā ia 'e 'asi holo he loto me'á he koe'uhí ko e tama eni 'oku 'alu ko ē 'o toutou fakasio na'a ne fai he taimi ko ē 'o ma'u lelei atu e fanga kumā 'e ni'ihi 'oku nau feinga ke kokosi e me'á. Pē ko e kai e kapa ngako pea ko e taimi ni ia pea hangē 'oku kamata ia ke

tokolahi ‘o fakatatau ki he Lipooti ko ē ‘a e ‘Atita Seniale pē pea mo e ‘Omipatimeni kamata ke tokotokolahi e fanga kumā ia ‘oku nau takatakai holo he loto me’a. Ko e hā hono ‘uhinga? He ko e tama polisi’eni ia ‘oku sio ia ki hē kae hū mai ia hē. Sio atu ē ki he me’a ko ē kae lele mai ia hē. ‘Uhingá ko e ‘ikai ke fe’unga hono iví ke ne hanga ‘o fai fakalelei e ngāue. Pea ko u fokotu’u atu ‘e au Sea fēfē ke mai fakataha mo e Fale Alea ki he Komiti Pa’anga ha taimi ke toki ‘omai ai ha lipooti ki ai.

Poupou ki he fokotu’u fakalelei’i Palani Ngāue ‘Atita Seniale & fakahū mai ke aofangatuku ki ai Fale Alea

Lord Fakafanua: Sea ko e tali atu pē ki he me’a ko eni ‘oku tokanga ki ai ‘a ‘Eua 11 ko e ngaahi fokotu’u mo e ngaahi palani ngāue ‘oku fakahoko he ngaahi potungāué hangē ko e ‘Ofisi ko eni e ‘Atita ‘oku fokotu’u ia ki he, ki he tokotaha ko ē ‘oku ne pule’i e pa’anga. ‘A ia ko e me’a fakafo’ituitui pē ia e ‘Eiki Minisitā Pa’anga pea mo ‘ene potungāue pē te nau fakaivia’i e ngāue ko ia ‘o hangē ko e ngaahi polokalama ko ē ‘oku fakaivia’i mo ‘ikai fakaivia’i he polokalama ngāue ko eni e Fale Alea. Ka ko e me’a ko ē ‘oku fokotu’u mai ko eni ‘e ‘Eua 11 ‘oku lolotonga ‘i he Komiti Pa’anga pē. Hangē ko e me’a ko eni ‘a e Fakafofonga Sea ko ē Komiti Pa’anga ko e palani ngāue ‘oku ‘i ai pea ko e ‘Atita Seniale ‘oku ‘i ai. Ke nau fakalelei’i e palani ngāue fokotu’u mai ki he Pule’anga pea tau toki vakai atu pē ‘e ‘omai he patiseti fo’ou pē te ne hanga ‘o fakaivia’i ‘i he ta’u fakapa’anga ko eni ‘oku tau paasi.

‘A ia ko ‘eku poupou atu pē ki he’ene fokotu’u fakakaukau pea ‘oku lolotonga ‘i he Komiti Pa’anga pē ia ke nau fokotu’u mai ...

<005>

Taimi: 1650 – 1655

Lord Fakafanua: ... ‘a e fakalelei ke fakatokolahi ‘a e kau ngāué ‘o fakatatau ki he fiema’u ko eni ‘a e kau Fakafofongá. Pea mo fai ha fakalelei ki he vāhengá ke ‘oua ‘e mole e kau ngāué ko e ‘uhingá ‘oku nau ‘osi tokosi’i. ‘A ia ko e ngaahi fakakaukau ko iá Sea ke ‘omai ‘e he Palani Ngāue ko eni ‘e he ‘Ofisi e ‘Atita Senialé ‘i hono fakalelei’i mai meí he Komiti Pa’angá ke toki vakai’i ‘e he Falé ni pea ‘ave ki he Minisitā Pa’angá ke ne fakakaukau’i pe te ne fakaivia’i e ngāue ko iá pe ‘ikai. Ko ia pe Sea, ko u fokotu’u atu ‘e au ia ‘a e vouti ko eni he ko e me’a eni ‘oku ma’u he ‘aho ní, mālō Sea.

Mo’ale Finau: Sea ke ‘i ai ha ki’i faingamālie

Sea Komiti Kakato: Me’a mai Ha’apai 16

Poupou Ha’apai 12 ke vakai’i vāhenga kau ngāue ‘Ofisi ‘Atita koe’uhi ko e mahu’inga ‘enau ngāue

Mo’ale Finau: Sea ki’i me’a nounou pe, Sea ko e tamaiki ko eni ngāue ko eni ‘Eiki Sea na’á ku toki ma’u e faingamālie ke u ta’utu ‘o fanongo ki he’enau ngāué. Sea ko e ngāue lahi faka’ulia. ‘I he ‘Atita ko ē toki ‘osi, na’á ku fou atu ‘i Ha’apai hū atu ‘o ta’utu he fo’i toko 3 pe toko 4 na’e ‘i ai. Fānau ko eni ‘Eiki Sea, fānau ‘oku nau ako lelei ma’u e ngaahi mata’itohi mo e taukei. Pea ko ‘eku sio ko ē ki he me’á ‘oku ‘i ai pe mo e ni’ihi ‘Eiki Sea pea na’a nau,

vahevahe mai e ni'ihi pe ia 'a e kamata ke nau mole atu ko e 'uhingá ko e sio ki he vāhengá mo 'enau vahé ke fakatatau pea mo 'enau *performance*.

Ko ia Sea ko u pou pou lahi au ke fakakaukau'i e me'a ko ení he'eku tui ko e 'elito eni 'o e ngāue 'a e fonuá ke vakai'i 'a e ngāue fakalukufua fakapa'angá. Totonu ke pukepuke fanga ki'i tamaiki ko ení ke nau nofo ma'u 'o fakahoko e fatongia ko ení Sea. Ne u sio pau 'i he fo'i toko 3 ko ení nau lele pe a'u pe Sea ki he efiafi 'osi e 5, nau ta'utu. Ko u vakai ki he *quality* 'enau ngāué faka'ofa'ofa 'aupito Sea, ko ia ko u pou pou atu au ki he fakakaukau ko iá. Ke toki tuku atu ia ki he Komiti Pa'anga pe ko e fē ha feitu'u ma'u mafai ke fakatokanga'i 'enau vahé 'Eiki Sea, ko ia pe mālō.

Paula Piveni Piukala: Sea, kātaki pe Sea

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 7, me'a mai

Tui Tongatapu 7 ke fakaivia 'Ofisi 'Atita Seniale pea fakatokanga'i matāmama e potungāue

Paula Piveni Piukala: Ko e kau foki eni he ngaahi *institution* mahu'inga ki he fa'unga 'o e *governance* 'o e fonuá ni, hono fakalele e fonuá ni. Na'á ku kau atu 'i he fakataha 'a e *UNDP* ki he *fiscal oversight*. Ko e me'a eni 'oku ou hanga 'o fakatokanga'i 'e Sea, 'oku 'ikai ke *powerful*, mālohi fe'unga 'a e *institution* ko ení. He ko e mata sio'ata eni te tau lava ai 'o sio ki he anga hono vahevahe mo hono fakalele e fonuá. Ka 'oku hangē ko e fakamatalá 'oku hangē 'oku 'ikai ke 'ata lelei 'a e matasio'ata 'oku tau ngāue'aki.

Ko e taha e me'a na'e 'ohake 'e he Komiti Pa'angá meí he 'Atitá, lahi e 'alu 'a e kau ngāué ia ki he vāhengá 'oku lelei ange. Ka ko 'eku fakakaukau' ko e fa'ahinga *institution* eni 'oku fiema'u ke tau fakakaukau'i 'ene hokohokó. He ko e 'ilo, ko e mata'itohi, kehekehe ia mo e 'ilo he taukei. Mahu'inga ke hokohoko atu mo hono fakaivia, 'ohake pe ke fakatokanga'i Sea he kapau 'e vaivai e fo'i *institution* ko ení ko e fāfā he fu'u po'uli lōlō 'etau ngāue 'oku faí. Ka ko u 'ohake 'a e fakakaukau' ke tokangaekina he 'oku fakafalala kātoa e *good governance* 'i he matasio'ata ko ē. Ka ko e me'a ia 'oku taukave'i mai 'e he *UNDP* mo e Kominueli mo e, hangē ko ē ko 'eku fakalave 'anenaí 'a e mahu'inga'ia mai 'a e kakai e fonuá ke pule'i lelei, mahu'inga'ia mai mo 'Ene 'Afió. Pea ko 'eku 'ohake pe Sea pea ko u fokotu'u atu

'Aisake Eke: Sea, tapu mo e Feitu'ú na pea pehē ki he Hou'eiki Komiti Kakatō. Ka u ki'i lave pe ki he

Sea Komiti Kakato: Me'a mai Tongatapu 5

Fokotu'u Tongatapu 5 'oua hoko pa'anga ko ha me'a ke 'oua fakaivia ai ngāue mahu'inga fakahoko 'Ofisi 'Atita

'Aisake Eke: 'Io, mālō, ki he fatongia 'o e 'Atitá pea pehē ki he me'a ko ē ke fiema'u ko ē 'a e pa'anga ke ne ngāue'aki ko ē ki he'ene ngāue pea mo e tu'unga ko ē 'oku 'i ai 'a māmani 'i he me'a ko iá. 'A ia 'oku mahino foki ko e Kupu 31 (c) ko eni 'o e Konisitūtoné 'oku fokotu'u ai ko ē 'e Tongá ni mahalo ko e fonua pe 'e 2 he Pasifikí. 'Oku fokotu'u 'e he Konisitūtoné 'o kau ai e 'Atita ko ení, kuo pau ke tau'atāina 'a e 'Atita ko iá ke ne fai pe 'a 'ene ngāue 'iate ia pe. Pea meí ha toe fa'ahing mafai kehe, ko e 'uhinga pe foki ke mahino 'oku tau'atāina 'a e

ngāue ko ē ‘okú ne faí ‘oua ‘e uesia ‘e ha tafa’aki ‘i Fale Alea pe ko e Pule’angá. Pea ko e tu’u ko ē ‘a e ngaahi tefito’i tui mo e ngāue ko ē he taimí ni e ngaahi *Westminster System* ‘oku tau ngāue aí. ‘Oku ‘oange e mafai ia ‘ikai ngata pe he’ene mafai tau’atāina ki he’ene mafai ngāué pea mo e me’a ko ē ke ne fokotu’u mai ‘e ia ko e hā e lahi e pa’anga ko ē te ne lava ‘o fakahoko’aki. ‘Ikai ke toe kau ia he ‘ū fakangatangata ko ē ‘oku ...

<006>

Taimi: 1655-1700

‘Aisake Eke: ... ‘oku ‘alu ia ‘i he ngaahi Potungāue kehekehe pea ‘oku ou tui ‘oku mea’i he ‘e ‘Eiki Minisitā Pa’anga pea ko u tui ko e me’a lelei ia ‘oku ou tui au ‘oku pou pou pe ‘Eiki Minisitā ia koe’uhi ki he me’a ko e ke ‘omai ki he Potungāue ko eni.

‘A ia ko u tui ko e tuai mai pe ‘a e ‘Atita ka ko e mahu’inga ko ē ‘o e fu’u kautaha ‘a e Potungāue ko eni ‘oua ‘e fakasi’isi’i ‘ene ngāue koe’uhi ko e si’isi’i ‘a e pa’anga. Pea ko e tu’u ko e he taimí ni fakatau’atāina’i. ‘A ia ko u ‘ohake pe ‘e au e poini ko ia ‘oua ‘e ‘ikai ke u tui ki he ‘ai ko e fakangatangata ‘a e pa’anga fakatatau ki he ivi ko e ‘oku ‘omai ‘e he Potungāue.

Ko e me’a ia ko ia ‘oku tonu ke tau’atāina, pea ko u fiefia pe au ‘ohake ko u tui kapau na’e ‘oange me’a ia pe ko e hā e fiema’u e ‘Atita ia ki he ‘Eiki Minisitā tauhi Pa’anga. ‘Oku ne ‘osi mea’i lelei ‘e ia hono mahu’ingá pea na’e ngāue foki he fu’u kautaha ko ‘enau tefito’i fatongia eni ‘a e feinga’i ke tau’atāina. ‘O ma’u e ivi tau’atāina ‘i he mafai pea mo e tau’atāina ‘i he koloa, *resources* ke fai ‘aki ‘ene ngāue.

Pea ko u ‘ai pe poini ko ia koe’uhi ke fakatokanga’i pe pea mo ‘etau fononga koe’uhi foki ko e ngāue mahu’inga ‘oku ne fai, mālō Sea.

Pāloti ‘o tali Vouti ‘Ofisi ‘Atita Seniale

Sea Komiti Kakato: Fokotu’u pea pou pou, ko ia ‘oku loto ke tali e Vouti ko eni, fakaha ‘aki e hiki hono nima, ‘Atita Seniale

Kalake Tepile: Sea, ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhilamoelangi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Veivosa Taka, Taniela Fusimālohi, Mo’ale Finau, Mo’ale ‘Otunuku, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā e *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Vaea Taione, *Dulcie* ‘Ileini Tei, *HSH* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana. Loto ki ai ‘a e toko 22.

Sea Komiti Kakato: Ko ia pe ‘ikai ke loto ki ai fakahā hiki hono nima

Kalake Tepile: ‘Ikai ha fakahā loto pehē ‘Eiki Sea.

Vouti fika 4 – ‘Ofisi ‘Ompatimeni

Sea Komiti Kakato: Tali ia e. Fika 4, ‘Ofisi ‘o e *Ombudman*.

Lord Fakafanua: Mālō Sea

Taniela Fusimalohi: Sea, kātaki ke

Sea Komiti Kakato: ‘E Hou’eiki, fēfē ke ki’i me’a atu ‘a e ‘Eiki Nōpele

Taniela Fusimalohi: ‘Ai pe ke fokotu’u atu ke tau ki’i *break*

Sea Komiti Kakato: Me’a ki lalo, ke me’a mai ke ‘ai ho sea pea ‘ai ho sea ‘o ma’olunga ange fau kuo ke me’a ki lalo, hoko atu ‘Eiki Sea Fale Alea ‘o Tonga.

Lord Fakafanua: Sea, kimu’a pea tau mālōlō ko u fokotu’u atu e Patiseti e *Ombudman*

Sea Komiti Kakato: Ko ia ke tali ‘a e Vouti ‘o e *Ombudman*

Taniela Fusimalohi: Sea, kātaki ko e ‘uhinga ia ko e ‘a e ‘ai ke tau *break* he te u malanga pea faifai pea lele ia ki he 5 pea tau

Sea Komiti Kakato: Malanga, malanga e Feitu’u na ia, malanga.

Taniela Fusimalohi: Ka ko u fokotu’u atu pe ke tau ki’i *break* mu’a kae tau ō ‘ai ha’atau ki’i ipu tī.

Sea Komiti Kakato: Ki’i me’a ange ki laló. Me’a ki lalo. ‘Anenai ‘oku ke me’a hake ‘o fakatonutonu e Falé ni ho’o hela’ia ho’o teuteu ‘o me’a mai ki he Falé ni ‘ikai ke kakato e Fale. Pea tau ngāue kapau ko u hela’ia au ko au ‘oku ou tangutu ma’u na’u tala atu ke tau *break*, pea ke kole mai ke ‘ai ha’o Sea he ‘oku ke ongo’i ‘e koe ‘oku ke lilelila he Falé ni.

Fekau e kau ngāue ke ‘atu ho Sea, pea hiki ko eni ko u vakai atu ke ma’olunga taha pe koe ‘ia mautolu kātoa. Pea lolotonga e folau atu ‘etau vaká ke toe kole mai ke tau ki’i tu’u mu’a ‘oku ke ongo’i ke fie mālōlō, ko u pehē malanga mai ka tau hoko atu.

Tokanga ‘Eua 11 ‘i ai ha ‘Ofisi ‘Omipatimeni he ngaahi vahe motu ke a’u ‘enau faifatongia ki he kakai

Taniela Fusimalohi: Mālō Sea, tau ki’i sio mu’a ki he peesi 2 ‘o ‘enau palaní ē. ‘Ofa pe koe’uhi ‘oku ‘i ai e me’a mahu’inga ai, ko e ‘uhinga ko e ‘oku felāve’i hangatonu eni ia mo ‘enau faifatongia he koe’uhi ‘oku ‘i ai foki e Patiseti ne tau ‘ave ki ai.

Kapau te tau sio ki he peesi 2, ‘uluaki palakalafi pe, ‘i he sētesi hono 2, “ ‘oku taumu’a ke tau’atāina, faingofua ke ngāue’aki ‘e ‘ikai totongi ‘a e fa’unga ngāue tali lāunga ko eni ma’a e kakai.” Sea, ko e ‘uhinga ‘eku talanoa ki aí he koe’uhi ko e fo’i lea ko e, faingofua ke ngāue’aki na’e hā mai ia he Tō Folofola. Pea ko e anga eni ‘eku sio Sea, ‘oku ‘i ai ‘enau fokotu’u ‘a e *Ombudman* ke ‘i ai ha ‘Ofisi ‘i Pangai Ha’apai. Ko e fo’i fokotu’u pe ia, ko e anga ‘eku sio ‘aku Sea, ko e ke ai ha kupu mahu’inga pehē ni ke a’u ki ai e kakai, ko u sio au ‘oku pukupuku ‘enau feinga ke a’u ki he kakai ‘a e sēvesi ko eni.

Ko u pehē Sea, ‘oku totonu ke fai ha ngāue ia ki heni kapau ‘oku nau pehē ke ngāue’aki ‘a e sēvesi ko eni ki he lāunga pea ‘oku tonu ke nau ngāue’aki ke ‘ave ha’anau kau ‘ofisa ki he

ngaahi 'ofisi vāhenga. Ke nau hanga tali 'a e ngaahi lāunga 'oku 'omai mei he kakai. 'Oku hā mai ia 'i he 'enau fokotu'utu'u pea ko u tui 'oku tali ia 'i he Patiseti ko eni ko e fokotu'u pe ia ke 'i ai ha 'ofisi 'i Ha'apai ...

<007>

Taimi: 1700-1705

Taniela Fusimālohi: ... ko hono uá Sea kapau te mou 'alu hifo ki he palakalafi faka'osi ko ē he peesi uá, palakalafi ko ē taupotu ki laló. 'A ia 'oku fakahā mai 'e he palakalafi ko eni ka u ki'i lau atu pē koe'uhí, " 'o mau siofi 'a e ngāue mo e faitu'utu'uni 'oku halá pea 'ikai ke taau mo e Laó" 'a ia ko e 'uluakí ia. Pea 'i he sētesi faka'osí, " 'i he 'uhinga tatau 'oku a'u atu mo e mafai ngāue 'o e 'ofisi ni ki he ngaahi ngāue kotoa 'a e Pule'angá pea 'oku 'ikai ke momou 'emau ngāué koe'uhí ko e Pule'anga 'o e 'ahó ka 'oku fakahoko 'emau ngāué he fakatau'olunga 'a e faitotonú, ngāue leleí mo e pule 'a e Laó."

Sea ko e kongá eni ko ē na'a ku tokanga ki aí pea na'a ke ta'ofi koe au ke 'oua te u toe lea 'i he kongá ko eni. Sea ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga, 'oku ou kole atu kia moutolu ke mou me'a. 'Ai hake pē me'a ko homou tukuaki'i au. Ko e ta'ofi 'a e Feitu'u na 'aki e 'uhinga. Me'a e Feitu'u na ia.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea. Kapau, hangē ko 'eku talanoa ko ē ko e fakatātā 'aki he 'enau Lipooti ko ē 'o e 2021, 2020-2021 'oku hā mai ai 'enau sitetisitika ko eni pea 'oku tatau pe ia mo e 2021-22. Na'a nau tali 'a e lāunga 'o fakatotolo'i 'e 184. Ko 'enau fakatotolo ko ē 'a e 'Ompatimení, tolu pē. 'A ē ko eni 'oku hā mai 'i he palakalafi ko eni 'a ia 'oku 'uhinga ia ki he *own motion*.

'A ia kapau 'oku nau fakakaukau ko e me'a ko eni 'oku totonu ke nau ō 'o sio ki ai ko e maumau 'a e Laó hangē ko e me'a ko ē na'a ku lau atú, 'ikai ke taau mo e laó pea 'oku nau lava leva 'o, 'i he 'enau lipooti ko eni 'o e 2021 'a e 21-22 na'a nau talamai ai na'a nau fai 'a e fo'i *own motion* ko eni. Na'a nau ō ki he 'ofisi 'o e Palēmiá 'oku tu'u ai 'a e Va'a ko e *Rural Development*, Va'a ki he Pule Koló pea na'a nau talaange ki he 'Ofisi Palēmiá 'oku hala 'ene tu'u aí he koe'uhí ko e laó 'oku totonu ke tu'u 'i he *MIA*. Pea na'a nau hanga 'o fakahinohino 'a e 'Ofisi 'o e Palēmiá. Ko hono fai ko ē ki aí pe 'ikai he koe'uhí ko hono mafai 'ona ia Sea ko e mafai pe ia ke talamai 'a e ngāue ko ē 'oku tonu ke fai ka ko e me'a eni 'oku ou tokanga ki aí.

'Oku lolotonga 'i ai 'a e ngaahi palopalema 'oku hoko. 'Uluaki, maumau'i e Laó 'e he Pangikē Fakalakalaká kupu 33 'o e Laó Fakapangikē. Ko e hā 'oku 'ikai ke fai ha *own motion* ke tu'u ... ke 'aonga e Patiseti 'oku 'oangé. Lolotonga 'i ai mo e ngaahi fehu'i ...

'Eiki Palēmia: Sea, tapou atu pē ki he fatongia Sea. Ko e kapau 'oku hangē ko ē ko e feme'a'akí, 'oku 'i ai 'a e me'a 'oku fai ha fakatonutonu fakalao ai pea tuku ā. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha fo'i poini ia 'e taha ai he 'oku 'uhingá ka tau faka'apa'apa'i 'a e Fakamaau'angá mo 'enau me'a 'anautolu 'oku fai. Kae 'oleva e fai e tu'uaki na'e hala ē pe tonu ē he ko e me'a ia 'a e *institution* fika tolú 'a ia ko e Fakamaau'angá ia. Mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Sea kapau ko ia 'oku fakata'e'aonga'i 'e he Palēmiá ia 'a e *institution* ko eni ke tuku ki he Fakamaau'angá ke ha'u ia 'o fai ia. 'Oku 'i ai hono fatongia 'i he laó ke

ne fai 'a e me'a ko eni 'oku ou talanoa atu ki aí.

Eiki Palēmia: 'Oku 'i ai hotau fatongia Fakafofonga, ka 'oku 'i ai 'a e, *oh*, 'oku 'i ai 'a e femahino'aki pea 'oku 'i ai 'a e *protocols*. Kapau 'oku fakamāu'i ha me'a 'oku 'ikai ke tau ō tautolu 'o toe fakamāu'i ia, ko e me'a ia 'a e Fakamaau'angá. Ko e, fai ko ē ho'o fehu'i ki he 'Ompatimení mo e me'á, tuku e me'a ia 'a e Fakamaau'angá ki he Fakamaau'angá. Mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Sea 'oku 'ikai ke u talanoa au ki he Fakamaau'angá. 'Oku ou talanoa au ki hono fatongiá mo hono fai pe 'ikai ke faí he koe'uhí 'oku tau 'oange e Patiseti ki ai ke fai 'ene ngāue. Sio ki he 'uluaki sētesi pē ko ē na'a ku 'uluaki 'ai atú. " 'Oku taumu'a ke tau'atāina 'a e fakahoko fatongiá pea lava 'o ngāue'aki 'e he kakai."

Ka ko e kongá ko eni 'oku ou feinga mai ke u 'oatú he koe'uhí 'oku 'ikai ke tokanga ia ki he faingofua ke ngāue'akí, he 'oku talamai 'ai pē 'a Ha'apai. 'Ai kotoa e ngaahi feitu'ú ke a'u e faifatongiá. Ko 'ene tu'u 'a'ana ko ē he 'ofisi 'oku lolotonga 'i aí, ko hai ha ki'i motu'a 'i Hahake pe ko 'Eua 'e ha'u mo ha'ane ki'i lāunga ko e kumi holo, kaka ki 'olunga, 'alu atu ia 'oku loka e matapā ia. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha *institution* ke *accessible* pehē 'e tu'u pehē Sea, 'i he 'ofisi mahalo ko u tui ko e *rent* 'oku mamafa he ko e fale kehe ia.

Veivosa Taka: Sea ki'i fakatonutonu atu Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu. Ki'i me'a hifo 'Eua 11.

Veivosa Taka: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, tapu mo e Fale 'eiki ni. 'Eiki Sea ko e me'a 'oku ou fokoutua hake aí Sea ko 'ene lave ko ē ki Ha'apai 'oku tu'u e ki'i, 'a e ...

<001>

Taimi: 1705-1710

Veivosa Taka: ... ki'i 'ofisi 'i Ha'apai. Sea ko 'eku fakatonutonú me'a pē mu'a ia 'i he ngaahi me'a ko ē tuku pē 'a Ha'apai ia kia au. Ka 'oku ou fakamālō au ia ki he Pule'angá ko e 'ai, ko e fakahoko 'o e fatongia ko eni, na'a ko e 'uhinga hono 'oange ki Ha'apai 'oku lahi ange 'a e faihia 'i Ha'apai. Pea 'oku ou tui 'Eiki Sea ko e fakamālō 'oku ou 'oatú pea mo e fakahoko pē ki he tokoua, mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea 'oku ou tui 'oku momou, 'asi mai ia ko eni. Kapau na'e 'ikai ke momou fuoloa ene 'alu ki he *Tonga Development Bank*. Fuoloa ene ha'u 'o vakai 'a e me'a 'o fekau'aki mo e Lulutai, kuo fuoloa ene 'alu 'o sio ki he me'a ko ē 'a e 'uhila pē 'oku maumau ha Lao aí, kau 'oatu 'a e fakalea ko eni Sea.

Veivosa Taka: Sea ko e fakatonutonu atu fekau'aki mo 'ene me'a ki he Lulutai. Ko 'eku fakatonutonu 'Eiki Sea tapu mo e Feitu'u na, ko e hā 'a e hala, he kapau 'e fai 'a e me'a ko eni 'oku nau vivili ki ai, mahalo 'e toki kumi 'a e vakapuná 'i Sepitema pē ko 'Okatopa. Ko 'eku fakatonutonú tuku ā 'a e Lulutai he 'oku 'aonga ki Ha'apai, taumaiā 'oku nau me'a vakapuna 'oku nau me'a holo pē he me'alele 'i Tonga ni.

'Oua te nau, ke nau me'a hake ke ta'ofi 'a e me'a ko ē 'oku ne hanga 'o *service* 'a e kakai.

Sea Kōmiti Kakato: 'Oku sai ki he vahe motu.

Veivosa Taka: Ko ia, mālō Sea.

Tali Sea Fale Alea ke fakahounga'i ngāue fakahoko he 'Ofisi 'Omipatimeni

Lord Fakafanua: Sea 'oku kamata ke kātaki'i ngata'a 'a e malanga ko eni 'a 'Eua 11, koe'uhi he 'oku ne lau'i 'a e faifatongia 'a e 'Ofisi 'o e 'Omipatimeni pea 'oku pau pē ke u hanga 'o tali. 'Uluaki na'e huufi 'a e 'Ofisi 'o e 'Omipatimeni 'i Nuku'alofa, pea na'e 'atā pē ke tali 'a e ngaahi lāunga kotoa pē mei Niua ki 'Eua 'i Nuku'alofa. 'Atā 'a e telefoni, *Facebook* mo e *website*, 'oku nau 'i he letiō. 'I he 2021 na'e fakaava 'a e 'Ofisi 'o e 'Omipatimeni 'i Vava'u, mālō hono fakaivia'i 'e he'etau Patiseti. Ko eni ta'u fakapa'anga fo'ou fakaava 'i Ha'apai, 'o kapau te ke laumālie lelei ki ai, mahalo pē te mau fakaava ha 'ofisi 'i 'Eua he kaha'u.

Ka ko e anga ko eni ene tōtō Sea, 'osi ene fakamalanga mai 'oku tau'atāina 'a e 'Omipatimeni 'osi ko ia pea ne tuhu'i mai 'oku tonu ke hanga 'e he 'atita 'o fai 'a e me'a ko eni ko e me'a eni 'oku ou loto ki ai. Sea 'oku 'ikai ke pehē 'a e tau'atāina, ko e tau'atāina *own motion*, ko e me'a ia 'a e 'Omipatimeni 'o kapau 'oku ne, 'oku 'i ai ha'ane taimi pē mo ha'ane loto ke fakahoko 'a e ngāue ko ia, ke ne fakahoko 'a e ngāue ko ia.

Ko eni 'oku hā pē he lipooti 'oku ne fakahoko 'ene *own motion* 'e 3, ko e lāunga Sea 'oku kei 'atā pē ia, ko ho'o lāunga'i 'a e Lulutai ki he 'Omipatimeni, ko ho'o lāunga'i 'a e Pangikē Fakalakalaka ki he 'Omipatimeni, Sea 'oku 'atā pē ngaahi faingamālie ko ia. Ko e hā 'a e 'uhinga 'oku ne hanga ai 'o tāpalasia 'a e 'Omipatimeni koe'uhí 'oku faingamālie pē fakatatau ki he lao ke fakahoko 'e he 'Omipatimeni 'ene ngāue.

Sea tau fakamālō'ia 'a e ngāue ko eni koe'uhi ko e ngaahi lāunga eni 'e fiha, 'a e kakai kuo nau hanga 'o ngāue'i pea solova'i 'i he potungāue ko eni, 'a e Omipatimeni. Ko e Patiseti ko eni 'oku hiki 'aki 'a e pēseti 'e 7 Sea, koe'uhí ko e fakalelei ki he vāhenga ko eni 'o e kau ngāue, pea 'oku tau fakamālō koe'uhí 'oku nau hanga 'o fakahoko lelei 'enau ngāue 'oku te'eki ai ke tau fanongo 'oku 'i ai ha lāunga ki he 'Omipatimeni. Pea ko e me'a ko ē ki he maumau'i ko ē lao Sea, 'e kamata 'i Siulai 'a e *Anti Corruption Commissioner*, ko ia 'oku ne tokanga'i 'a e maumau 'a e Laó, ko e ngaahi me'a faka-sivile eni ia 'oku fakahoko ko eni 'e he 'Omipatimeni. Ko e 'u me'a faka-criminal mo e 'u me'a maumau lahi 'ave ia ki he *Anti Corruption Commissioner* Sea.

Pea kapau 'oku 'ikai ke loto lelei 'a e Fakafofonga 'Eua 11 ke 'ai ha 'Ofisi 'o e 'Omipatimeni 'i 'Eua pea fai mo ne talamai he taimi ni, ka mau fa'u 'e mautolu ha me'a 'i Niua Sea pē ko fē. He koe'uhí ko e taimi ko ē 'oku fai ko ē e ngāue Sea, 'oku fakahoko 'a e palani pea 'oku fakatatau ki he ivi mu'omu'a 'a Vava'u, Vava'u 'oku Lahí, pea toki hoko hake 'a Ha'apai, pea tau toki fakakaukau'i 'a 'Eua. Mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. 'Oku ou faka'apa'apa pē au ki he Fakafofonga Nōpele 'o Ha'apai, ka ko e Sea foki ia 'o e Fale. Pea 'oku lipooti mai ki ai 'a e ngaahi kupu ko eni, faka'apa'apa lahi pē au ki he talanoa. Sea ka 'oku ou feinga pē au ke u 'oatu 'eku poini, ko e falala 'a e fonuá 'oku falala ki he ngaahi kupu pehē ni. Ka u 'oatu pē 'e au 'a e ki'i fakalea ko eni, ko e me'a pē 'e ikuna ai 'a e tevolo 'o kapau 'oku 'i ai ha kakai lelei, 'oku nau sio atu pē ki he me'a 'oku hala, pea 'ikai ke nau fai ha ngāue ki ai.

Kau ‘ai atu pē ‘a e lea faka-papālangi ‘oku ou tui ‘e mahino pē. *The only necessary things for evil to try, is for good men to do nothing.* Ko e poini pē ia ‘oku ou feinga ke u fakamatala atu hení. Ka ‘oku ‘i ai hato fatongia ke te fai ha *own motion*, pea te kātaki atu ‘o fai.

Fokotu’u ‘Eua 11 ke fakataha’i ongo sino ko e ‘Omipatimeni mo e Komisiona Fakafepaki’i Faihala

Ka u hiki atu ki he poini hoko Sea,’i he peesi hono 5, ‘oku ‘i ai ‘a e palakalafi ‘i loto mālie, lelei ange ‘a e tauhi ‘o e ...

<002>

Taimi: 1710-1715

Taniela Fusimālohi: ...Mo e malu ‘a e fonua. ‘Oku fakamatala hení ‘oku ou tui ‘oku fekau’aki ení ia pea mo e fatongia ‘o e me’a ko ení ‘oku me’a ki ai e Sea *Anti-Corruption Commissioner*. Ko u tui Sea ke tau sio ange pe ‘oku fā’atā ange mo fālahi ange ‘a e fatongia ‘o e *Anti-Corruption Commissioner* ‘o tōloto ai e fatongia ia ‘o e ‘Omipatimeni. Pea kapau leva ‘oku tōloto pehē ke tau fai ange ha fakakaukau pe ko ha me’a nai ia ke tau hanga ai ‘o fakataha’i e ongo ‘ofisi ko ení. Ke fai pe ia he sino ‘e taha. Kapau te mou sio ki he Lao Kupu 14 ki he Kupu 43 ‘o e *Anti-Corruption Commission*. ‘Oku tā kātoa hono fatongia Sea. Kapau te tau lau e Lao ko ē ki he ‘Omipatimeni 11 ki he 22. Toloto ia ai.

Veivosa Taka: Sea ‘e lava ke u ki’i tokoni, ke fai ha ki’i tokoni ‘Eiki Sea. Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Ke tali pe ke fai e tokoni ‘Eua 11?

Veivosa Taka: Ko ení kuo tali ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Oleva hifo 13. Ko au ko u Sea ē.

Veivosa Taka: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Oku ke tali pe ‘Eua 11?

Taniela Fusimālohi: ‘Io sai pe ia ka ‘oku ...

Veivosa Taka: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea tapu mo e Fale ‘eiki ni. Ko ‘eku ki’i tokoni pe ‘a’aku ia Sea ne nau me’a. Ko e toki ‘osi ení e feme’a’aki ‘a e Fale ‘eiki ni fekau’aki mo e si’isi’i e kau ngāue he ‘Atita mo e kau ngāue he Fale Alea. Pea ko ení kuo ne me’a mai he taimi ni ke fakataha’i ā e ongo potungāue ko ē, hili ko ia ko ‘etau palopalema ko e tokosi’i e kau ngāue. Ko ‘eku ki’i tokoni pe ia ‘Eiki Sea mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea ko e anga ia ‘eku sio mo ‘eku lau e laó ‘e lelei ange na’a faifai kuo na fepaki ha taimi. Mahino pe kia au ko e fatongia e ‘Omipatimeni.

Tui Sea Fale Alea ‘oku fepaki fakalao fokotu’u fai mai‘Eua 11

Lord Fakafanua: Sea fakatonutonu ‘oku fepaki fakalao e me’a ‘oku fokotu’u mai he Fakafofonga. ‘Uluaki ko e ‘Omipatimeni ‘oku ‘i he molumalu ia ‘o e Fale Alea pea ko ‘enau fatongia te nau vaki’i ‘a e ngāue ‘a e Pule’anga. Ua ko e *Anti-Corruption Commissioner* te nau vakai’i ‘e nautolu ‘a e ngāue ‘a e Fale Alea pea mo e Pule’anga. Te nau toe ‘i he molumalu pe ko eni he Fale Alea ‘oku hala fakalao ia koe’uhī fiema’u ke tau’atāina ‘a e *Anti-Corruption Commissioner* he koe’uhī ‘oku kau ‘ene fatongia ‘a’ana hono vakai’i ‘a e ngāue ‘a e kau Minisitā mo e kau Fakafofonga Fale Alea. ‘A ia ‘oku ‘ikai ke lava ‘a e ‘Omipatimeni ‘o ala ki ai. ‘Oku ‘osi fepaki pe ia Sea ko e ‘uhinga ia ‘oku kehekehe ai e ongo lao ko e ‘uhinga ia ‘oku fakamakehekehe ‘oku fakamavahe ai ke ‘i ai pe ‘Ofisi ‘o e ‘Omipatimeni ‘oku kehe ‘ene fatongia’ mei he ‘ofisi ko eni ‘o e *Anti-Corruption Commissioner* hangē ko ia ‘ene tu’u he lao.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ka ko u hanga pe ‘e au ia ‘ohake koe’uhī ko hono *implication* faka-Patiseti. Ko u tui na’e ‘osi ‘ohake pe he kuohili ke tau sio ange na’a ‘oku ...he taimi ko ē na’e fa’u ai ‘a e Lao ko ē ki he *Anti-Corruption Commission*.

‘Eiki Palēmia: Sea ke ki’i fakatonutonu pe Sea. Ko e fakatonutonu faka-Lao ē na’e ‘osi ‘omai pea na’e ‘osi tali. Ko e ‘ai pe eni ‘o kapau ‘oku tali pea tuku ā ka tau ‘unu atu ā ki ha topiki ‘e taha. He ko ē ‘e toe fehu’ia pe ‘e ia e me’a na’e toki me’a mai’aki he Sea ‘o e Fale Alea. Ko e ‘uhinga na’e ‘osi fakatonuonu mai he Sea ‘o e Fale Alea mālō.

Taukave ‘Eua 11 ‘uhinga ‘ene fokotu’u ke fakataha’i ongo sinó koe’uhí ko e sio ki he tafa’aki fakapatiseti

Taniela Fusimālohi: Ka ko ia Sea ko e anga ia e sio ia ki he faka-Patiseti mo e faka-fatongia na’a ko ha me’a eni ke tau sio lelei ange ki ai na’a kuo taimi ke tukuange e mafai ke tau’atāina pea tuku ki he *Anti-Corruption Commissioner* ke ne fai kotoa ‘a e fatongia ko eni ‘oku fiema’u ke fai. Pea te tau...

‘Eiki Palēmia: Sea ‘oku ‘ikai hano ‘aonga ‘a’ana ha’amau fakatonutonu Sea.

Sea Komiti Kakato: Me’a ko ena ‘oku ‘osi fakatonutonu fakamolemole, ‘io me’a hifo Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala: Sea ‘oku mahu’inga mālie kia au ‘a e fakamalanga ‘a ‘Eua 11, he ‘oku pehē ni. Na’e fokotu’u e *Ombudsman* kae ‘oua leva ke toki fokotu’u e *Anti-Corruption*. Ko e *progressive* ia ko e fakalakalaka’i, *continuous improvement*. Ko e ‘uhinga ‘ene fakalavé kuo ‘osi *redundant* ‘a e *Ombudsman* he’etau fokotu’u ko eni e *Anti-Corruption absorb* hake he *Anti-Corruption* ‘a e fatongia pea mo e kau ngāue ‘oku ‘i he *Ombudsman* ke fakapotopoto pea fakamā’opo’opo.

Ko e ‘uhinga ia e fakakaukau ‘oku ‘ohake pea ko u tui pe au ko hono taimi totonu pe eni ke talanoa’i pe ‘e malava he ta’u fakapa’anga ko eni kae ‘omai e fakakaukau lelei ke ne tataki ‘a e anga ‘etau fokotu’utu’u ngāue mei he Fale ni he ‘oku ‘uhinga lelei ‘aupito pe ‘ene fakamalanga ke tau fakakaukau ki ai. Ko ena na’e ‘asi mai he lipooti fo’i lāunga ‘e 180 fo’i

lāunga pe ‘e tolu na’e fakatotolo’i. ‘A ia ‘oku ‘i ai ‘a e me’a ke fakalelei’i. Ka ko e ‘uhinga, mahino ‘aupito pe me’a na’e me’a ki ai e Sea ‘o e Fale Alea.

'Eiki Palēmia: Sea fakatonutonu.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Palēmia: Sea fakatonutonu pe ia ‘oku vave pe ia, ko e tolu ia ko e ‘uhinga ko ha me’a pe ia na’a ne ‘ai ‘e ia he ‘Omipatimeni ...

<003>

Taimi: 1715-1720

'Eiki Palēmia : Ko e 100 tupu ia ko e lāunga ia mei tu’a. ‘Ai ko e ‘uhinga ke kehekehe he ‘oku ‘ikai ke pehē na’e lāunga ‘e 100 pea fakatotolo’i ‘e 3. Kehekehe ‘aupito, ‘ai pē ko e fakatonutonu.

Pea ko e 2 pē Sea, ‘ai mu’a ki he Tohi tu'utu'uni pe ‘oku tau lava ‘o to’o ha fo’i vouti. He ko e ‘uhinga, kapau leva ‘oku ‘ikai lava, pea tuku ā ‘a e talanoa ki he me’a fakataha’i he ko ‘ene to’o ia ‘a e fo’i vouti ia.

Paula Piveni Piukala : ‘Oku mahu’inga ‘a e maamá he Fale ni Sea. Na’a tau hikinima’i...

'Eiki Palēmia : ‘E Fakafofonga ‘oleva ke ‘osi ‘eku fakatonutonu he ‘oku kei kumi hake ‘e he Kalake ‘a e Tu'utu'uni. Pea kapau leva ‘oku ‘ikai ke ngofua ia, ta ‘oku ‘ikai tonu ke toe hoko atu e talanoa ia ke fekau’aki, he ko ē kuo ‘osi me’a mai e Sea, Sea Fale Alea fekau’aki pea mo e ‘uhinga ko ia ‘oku na kehekehe ai. Pea ko ena ‘oku ‘asi mai me’a ko ena ki he Tohi tu'utu'uni.

Sea Komiti Kakato : 185 ē.

'Eiki Palēmia : ‘A ia ko e, ‘oku ‘ikai ngofua ke fokotu’u ke tānaki atu ha ‘aitemi fo’ou ki he vouti pē ko ha vouti fo’ou. ‘A ia ko e ‘uhinga mahalo pē ia ke toe tānaki mai ē ia ki hē. Pea ‘oku fakangofua pē ‘oku ‘ikai ke ngofua?

Taniela Fusimālohi : Sea ka u hoko atu pē ‘e au ‘eku fakamatalá koe’uhi hangē ‘oku tau ki’i fihi he me’a ko eni, ka ko e fakakaukau foki ia..

Sea Komiti Kakato ; Fakafofonga kuo ‘osi mahino kiate au. Ko e me’a ko ia na’a ke me’a mai ke tānaki ke fakataha’i ā ‘a e 'Omipatimeni pea mo e *Anti Corruption*. Me’a mai ‘e he Sea, fakamolemole ‘oku tau'atāina ange ke na 2 pē. He ko e 'Omipatimeni ‘oku ‘i ai pē fanga ki’i me’a ‘oku malava a’u ki ai hono mafaí. Ko e *Anti Corruption* ‘oku ki’i mamafa ē he ‘oku ala mai ia kia tautolu kātoa ko eni, ‘a e me’a ‘oku ‘ikai ke lava ‘e he *Ombudsman* ‘o a’u mai ki ai. He ko e 'Omipatimeni ‘oku ‘i he malumalu ia e 'Eiki Sea e Fale Alea. Pea ‘oku mahu’inga pē ke na kehekehe pea ko e lao ‘oku kehekehe pē lao. Fēfē ke ‘ai ha’amo fokotu’u ‘o toki ‘omi ha taimi ke tau ‘unu atu he ‘oku ‘ikai ha kongā ia heni te ne to’o pē te ne fakasi’isi’i pea ‘oku ‘ikai ngofua ke tau toe tānaki ha *item* kehe ki ha vouti kuo ‘osi fokotu’u ‘e he Pule'anga ki he 'Esitimetri.

Taniela Fusimālohi : 'Io Sea ka ko e taha foki eni 'o e implication. Ko e vouti ko eni te tau hoko atu ki ai ki he *Anti Corruption Commissioner*, ko e 800000 pē 'oku 'i ai. Ko e 'ai ke ne ngāue'aki 'a e kau ngāue mei fē. He koe'uhi ..

Sea Kōmiti Kakato : Ko e *Ombudsman* eni 'oku tau lolotonga 'i ai he taimi ni. 'Ikai ke u kau au i he *Anti Corruption*.

Taniela Fusimālohi : Ka ko 'eku 'uhinga foki ia ko ē ki he 'etau kamata mai 'a e me'a ko eni 'o kamata 'o lele ke tonu he te tau toe foki ki he sikuea 'uluaki he 'ikai ke tonu 'a e ...

Sea Komiti Kakato : Ko fē 'a e me'a 'oku hala 'i he me'a ko eni *Ombudsman*.

Taniela Fusimālohi : Sea ko 'eku 'uhinga atu he koe'uhi ko e hā leva e fakakaukau na'e pehē 'e ngāue'aki 'e he *Anti Corruption Commissioner* 'a e kau ngāue ko eni kau ngāue tatau pē ke fai'aki e fatongia. 'I he fakakaukau ...

Sea Komiti Kakato : Ki'i me'a mai ange Tokoni Palēmia ka ko e Minisitā Lao.

Fakahā Pule'anga ko e 'uluaki taumu'á ke fakataha'i 'Omipatimeni & Komisiona Fakafepaki'i Faihala ka na'e mahino kehekehe fatongia

'Eiki Tokoni Palēmia : Tapu mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea, fakatapu atu ki he Hou'eiki e Kōmiti Kakato. 'Eiki Sea 'i he 'osi ko ē hono fokotu'u e Lao *Anti Corruption* na'e fai e feinga ke fakataha'i kinaua. Na'e mahino hono kehekehe 'o e ongo mafai ko eni pea ko e me'a ia na'e toe ta'ofi ai, pea hoko atu pē 'i he founa ko eni lolotonga. Ko e fatongia ko ē *Anti Corruption* 'oku kehe pē ia mei he fatongia ko ia 'o e 'Omipatimeni. Pea 'oku lele tatau pē me'a ko ia Sea. Ko u fokotu'u atu tau fokotu'u atu ā e vouti ka tau hoko atu.

Kamata faifatongia Komisoni Fakafepaki'i Faihala he 'aho 1 Siulai & 'i ai mo 'ene kau ngāue

Taniela Fusimālohi : Sea ko 'eku fehu'i 'aku ki he Minisitā. 'A ia ko e kau ngāue fē leva ia 'oku 'ai ke ngāue'aki 'e he ko ena 'i he 'aho 01 'o Siulai. 'Ai ke ngāue'aki leva ia 'a e kau kau fē ..

'Eiki Tokoni Palēmia : Sea kuo 'osi kumi 'a e kau ngāue lolotonga fai 'a e ngāue ki he 'ofisi he taimi ni mei maau, fiema'u ke a'u ki he 'aho 01 'o Siulai, kamata ngāue 'a e Komisiona ko eni, pea kuo osi kumi pea mo 'ene me'alele. Toe pē eni ke tukuange mai e 'u me'alele ka 'oku kau kātoa ai e pa'anga ko ē 'oku fakalau mai Sea. Mālō.

Taniela Fusimālohi : Sea, ka ko e anga ko ia 'eku sio, ko e fatongia ko ia 'o e 'Omipatimeni ko e *subject* pē ia 'o e fatongia.

Sea Komiti Kakato : Fokotu'u pea poupu. Ko ia 'oku loto ke tali 'a e vouti ko eni.

Māteni Tapueluelu : Sea kole atu mu'a na kuo 'osi 'ene miniti ka mau ki'i ...

Sea Komiti Kakato : Ko e 'uhingá he ko 'eku fokotu'u 'e au ia he 'oku 'ikai pē, te ke vilovilo tu'uma'u pē koe 'e Fakafofonga 'i ho'o fiema'u pē ia 'a'amu fakafo'ituitui.

Paula Piveni Piukala : Sea ‘omai mu’a ha faingamālie.

Sea Komiti Kakato : Mou me’a ki lalo, mou me’a kātoa ki lalo. Ko e me’a leva ‘e fai ‘e fakahoko leva hoku fatongia ‘o‘oku.. Fe’unga koe ‘Eua 11 ē. Me’a mai ā Tongatapu 4.

Fakamālō’ia mo pou pou ki he ngāue fakahoko he ‘Ofisi ‘Omipatimeni

Māteni Tapueluelu; Mālō ‘aupito 'Eiki Sea tapu mo e Feitu'ú na...

<004>

Taimi: 1720-1725

Mateni Tapueluelu: ... Feitu'u na kae pehē ki he Hou'eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato Sea kae mai mu’a ha pou pou atu ki he ki he vouti ko eni Sea. ‘Oku kau e motu’a ni ia he māfana lahi ki he potungāue ko eni. Sai’ia au ‘i he fatongia ‘oku nau fakahoko ko hono pukepuke ko ia ‘a e ‘a e pule lelei mo hono ta’ofi ‘o e faihala Sea.

Pea ‘oku ou fie lave atu ‘i he peesi 104 ‘o e polokalama. ‘A ia ko e ko e fakatotolo mo e tokanga’i ha fo’i ngāue pē ko e *investigation* ‘e Hou’eiki. ‘A ia ‘oku ou ‘oku ou kau au he pou pou Sea ki he hiki ‘oku hiki ‘aki eni mahalo e 100000. Pea ‘oku ou fiefia lahi au ko hono ‘uhinga ko e ngāue lelei ‘oku fakahoko ‘e he tafa’aki ko eni.

Sea ko u, ‘oku ‘i ai ‘a e ngāue fo’ou ‘oku fakahoko ‘e he ‘e he ‘ofisi ko eni ‘oku ou loto ke ke ki’i fai ha pou pou ki ai ‘e Sea ‘oku hā eni ‘i he’enua palani ‘i he peesi 14. Palani ngāue, ko e fokotu’u e ‘Ofisi ‘o e Totonu ‘a e Tangata. ‘Ikai ke ngata pē ‘i he ‘ofisi fo’ou ko eni ‘i Ha’apai ka ‘oku nau hanga ‘o fokotu’utu’u ke ‘i ai ha ha kongā ‘o e ‘ulu’i ‘ofisi ‘e fokotu’u ai ‘a e ngaahi ‘a e ‘ofisi ko eni ‘o e totonu ‘a e tangata. ‘Oku ‘i ai e konivēsio ‘e 9 lalahi ‘i māmani hangē pē ‘oku mea’i he Hou’eiki fekau’aki mo e ngaahi totonu ‘a e tangata. Ko e ua ai ‘oku ‘osi tali ‘e Tonga ni pea ‘oku ‘i ai mahalo ‘a e 4 ‘oku lolotonga fakakaukau’i. ‘A ia ‘e kau mo ia ‘e hono tokanga’i ko eni e ‘ofisi ko e mahino ia ‘ene kehekehe ia ‘a’ana mo e *Anti-Corruption*.

Lao ko ē *Anti Corruption* ko hono ngafa ia ‘o’ona ko e fakatotolo ki he faihala. ‘A ia ko e hia ia. Pea ‘oku na kehekehe ko eni ia ‘oku kau e ‘a e ngaahi me’a ‘oku ‘ikai *fair* ‘i hono faitu’utu’uni ki he kau ngāue fakapule’anga kau eni ko e ngaahi totonu ‘a e tangata ai pea ko u fiefia ‘e 'Eiki Sea ke fai ‘a e pou pou ki he ngāue mo e ngaahi palani mo e fokotu’utu’u ‘a e ‘Ofisi ko eni ‘o e ‘Omipatimeni Sea. Ko u lau ‘e au ia ko e fakalalakala ka he'ikai ke tau langa ‘aki pē ‘a Tonga ‘a e va’a papa mo e fo’i piliki mo e pa’anga ka ‘oku kau ai ‘a e maama ‘o e founa e ngāué Sea ko u tui ‘aupito ki ai tatau ia mo hono ‘omi ko eni he ‘e he 'Eiki Sea ‘a e ngaahi lulafua mo e founa ngāue ko ē ‘oku fai he ngaahi Fale Alea Kominiueli ki hotau Fale Alea. Tatau pē ia mo e fokotu’u ko eni ‘oku ‘omai ‘e he ‘Omipatimeni ko e fokotu’u ‘a e ‘Ofisi ‘o e Totonu ‘a e Tangatá ‘i Tonga ni.

Pea ko u fiefia pē ki ai ‘e Sea he ko u ‘ilo ‘e ‘i ai ‘a e ngaahi ola lelei ki ha kakai ‘oku tāpalasia. Ko eni ‘oku ‘i ai e ‘ofisi na’e ‘i ai foki e ‘ofisi ia ‘o e totonu ‘a e tangata na’e fokotu’u ia ‘i tu’a he *movement* fakapolitikale. Ko eni ‘ai ia he Pule’anga pea ‘oku tau fiefia ai ‘e ‘Eiki Sea tatau mo e maama na’e ‘omai ‘e he Sea. Ka ko e ko e tu’utu’uni foki ko ē ko e taha e ngaahi tu’utu’uni ko eni ‘oku ‘omai ko ē ka tautolu ke ‘oua te tau toe hiki ‘etau vāhenga kae ‘ave ia ki he Ma’u Mafai Vāhenga ‘asi ia he fokotu’utu’u ko ē na’e tufa mai pea ko e maama ia ko ē ‘oku ou

‘uhinga ki ai pea ‘oku ou pou pou Sea ka hiki ‘o 500000 ‘a e vouti ko eni te u kei pou pou pē au ki ai ki he fakatotolo Sea. Pea ko u fakamālō atu ki he ngāue fakamālō atu ki he ‘Eiki Sea tataki ‘oku fai pea pehē foki ki he ‘Omipatimeni mo e kau ngāue Sea pou pou pē ia mālō ‘aupito 'Eiki Sea e ma’u faingamālie.

Pālōti ‘o tali Vouti ‘Ofisi ‘Omipatimeni

Sea Komiti Kakato: Ko ia ‘oku tali ke tali ‘a e ‘Ofisi ‘o e *Ombudsman* fakahā loto ki ai hiki e nima.

Kalake Tēpile: Sea loto ki ai ‘a Tēvita Fatafēhi Puloka, ‘Uhila moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Kapelieli Lanumata, Mo'ale Finau, Veivosa Taka, Mo'ale 'Otunuku, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, ‘Eiki Minisitā ‘o e *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Dulcie Elaine Tei, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana. Loto ki ai e toko 18.

Sea Komiti Kakato: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai fakahā mai ho loto hiki nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea.

Vouti fika 5 - Potungāue ki Muli

Sea Komiti Kakato: Mālō hoko Hou’eiki ē. Fika 5 *Foreign Affairs* hai pē ha taha Minisitā ‘oku Le’ole’o ai pea me’a mai.

'Eiki Palēmia (Minisita Le’ole’o Potungāue ki Muli): Mālō Sea. Tapu mo e Feitu'u na pea tapu mo e Komiti Kakatō kae fakahoko atu pē ha ki’i fakamatala nounou pē ki he Potungāue ko eni ki Muli. Ta’u lolotongā ‘oku 14.7 miliona ‘a ia ‘oku ki’i hiki hake pē ‘o 15 miliona ‘i he ta’u ni.

<005>

Taimi: 1725 – 1730

'Eiki Palēmia (Minisita Le’ole’o Potungāue ki Muli): ... Ki he ngaahi pa’anga ko enā ko e lahi taha a’i ko e fakapa’anga pe me’i he Pule’angā pe ko e *government fund*. ‘E Sea ko e ngaahi me’a ‘oku to’o pe ko ‘etau pehē ‘oku holoki pea mo e fakalahi ‘o ma’u ai pe ko eni ‘a e ki’i fo’i kehekehe ‘aki ko ena, ‘a e hiki ‘aki ko ena ‘a e 300000 ki he ta’u ní ‘o kau ai pe foki e angamaheni e *COLA*. Ka ‘oku, na’e holoki hifo lahi ‘a e vouti ni ko e ‘uhingā pe ko e ‘osi e ngaahi ngāue ki he ‘Ofisi Palēmia motu’á. ‘A ia ‘e hiki foki ai ‘a e *Foreign Affair*, ‘a ia ko e 700000 tupu ia ‘okú ne holoki’aki ai.

Ko e hiki leva ko ē ‘i he ngaahi vouti meimei ko e ngaahi vouti ko ‘eni ‘a e ngaahi *mission* ko ē pe ko ‘etau ngaahi ‘ofisi ‘i muli Sea ‘o kau ai ‘a Kenipela pea mo *San Francisco* kae ‘uma’ā foki ‘a *Dubai, Abu Dabhi sorry* ‘i he *UAE Sea*. ‘A ia ko e ngaahi hiki eni ki he ngaahi teu ki he ngaahi fakalelei pe ko e hiki ko e ‘uhingā ko e hiki ‘a e *rent* ‘a e ngaahi ‘ofisi. Ko hono fakakātoa’i leva ia ai Sea, ‘a ia ko e hiki fakakātoa ki he potungāue ni. ‘Oku hiki’aki ‘a e 300000.

Ngaahi *project* Sea ‘oku ‘amanaki ke fai e sio lahi ki ai ‘oku kau ai ‘a e ngaahi *project* pea mo e Kautaha Fakamāmani Lahi ko ē ki he Fefononga’aki pe ko e *Migration* pe ko e *IOM*. ‘Oku fai e sio ai ki he toe ‘ai ko eni ke malu ange ‘a ‘etau *border* mo e ‘ū alāme’a pehē Sea. ‘Oku ‘i ai pe pea mo e ngaahi *support* kehekehe meí he ngaahi potungāue ‘oku nau fengāue’aki ko eni meí he *region*, meí he Pasifikí kae ‘uma’ā foki e ngaahi sino ‘o e *UN* ‘i he konga foki ko ē ‘oku mahu’inga ‘a e fengāue’aki ko eni ki mulí. Kae ‘uma’ā ‘a e *immigration* ki he’etau paasipooti mo e ‘ū alāme’a pehē Sea. Ko e ki’i fakamatala nounou pe ia ‘oku fokotu’u atu Sea.

Sea Komiti Pa’anga: ‘Eua 11 me’a mai

Taniela Fusimālohi: Sea ko e peesi 108 ko ē ‘o e ‘Esitimetí ‘a ia ‘oku ‘i ai ‘a e polokalama 2, ‘Ofisi ‘o e Sekelitali ki Mulí ‘e Sea, peesi 108 ko ē ‘o e ‘Esitimetí ke ke me’a hifo ki ai

Sea Komiti: ‘Io

Taniela Fusimālohi: Ko e me’a ‘oku ‘asi ai ‘e Sea

Sea Komiti Kakato: Me’a mai

Fehu’ia ‘Eua 11 ‘ikai ‘asi ha Vouti ma’a e CEO Potungāue ki Muli

Taniela Fusimālohi: Ko e ‘Ofisi ‘o e Sekelitali ki Mulí pea ko ‘eku fehu’i ‘aku ia pe ko fē leva ‘a e polokalama ia ko e ‘Ofisi ia ‘o e *CEO*.

Sea Komiti Kakato: Fika fihá ia Fakafofonga

Taniela Fusimālohi: He koe’uhí ko ‘ene tu’u ko ē he Lao ko ē

Sea Komiti Kakato: ‘Eua 11, ‘Ofisi e Sekelitali ko ē ki Muli ē

Taniela Fusimālohi: ‘Io, peesi 108

Sea Komiti Kakato: ‘Io, sai

Taniela Fusimālohi: ‘A ia ko ‘eku fehu’í, ko e ‘ū vouti kehé ‘oku ‘i ai e ‘Ofisi ‘o e *CEO* ka ko ‘ene tu’u ko ē he Laó ‘oku ‘i he *schedule* 31 ‘a ia ko e Lao ko ē e *Public Service*. Ko e *schedule* 31 ‘oku ‘i ai ‘a e *CEO* ia. Ko e *schedule* 2 ‘oku ‘i ai ‘a e Sekelitali ko ē ki Mulí ka ko ‘eku fehu’í ko ē ‘oku ‘ikai ha vouti ia ‘a e *CEO* ‘i he ‘ene tu’u ko ē he ‘ū polokalamá. Ka ko ‘eku tuku pe ke u fehu’i ki he ‘Eiki Palēmiá pe ko e hā ‘oku ‘ikai ke ‘asi ai.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Palēmia

Tali Pule’anga kei fai fakatonutonu fakalao fekau’aki mo e ‘isiu ‘ohake ‘Eua 11

‘Eiki Palēmia (Minisita Le’ole’o Potungāue ki Muli): Sea, ‘a ia ‘oku, hangē pe ‘oku mea’i mahalo ‘e he Falé. ‘Oku lolotonga fai e fakatonutonu ki ai. Kuo toki fai ha faitu’utu’uni ‘a e Fakamaaú pea ‘e toki fai leva ha ngāue ki ai. Ka ko e tu’u eni he taimi ní Sea, mālō.

Taniela Fusimāohi: Sea, ‘oku ‘ikai ke u mahino’i ‘e au pe ko e ‘ai kapau ‘e pehē ke ‘ai mo ha ‘Ofisi e *CEO* ‘e toki ‘ai fakakū ia, ‘i ha vouti ia pe ko ha me’a. He koe’uhí ko ‘etau tali eni e Patisetí.

Sea Komiti Le’ole’o: Ko e me’a pe foki e Feitu’u ná ‘o fekau’aki mo e *CEO* pea ko ena ‘oku me’a mai ‘e he Palēmiá

Taniela Fusimāohi: ‘Io, ka ko ‘eku ‘uhingá pea kapau ‘e pehē ia ‘okú na kehekehe pea ‘e fokotu’u leva e vouti ko iá ‘a fē he koe’uhí ko e ‘ai eni ke tau fokotu’u ‘a e Patisetí. ‘E ‘alu ia ki he fou ki fē kapau ‘e ‘io mai

Sea Komiti Kakato: Sai, ‘Eiki Palēmia

‘Eiki Palēmia (Minisita Le’ole’o Potungāue ki Muli): ‘Oku te’eki ke ‘i ai ha tu’utu’uni mai ‘oku ‘ikai ke ‘iló pe ‘e fai ha tu’utu’uni ‘a fē mo e ‘ū alāme’a pehē. Lava lelei pe ‘o ‘omai ha *supplement* kapau ‘e fiema’u ki he Falé ni. Lahi pe ngaahi founhá, ‘oku mea’i pe ia ‘e ia, ka ko ‘ene me’a pe ‘a’ana ‘oku fai ko e fakalangalanga me’a fekau’aki pea mo e Potungāue ko eni ki Mulí. Ka tau hoko atu he ko e talí ē ‘oku ‘osi ‘oatu.

Paula Piveni Piukala: Sea ko u fie fakatonutonu atu ‘a e fakamatala ‘oku ‘omai ‘e he Palēmiá, ‘a e fakatu’utāmaki ko eni e me’a na’á ku ‘uhinga ki ai ki he Kupu 10 ko ē e Lao Pa’angá. Ko e ‘uhinga e Patisetí ke tau hanga ‘o ...

<006>

Taimi: 1730-1735

Paula Piveni Piukala: ... palani’i ‘a ‘etau ngāue. Ko e ‘isiú foki eni ‘oku loloto ‘e Sea, he ko hono ‘uhingá na’e ma’u ‘aki pe kau sekelitalí, ko e kau *CEO* ia. Ka ‘oku tau ‘ai foki eni ‘o fihia ka ‘oku ‘i ai e me’a ‘oku ou hoha’a ki ai Sea, ke ‘ohake pe ki he fakakaukau mo ‘etau ‘unu ko e ki mu’a, ‘a e tu’u ko e Kupu 39 Kupu 40 e Konisitūtone. Ke ko e he ‘oku mahu’inga ‘a na’e ‘i ai e ngaahi *position* faka-Pule’anga ne ‘i ai e

‘Eiki Palēmia (Minisita Le’ole’o Potungāue ki Muli): Sea, ko e fakatonutonu Sea, pe te tau ‘alu ki he fakalao ka ko e me’a ia ‘oku hoko, ke mau fokotu’u ha me’a ‘oku te’eki ke tu’utu’uni ki ai ‘a e Fakamaau’angá.

Paula Piveni Piukala: Sea

‘Eiki Palēmia: Ko e poini ia ‘e Fakafofonga, ‘ikai ko e ‘uhinga eni te mau ta’efie ‘ai he na’e ‘ai ka ‘oku ‘eke’i fakalao pea ‘oku ‘i he Fakamaau he taimí ni, ‘a ia ko ‘eku ‘uhinga ki ai Sea.

Paula Piveni Piukala: Ka ‘oku fakanatula ke fokotu’u ‘o kapau ‘oku ‘i ai ha ‘ofisi kehe ia mei he ‘Ofisi Sekelitali ki Mulí ke fokotu’u mai he Patiseti, ka ko eni Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga, Fakafofonga, ki’i fakamolemole e ka u ki’i lea atu. ‘Oku ‘ikai ke u ‘ilo pe ko e hā toe founhá te tau toe lava ‘o ‘ai ho’o fiema’u kapau ‘oku me’a mai Pule’anga ko ē.

Paula Piveni Piukala: Sea

Sea Komiti Kakato: ‘O ngata ai ka tau vili ta’e’unua pe tautolu

Paula Piveni Piukala: Ko e mahu’inga foki ke muimui ki he Laó, kapau ko e hā ho’o ko e hā ho’o ongo ke fanongo mai ‘Ene ‘Afió ‘oku tau tali ta’esivi e me’a ko eni

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga

Paula Piveni Piukala: Ko e ‘uhingá he na’e Tō Folofola mai ko hotau fatongia ke tau hanga ‘o muimui’i e fehū’aki holo e pa’anga tukuhaú

‘Eiki Palēmia (Minisita Le’ole’o Potungāue ki Muli): Kiate au ia ‘oku ‘i heni e Sekelitali ki he ‘Ofisi Sea

Paula Piveni Piukala: ‘O fakatatu ki he Lao

Sea Komiti Kakato: Ko ena ‘oku me’a mai he Palēmia

‘Eiki Palēmia (Minisita Le’ole’o Potungāue ki Muli): Toutou me’a mai ia fekau’aki mo e me’a ia ‘oku ‘ikai ke ne mea’i

Paula Piveni Piukala: Sea, ka ko ‘eku ‘uhinga foki ‘eku lave ki he me’a ko eni Sea

‘Eiki Palēmia (Minisita Le’ole’o Potungāue ki Muli): Ko e Sekelitali ko ia tuku e ‘ai pehē ko koe ko e taupotu taha koe ki

Sea Komiti Kakato: Tokanga ki he me’a ko e ‘oku me’a mai he Palēmia he kotautolu ‘oku tau fehu’ia e Patiseti e Palēmia.

Fiefia faka’asi mai Patisetí ‘a e Sekelitali ki Muli ka ko e CEO na’e ngāue’aki ‘i he kuohilí

Lord Fakafanua: Sea, ko e kole tokoni atu pe kia Tongatapu 7, na’a tokoni ki he feme’a’aki. Tapu pe ki he Feitu’u na Sea, pea mo e kau Hou’eiki Mēmipa e Komiti Kakato, ko u fekumi pe ‘aku ia na’a tokoni eni ki he feme’a’aki, koe’uhi ko e Potungāue ko eni ‘oku anga maheni pe ‘a e fa’unga ko eni ‘a e polokalama. ‘A ia ‘oku fai hono fehu’ia he ‘ahó ni he Fakafofonga ‘Eua 11 mo Tongatapu 7 ‘a e polokalama fika 1, *sup* polokalama fika 2.

‘A ia ko ‘ene fakalea mai ko eni he taimí ni ko e ‘Ofisi ‘o e Sekelitali ki Muli pe ko e *Secretary of Foreign Affairs*. ‘I he’ene hā ko e he ‘ahó ni, ‘oku fehu’ia ‘a e sino ko eni ‘a e Sekelitali pea mo e *CEO* makatu’unga he, ‘i he Tu’utu’uni Fakamaau’anga pea ko eni ‘oku me’a mai ‘a e Hou’eiki Minisitā ‘o e Pule’anga, ‘oku lolotonga fai ‘a e ngāue ki ai ‘i Pule’anga ‘i he Fakamaau’anga.

Ka mou fakatokanga’i pe Sea, ko e ngaahi polokalama ko eni kuo hilí, ‘o kamata pe ia mei he 2023/24, 22-23, 21-22, 20-21, na’e ‘ikai ke hā ai ‘a e ‘Ofisi ia ko e Sekelitali ki Muli na’e *CEO* pe ia. ‘A ia ko e Ta’u Fakapa’anga lolotonga ‘a eni ‘oku tau lele ai he taimí ni, ‘oku ‘asi pe ia ai he polokalama fika 1, polokalama *sub program 2, CEO*. Ko hono toki fulihi mai eni ia hono ‘omai fo’ou ko eni ‘o to’o e *CEO* ‘o fakahū ai e ‘Ofisi ki he Sekelitali ki Muli.

Pea ko e me’a ko e ke tau fakatokanga’i Hou’eiki, ko e, ko e lakanga ko eni na’e sino pe ‘e taha, ka ko u tui ko hono faka ‘ofa ko ‘ene a’u mai ko ē ki he fakamuimui tatau ai pē pe ko fē

sino ko ē ‘oku fakahā mai he polokalama ko eni. Ko eni ‘oku fakaivia’i ‘i he Poate Patiseti. ‘A ia ko ē ko ‘eku ‘i he ‘eku ma’u ‘a‘aku hangē ‘eni ia ha me’a faka-sepēlingi pe ia, pe ko e hā hono fakalea ka ‘oku taumu’a e pa’anga ko eni ki hono pule’i ‘a e Potungāue.

‘A ia ko ia ‘oku ha ko eni ‘i he Patiseti lolotonga ‘oku hā pe ai ko e ‘Ofisi ‘Ulu’i ‘o e ‘ū Potungāue, ‘Ofisi e *CEO*. Ka ko eni ‘oku liliu mai he taimi ni, ‘Ofisi e Sekelitali ki Muli, kiate au ia ko u fiefia au he’ene fakaha mai ko e ‘Ofisi ki he Sekelitali ki Muli, he ‘oku mahino mai ko ia ‘oku mafai lahi ‘oku ‘ikai ko e *CEO*. Ka ko e anga pe ia ‘eku ma’u ka ko u tui ko e me’a ko eni ‘oku ‘ikai ke na toe kehekehe. Ko hono ko e anga pe hono fakalea ‘oku tau Sekelitali he ‘ahó ni ka na’a tau *CEO* ‘aneafi. Ko e poupou atu pe ki he feme’a’aki na’a tokoni, mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Ko ia Sea, he ko hono ‘uhinga ‘oku ‘ikai ke nau tali ‘enautolu e Sekelitali ke *CEO*, pea ‘oku ‘uhinga ai ‘oku nau ‘alu ki he faka-Lao ke tu’u he *CEO*.

Taukave Pule’anga ko e keisi hoha’a ki ai ‘Eua 11 & Tongatapu 7 ‘oku ‘i he Fakamaau’anga

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea, ko e fakatonutonu atu pe ko e me’a ko eni ‘oku lolotonga ‘i he Fakamaau’anga, ‘ikai lava ke tau feme’a’aki ki ai.

Paula Piveni Piukala: Ko e *implication*. Me’a kehe ia, me’a kehe e Fakamaau’anga ia ko ‘etau talanoa eni tautolu he Patiseti. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha *allocation* ki ha *CEO*, lolotonga ko ia ‘oku nau hanga ‘o fokotu’u mai ‘a e Sekelitali e *Foreign Affair*, ka ‘oku ‘ikai ke ‘oange ki ai e *CEO*. Ko e poini ia ‘e Sea, ko u hoko atu ki he me’a ko eni, ‘a e mahu’inga ‘a e ngaahi ‘ofisi

‘Eiki Palēmia (Minisita Le’ole’o Potungāue ki Muli): ‘A ia ‘o hangē ko e fakatonutonu ...

<007>

Taimi: 1735-1740

‘Eiki Palēmia (Minisita Le’ole’o Potungāue ki Muli): ... Fakatonutonu atu pē Sea. ‘A ia ‘oku mou ‘osi mea’i lelei pē, na’e fokotu’u ke ‘ai e *CEO* pea na’e ‘i ai ‘a e ‘eke fakalao ke ta’ofi. Pea ‘oku lolotonga lele ia ‘i he Fakamaau’angá. Ko e ‘uhinga ia ‘oku ou kole atu ai, ‘oua te tau toe fakamāu’i hení, tuku ki he Fakamaau’angá ke nau fai ‘e nautolu ia pea toki talamai e tu’utu’uní. Ko e kolé pe ia ‘e Fakafofonga.

Paula Piveni Piukala: Sea ko ‘eku ki’i fehu’i pē ‘a‘aku ki he Palēmiá.

‘Eiki Palēmia (Minisita Le’ole’o Potungāue ki Muli): Fehu’i koe, sai pe ia kapau ‘e tali ‘e he Seá.

Paula Piveni Piukala: Ko e hā hano faingata’a ke fakahingoa e Sekelitali e *Foreign Affair* ko e *Acting CEO* kae lava ‘o ‘unu ‘a e fa’ahinga fakakaukau fakasisitemi fakapatiseti ko ení.

‘Eiki Palēmia (Minisita Le’ole’o Potungāue ki Muli): Sai pē ka u tokoni atu pē ki ai neongo hangē ko ‘eku kolé ke tuku ki he Fakamaau’angá. ‘Oku *schedule 2* ‘a e taha pea ko e me’a ‘e tahá ‘oku ‘i he *schedule 1*. Pea kapau pē te ne mea’i pē ko e ngaahi potungāue ko ē he *schedule 1* ‘oku *CEO*, kau *schedule 2* ‘oku kehekehe honau ngaahi *title* ‘o nautolu ‘o kau ai ‘a e *Commissioner* mo e ‘ū alāme’a pehē. Ko e hei’ilo pē na’a tokoni atu.

Paula Piveni Piukala: Sai pē ka u hiki au mei ai ‘Eiki Sea.

‘Eiki Minisitā Le’ole’o Potungāue ki Muli: Toe ‘i ai ha’o fehu’i ‘e taha?

Hoha’a fekau’aki mo e lahi folau kau Ministai ki Muli kae ‘ikai faka’aonga’l kau Fakafofonga tipilometika ‘a Tonga ‘i muli

Paula Piveni Piukala: Te u hiki au ki he mahu’inga ko ē ngaahi ‘ofisi. Ko hono ‘uhinga foki ‘a e ngaahi ‘ofisi faka-*high commissioner* ‘i muli ke nau hoko ko e uma ngāue ke fakasi’isi’i e folau. ‘UHINGA ia ‘i heni ‘a e ngaahi ‘Ofisi *High Commissioner* ‘i Tongá ní ke tau lava ‘o fepōtalanoa’aki mo e ngaahi *development partner* ‘i Tongá ni. Te’eki ai ke tau fakatokanga’i tautolu ‘oku ha’u, ‘oku ‘a’ahi ...

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea kole pē ke u tokoni ki he Fakafofongá.

Sea Komiti Kakato: Sai pē ke tokoni atu e ‘Eiki Minisitā? Me’a mai.

Tui ko e peseti 95 ngaahi fakataha ‘i muli fiema’u mai pe kakai totonu ke fakafofonga’i ange Pule’anga

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ko e, tapu mo e Feitu’u na Sea, tapu pea mo e kau Mēmipa ‘o e Komiti Kakató. Sea ko e, lahi e ngaahi folau ia ko e ‘Eiki Minisitā ‘oku fiema’u ke ‘alu ki he fakatahá. ‘Oku ‘i ai mo e ngaahi folau ia ‘oku fiema’u e kakai tekinikalé, kakai fefine, kakai tangata. Sea ko e fakatahá ia ko ē ‘oku fai ki mulí ia ‘oku fiema’u mai pē nautolu e kakai totonu ke fakafofonga’i ange ‘a e Pule’angá. Pea ko e me’a ia ‘oku fai ai ko ē ‘a e folau ‘a e kau mēmipa ‘o e Pule’angá.

Sea ‘oku ‘i ai pē e fatongia ia ‘oku fakahoko ‘e he ngaahi *missions* ‘a ia ‘oku kau ai ‘a e ngaahi *diplomatic level* ia Sea. Ka he ‘ikai ke hanga ‘e he ta’ofi ‘e he tokotaha ko eni he ngaahi *missions* pe ko e pule *mission* pe ko e ‘Amipasitōa pe ko e *High Commission* ‘o fakafofonga’i ‘a e kongá lahi ‘a e peseti ‘e 95 ‘o e ngaahi fakataha ko ē ki mulí Sea. Mālō.

Hoha’a Tongatapu 7 ki he ‘ova 8 miliona he pa’anga folau ki muli e Pule’anga

Paula Piveni Piukala: Sea ko u fakamālō pē au ia ki he Minisitā, ‘oku ‘ikai ke u fehu’ia au ‘enau folau. Ko e ‘uhinga ‘eku fakatalanoa ‘aku ki aí ko e ‘ova ko ē folau ‘aki e 8 milioná, ko e ‘uhingá ia. Ka ko e *mechanism* eni ‘a e fa’ahinga fa’unga ko ení ke fakamālohia ke ne lava ‘o fakahoko ha kongá ‘o e ngāué kae fakasi’isi’i.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ‘Eiki Sea.

Paula Piveni Piukala: ‘I kai ke u hanga au ‘o fehu’ia ‘e taha ‘enau folau.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ‘E Sea ko e feinga ko ē ke fakamālohi’i ko ē ke ‘alu ha tokotaha ki ha fakataha ‘oku ‘ikai ke mahino ki ai e fakatahá ‘Eiki Sea. Ko e me’a ia ‘oku ou tokanga atu au ki aí. Ko ‘etau fakatahá ke ‘aonga pea ko e me’a ‘e taha hangē ko e lahi ko ē ‘a e patiseti ko ē ki he fakatahá. Tau hanga mu’a ‘Eiki Sea ‘o veteki hifo e me’a ko iá ke tau sio

ko e hā, ko e hā e me'a na'e lahi pehē aí? Na'e 'aonga? Ko e fehu'í ia, kae 'oua te tau talanoa he mata'ifiká kae 'ikai ke tau talanoa ki he 'aongá.

Sea na'e folau 'a e motu'a ni ia ki Kenipela 'Asitelēlia pea mo Melipoane. Ko e 'aonga e ki'i folau ko iá Sea, 'aonga 'aupito. 'Ikai ke u lave au ki he pa'anga na'e ma'u mei aí 'a e tokoni 'a 'Asitelēliá. Sea, na'e fakamoleki e lau mano kae ma'u e lau miliona Sea. Mālō.

Paula Piveni Piukala: Sea hangē ko 'eku fakamalangá, 'oku 'ikai ke u fehu'ia he 'oku 'oku 'osi 'omai pē palani mo hono patiseti ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ke fehu'ia.

Sea Komiti Kakato: 'E Fakafofonga ...

Paula Piveni Piukala: Ko u fehu'ia au e fakamole 'o e 'ová.

Sea Komiti Kakato: 'Ikai ke mahino kiate aú pe 'oku anga fēfē ho'o founga malangá he Falé ni ē. Ko e 'omi ko ē me'a ko ē 'oku pehē ko e tonú ē 'oku nau fakavetevete hifo 'a e founga e folau' pea 'oku ke me'a mai, 'oku 'ikai ke u fehu'ia ka 'oku ke ...

Paula Piveni Piukala: Sea. Ko 'eku 'uhingá he na'e 'omai e 13 miliona ke ngāue'aki ki he folau' 'a ē ko ē 'oku talanoa ki aí. Faka'ofu'ofa! Faka'ofu'ofa ia. Ko 'eku fehu'í leva, hā e 'uhinga 'oku toki 'osi ange ai e ta'u fakapa'angá ia 'oku hū mai e 8 miliona ia ka ko e fanga ki'i patiseti 'oku 'omai ki he fanga ki'i *institution* te nau hanga 'o fakamā'opo'opo 'a e anga 'etau fonongá 'oku 'ikai ke fakaiuia ia. Ko 'eku poiní ia.

Sea Komiti Kakato: Ka ko e hā e me'a te u lava 'o fakavetevete atu ā. Kuo 'osi mahino ki he kakai e fonuá 'a e toutou 'ohake e 8 milioná, 8 milioná, 8 milioná.

Paula Piveni Piukala: Sea 'oku 'ikai ko e 8 milioná 'oku ou talanoa aí. Ko e fakapotopoto 'a e anga hono fakalele 'a e pa'anga tukuhaú.

Sea Komiti Kakato: Feinga'i pē ke ke tu'uma'u he 'ū mata'ifika ke 'omai kae ngāue 'etau nga'unú. Ki'i 'oleva pē Hou'eiki ē. Fu'u lahi ho'o kaikailá, moua mo 'Eua pea 'oku mahalo 'oku mei vela, koe'uhí 'oku fu'u lahi pē ho'omo me'a he Falé ni ē.

Taniela Fusimālohi: Sea ka u faka'osi atu ...

<001>

Taimi: 1740-1745

Taniela Fusimālohi: ... ka u faka'osi atu 'eku malangá, 'a ia ko e poini pē ia koe'uhi 'oku tau fetōkaki tautolu mo e lao. Ko e 'uhinga foki ko e kamata'anga na'e 'i ai 'a e ta'etokanga ia 'i he kamata'anga, he na'e 'ikai pē tonu ia ke vaeua Sea ...

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga kuo 'osi 'omai 'a e akonaki kiate kitautolu pea 'oku 'osi mahino ka mautolu fuoloa ta'u he Fale ni, ko 'Akilisi ko 'ene 'i ai pē fehalaaki, faka'ilo.

Taniela Fusimālohi: ‘Io ka u hoko atu pē au ki he poini hono 2, ‘ikai ke u fie faka’ilo ‘e au ha taha.

Sea Kōmiti Kakato: Pē ‘i tuku ā ka ke hoko atu ā, mo ‘emau hela’ia he tangutu ‘o fanongo he me’a tatau pē, ma’u pē ma’u pē, ‘oku ke me’a ‘aki he Fale ni.

Taniela Fusimālohi: Sea ‘oua mu’a te ke tafulu’i au he na’e ‘ikai ke ‘u lau atu ...

Sea Kōmiti Kakato: ‘Io te u tafulu’i ‘a e Feitu’u na he koe’uhi he ‘oku ke anga ‘aki.

Fehu’ia ‘Eua 11 fē polokalama fakahounga na’e kole mei he kāinga Tonga ‘i muli & ke liliu Lao Tangata’i Fonua

Taniela Fusimālohi: Sea ka u hoko atu pē au ia ki he peesi 16 Sea, pālangi, ki he me’a ko eni ‘oku fakamatala ai fekau’aki mo e fefolau’aki, pea ‘oku ha mai ai ‘a e me’a ‘e 2, me’a ‘uluakí Sea ko e Lao ko ē ki he Tangata’i Fonua. ‘Oku ‘ikai ke u mahino’i pē ko e hā ‘a e liliu ‘oku ‘ai ke fakahoko ki ai, ka ko e me’a eni ‘oku mahu’inga kia au, na’e kole mai ‘a e kau muli, kau Tonga ko ē ‘oku nau nofo ko ē ‘i muli, ke fēfē mu’a ke liliu e lao mu’a ke fakahounga’i nautolu, pea na’e a’u ki he’etau talanoa ke pehē te tau folau ‘o ‘a’ahi ki muli na’e me’a mai pē ‘e he ‘Eiki Palēmia.

Ka ko ‘eku ‘eke pē ko e liliu ko eni ‘oku hū ai ‘a e kole ko ia, he koe’uhi ‘oku mahu’inga ‘a muli he ‘oku nau lī mai ‘a e \$400 tupu miliona he ta’u, ka ko ‘enau kole mai pē nautolu ke liliu ange mu’a ke ‘oua ‘e to’o ‘a e ...

Vaea Taione: Ki’i fakatonutonu pē Sea, ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga ‘a e lī mai ‘a e ngaahi fāмили ‘i muli ‘enau seniti ki honau fāмили ‘o 400 miliona, ko ha me’a ia ke ngāue’aki eni, ke pehē ‘oku ‘i ai ha’anau totonu ki he me’a ko eni ‘oku ‘uhinga mai ki ai ‘a ‘Eua. Ko e fatongia pē ia ‘o e Tongá ke nofo ‘a e Tongá ai ko e nofo ‘a kāingá. Pea ko ‘enau lī mai ‘e nautolu ‘a e seniti ki honau fāмили. Ko e me’a ia ‘oku fai ‘e he Tonga ‘i he taimi ‘oku nau folau ai, mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Ko e mo’oni pē ‘a Tongatapu 8 ia, ko e ‘uhinga lahi ia, ka na’e fai mai ‘a e tohi ia ‘o talamai mou fakahounga’i mu’a ‘a ‘emau ‘ofa. ‘Uluaki ‘ai ha’amau ‘aho, ko e ‘aho fakamanatu ‘o e ‘ofa mei muli.

Ko hono uá liliu mu’a ‘a e laó ke ‘oua te mau toe ō atu mautolu ‘o fakatau fakafoki mai ‘emau Tonga, he na’e fiema’u ia ke nau totongi ‘a e *fee* pea mo e hā ‘a e founa pea toki ngofua ke fakafoki ‘a e ...

Fakahā Pule’anga ‘osi fai ngāue Komiti Lao ki he tokanga ‘Eua 11 ki ha Tonga Day ma’a e kāinga ‘i muli

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ka u ki’i fakatonutonu atu Sea. Tapu mo e Feitu’u na, ko ia ko e fakatonutonu pē ki he Fakafofonga ko e *issue* ko eni na’e ‘ohake he Kōmiti Lao, pea na’a mau tālanga’i ‘a e *issue* ko eni ‘a e kole ko eni. Pea ‘oku ou pehē ‘e he motu’a ni kuo, na’e fakafoki pē ‘o tali ‘a e ngaahi tohi ko eni ‘e he kōmiti ki he kakai ko ia na’a nau fiema’u ko ē ke ‘ai ‘a e *Tonga Day*, ‘ai mo e ngaahi ‘aho ko ia.

Pea ko eni 'oku toe 'omai 'e he Fakafofonga ki Fale ni, ka na'e 'osi fai pē 'a e ngāue ki ai 'a e Kōmiti Lao. Mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Sea na'e 'ikai ke nau 'uhinga kinautolu ki he *Tonga Day*, 'oku kau nautolu ai 'i 'Amelika, na'e 'uhinga pē nautolu ki he 'aho ke fai 'i Tonga ni ka nau ha'u ki ai.

Sea Kōmiti Kakato: Ka ko e hā 'a e me'a 'oku 'ikai ke ke 'alu ai ke ke me'a atu 'o fokotu'u ha me'a pehē. Pea ke 'omai ki he Fale ni 'oku 'ikai ke u 'ilo 'e au pē ko e hā 'a e 'uhinga 'oku 'omai ai ki he Fale ni ke tau 'ai fēfēe'i he Fale ni.

Taniela Fusimālohi: 'Ika Sea, ko e 'omaí he koe'uhí he na'e fai 'a e kole mai, ko e Fakamatala Patiseti ko ē 'oku 'asi ai. *Budget Statement* ia 'a e tokoni ko ē mei muli 400 tupu miliona, ko hono mahu'inga ia. He 'oku 'i ai hono mahu'inga faka'ekonōmika pea kapau 'oku tau pehē 'e tautolu 'oku 'ikai ke mahu'inga 'a muli ia pea 'oku sai pē ia he 'oku 'ikai ke u mole au ia ai. Ka ko e'uhingá Sea ke tau fai 'etau talanoa he ko e feitu'u eni 'oku fai ki ai 'a e talanoa koe'uhi ko e lao ko ē ...

Sea Kōmiti Kakato: Ki'i fakamolemole ē, ki'i tamate'i ha maika 'e taha he kuo hangē kuo sooti 'a e maika ...

Taniela Fusimālohi: Pē 'i sai pē ke 'ai ia kau toki hoko atu au.

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki tau ki'i mālōlō miniti 'e 15 ē.

Mālōlō Miniti 'e 15

<002>

Taimi: 1755-1800

Sātini Le'o: Me'a mai e Sea 'o e Komiti Kakato.

Sea Komiti Kakato: Hou'eiki mālō ho'omou laumālie, koe'uhī na'a tau ki'i mālōlō ki'i me'a 'etau tekinalosia pea ko u tui pe 'oku fai e ngāue ki ai 'a e kau ngāue. Sai 'i ai pe fanga ki'i taimi 'e ni'ihi 'oku ki'i nenu e 'uhilá ka 'oku feinga leva e kau ngāue ke tamate'i kotoa koe'uhī na'a uesa kotoa e 'ū me'angāue. Kaikehe tau hoko atu Hou'eiki. Kau Fakafofonga ka 'i ai leva he me'a 'oku tau nofo ai ha fakakikihi he 'ikai ke ma'u ha me'a ai pea kuo 'osi tali mai he Pule'anga pea ko u pehē tau nga'unu mu'a fakamolemole atu 'io.

Tokanga 'Eua 11 ki he lahi pa'anga hū mai he paasipooti 'a ia 'oku kehekehe mo e lahi sitoka paasipooti

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ko e anga pe ia 'o e fakafehu'i koe'uhī ko e tohi na'e 'omai mei he muli fekau'aki mo 'enau totonu ke 'oua 'e toe fakatau kae fakafoki mai pe 'enau totonu 'i he lao.

Sea ko u toe fie lave pe he peesi tatau koe'uhī ko e tafa'aki ko eni he *immigration* koe'uhī ko 'eku fehu'i pe he koe'uhī he na'e ha'u e Lipooti 'Atita mo e fo'i me'a ko eni 'o talamai 'oku fetōkaki e *stock*, *stock* ko ē 'o e paasipooti mo e *revenue* ko ē 'oku 'omai ki he *ministry*. Pea ko 'eku fie fehu'i pe eni ki he 'Eiki Minisitā pe kuo tātāpuni nai 'a e fo'i ava ko iá he koe'uhī

ko e me'a eni 'oku fa'a fai ai 'a e fakatonutonu 'i he kuohili 'o iku ai 'a e fa'ahinga 'o nau si'i ō ki Hu'atolitolu.

Pea ko 'eku 'eke pe 'a'aku ia koe'uhī 'oku mahu'inga eni tu'u faka-Patiseti he 'oku hā 'i he palani ko eni 'a e feinga ke liliu e *immigration system* 'o 'ai ke 'ilekitulōnika na'a ko ha founa ia ke to'o ai 'a e me'a ko eni koe'uhī 'oku hā mai eni ia he Lipooti 'Atita kotoa pe 'a e tōkehekehe 'a e *physical count* ko ē 'o e fika 'o e paasipooti pea mo e pa'anga ko ē 'oku 'omai ko ē ki he *revenue* ko e 'uhinga ko e ngāue'aki 'a e paasipooti.

Eiki Palēmia: Ko e Lipooti 'Atita fē eni Fakafofonga. Ko e 'uhingá ke fai atu pe ha tokoni atu mei ai ki he me'a.

Taniela Fusimālohi: Ko e lipooti pe na'e toki 'omai ko ia 'Atita na'e 'atita'i kātoa ai 'a e 'ū potungāue, 'a ia 'oku ngata mai ki he 'Epeleli mahalo 'o e 2022. Na'a tau 'osi ...

Eiki Palēmia: 'Ikai sai pe ki he Kalake ke ne 'ohake pe he 'oku lahi e taimi ia 'oku ke 'omai 'e koe e fo'i me'a 'oku 'ikai ke tonu ia. Kae tuku ke u 'uluaki talanoa kae kumi 'e he Kalake 'a e me'a ko ē ko e 'uhinga ke lava 'o fai ha tokoni atu ai.

Tali Pule'anga fekau'aki mo hono fehu'ia paasipooti faka'ilekituloniká

Ka u talanoa au ki he *electronic passport* na'a ke fehu'i mai. 'Io 'oku mo'oni 'oku fai e sio ke vakai ha *electronic passport*. 'A ia ko e *passport normal* pe ia Sea ka 'oku 'i ai e fo'i peesi ai 'oku 'i ai e ki'i *chips* mo e ki'i me'a faka'ilekitulōnika ai 'e ala faingofua ange ai 'etau fefononga'aki mo e toe malu ange ai. Tau pehē pe 'oku *more secure* ange 'a e paasipooti ko ia 'oku ngāue'aki 'a e ... ko 'etau paasipooti foki ko ia 'oku lava pe 'o *swipe* 'a ia 'oku *machine readable*. 'A ia ko e 'uhinga 'oku lava he misini 'o lau, ka ko e 'alu ko eni ko ē ki he fakaonopooni ange ...

<003>

Taimi: 1800-1805

Eiki Palēmia: ... mo toe malu ange, 'oku ai ai 'a e talanoa 'a e Potungāue, pea mo e kautaha ko eni, talu 'enau hanga 'o fokotu'u mai 'etau paasipooti 'oku nau a'u, ko e lēvolo leva ia 'oku nau *offer* mai, hokó leva ko e 'ai ke 'i ai 'a e fo'i peesi ko eni ke ne lava 'o hangē ko ē ko e me'a 'a e Fakafofonga, hangē ha paasipooti faka'ilekitulonika. Ka 'oku 'ikai ke pehē ia 'oku ke to'oto'o holo pē 'e koe ha ki'i *usb* Paasipooti pea ka ko e fo'i peesi makehe ai 'oku ai 'a e *chips* pea mo e ngaahi me'a faka-*security* ko e 'uhingá pē ke faingata'a ange hano ngāue hala'i 'aki pē *copy* 'e ha taha 'a e paasipooti ko ia Sea. 'A ia 'e fai 'a e ngāue ko eni, 'e toki, ka 'i ai pē ha taimi 'e fai ai ha tu'utu'uni ke hoko atu, 'e fakahoko mai pē he ko e me'a mahu'inga foki eni ki he 'etau fefolau'aki Sea. Mālō.

Taniela Fusimālohi : Mālō Sea 'a ia ko e taha foki ia, ka 'oku 'ikai ko e 'uhinga ia ko e 'uhinga ko e me'a ko eni 'oku hā mai ko ia 'i he fika 4 ko ia he peesi 16 he tafa'aki ko ia ki he Fefolau'aki. Fika 4 pea mo e 4 ko ia he'enau lisi. 'A ia ko e fokotu'u ha sisitemi fakamatala fakatekinolosia fo'ou, ke fetongi'aki 'a e sisitemi 'oku lolotonga lele. 'A ia ko 'eku 'uhinga ia ko ē 'eku talanoa ko ē 'anenai na'e ha'u 'a e 'Atita 'o tuhu'i mai...

'Eiki Palēmia : 'Io 'a ia ko e 'uhinga pē 'oku *upgrade* e 'u sistemi ni' ihi *by even* he taimi ko ia 'oku fokotu'u ai ko eni 'a e *electronic passport* 'o fokotu'u mai leva mo e sisitemi 'i mui ke ne hanga ko ia 'o fakalele, 'ai mahino 'e 'ai fo'ou ia mei he sisitemi ko ia 'oku tau ngāue'aki ko ē he paasipooti ko ia he taimi ni. Ka ko e kātoa e ngaahi *option* ko ia mo e me'a kehekehe ko ia Sea, hangē ko ia ko 'eku lau 'anenai Sea. 'Oku ai hono vakai'i ke sio pē ko e hā 'a e ngaahi *function* pē ko e ngaahi me'a 'oku tonu ke ma'u, pea ko e hā leva 'a e *cost*, ko e hā e 'u *option* kehekehe ke tau ala fili mei ai, 'a 'etau 'unu'unu atu ko ia kimu'a he tafa'aki mahu'inga ko eni. Mālō Sea.

Taniela Fusimālohi : Sea ko u fakamālō au ki ho'o fakamatala,

'Eiki Minisitā MEIDECC : Sea kātaki ka u ki'i tokoni pē ki he me'a ko ia 'a e 'Eiki Palēmia.

Sea Komiti Kakato : Me'a mai 'Eiki Minisitā MEIDECC.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Tapu mo e 'Eiki Sea mo e Hou'eiki Mēmipa 'a e Kōmiti Kakato. 'A ia ko e sisitemi ko ia 'oku lolotonga ngāue'aki ko ia he taimi ni ko e sisitemi motu'a pē ia ko ē na'e kamata 'aki 'a e ngāue ko ia ki he paasipooti. Pea ko e sisitemi fo'ou ko eni 'oku liliu ko ē ki ai, ko e sisitemi ia 'oku ngāue'aki fakamāmani lahi pea 'oku fakapa'anga ia 'e he *IOM*. 'A ia 'oku nau fakapa'anga 'e nautolu 'a e ngaahi ngāue ko ia ki ai, pea toki 'ai ia ko e sitepu 'uluaki ia ke fokotu'u 'a e sisitemi ke malu 'a e kau'āfonuē, pea toki fika 2 atu 'a e ngāue ko eni ki he *e-passport*. Mālō.

Tokanga ki he hiki lahi vouti ki he ngaahi misiona Tonga 'i muli

Taniela Fusimālohi : Mālō Sea ko u fakamālō ki he fakamatalá he 'oku mahu'inga 'aupito koe'uhi ko e fika 7 ko ē he lisi ko ē 'i he peesi 16 fika 4. 'A ia 'oku lave hangatonu foki ki he malu'i ko ē hono ngāue'aki 'a e ngaahi paasipooti ke 'alu holo mo e kau faihia pea mo e fa'ahinga ko ē 'oku nau hoko ko e fakatu'utāmaki ki he ngaahi fonuá, 'aki e malu'i e *border* ke 'oua 'e 'alu, ke 'oua 'e ngāue'aki 'etau paasipooti, ko ha me'a ia ke nau fai'aki ha me'a pehē. Pea 'oku ou fakamālō ki he fakamatala ko eni ko u ma'u 'i he tafa'aki ko ia.

Sea ko e hoko atu ko e tafa'aki ko eni ko ē ki he peesi 32 ko e palani. 'A ia ko e peesi 32 ki he peesi 53 ko ia e palani pea 'oku fekau'aki ia mo e peesi 111 ki he peesi 117 'etau 'esitimetí. Ko e ngaahi fatongia ko ē 'o e ngaahi *mission* 'i muli.

'Uluaki Sea, 'oku kole heni 'a e 'Eiki Minisitā 'a e pa'anga ke fai'aki ko ē hono fakalelei'i 'o e ngaahi *mission* 'a ia 'oku hā ia 'i he peesi 19 ē. 'A ia 'oku 'i ai e talanoa ai koe'uhi he 'oku 'alu ki 'olunga 'a e totongi pa'anga, tau totongi pa'anga muli 'a e ngaahi 'ofisi ko ia ko ē 'oku tau ngāue'aki ko ia 'i tu'apule'angá. Pea 'oku ou tui ko e ngaahi 'ofisi 'oku lahi, ka ko 'eku talanoa ki he tafa'aki ko eni, pē 'oku 'ikai nai ke toe 'i ai ha founa 'e toe ki'i maama'a ange.

'Oku mahino pē foki kia au ia 'e tu'u 'a e ngaahi 'ofisi 'i he ngaahi feitu'u 'oku tonu, ki he anga e tu'u fakafonua 'a e ngaahi *embassy* he ngaahi fonua muli. Ka ko u feinga pē au ia ki he Minisitā pē kuo 'i ai ha fakakaukau ki he ngāue'aki ha ngaahi feitu'u 'oku ki'i ma'ama'a ange. Pe vahevahe mo ha ngaahi fonua ha feitu'u ke tu'u ai e 'ofisi koe'uhi ko e fu'u totongi ko eni 'oku fiema'u 'oku fiema'u 'a e 1.48 miliona ke fai'aki 'a e ngāue ko ia ki he ngaahi *embassy*

...

<004>

Taimi: 1805-1810

Tali Pule'anga ki he hoha'a fekau'aki mo e hiki Vouti Potungāue Mo'ui ki he ngaahi misiona Tonga 'i muli

'Eiki Palēmia: ... Mālō Sea ko e ko e hiki ko eni ki he ngaahi ngāue ko eni 'oku tokanga ki ai 'a e Fakafofonga Sea 'oku hiki 'aki 'a e 700000. Ko e taumu'a lahi pē ia heni Sea ko e 'uhingá ko hono fai e fakalelei ko ia lahi 'a e ngaahi ngaahi 'ofisi ia 'atautolu heni ko e 'ofisi pē ia 'a Tonga ni na'e 'osi fakatau. Pea ko e 'i ai leva 'a e fatongia ke fakalelei'i 'oku 'i ai e fatongia ke toe fai hano hano tau pehē pē hano toe siofi hangē ko e hangē ko e ngaahi me'a faka-aircon mo e 'ū alāme'a pehē he ko e 'uhinga 'oku mahu'inga 'aupito ia ki he 'ātakai 'oku ngāue ai hotau kau Fakafofonga ko eni 'i muli Sea. 'A ia ko e hiki lahi ia 'a e hiki ko ē 700000 ko e 'uhinga ko 'etau mahu'inga'ia 'i he ke lelei 'a 'etau koloa ko eni pea mo sai kia nautolu 'oku faifatongia heni.

Fekau'aki mo ha toe 'unu ia ki ha feitu'u mei he feitu'u ko eni te'eki ke 'i ai ha fokotu'utu'u pehē 'e Fakafofonga he ko e hangē ko 'eku lau ko e 'ū kongā lahi e 'ū me'a ia ko eni ko e kongā, ko e 'u 'api ia 'o Tonga ni 'oku tau 'osi fakatau pea 'oku 'ikai ke 'i ai ha fakakaukau ke pehē ke tau hiki ā ki ha feitu'u 'e taha mei he feitu'u ko eni loto kolo 'o e ngaahi fonua ko eni 'oku tau fengāue'aki mo ia. Mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ko u ko u fakamālō ki he fakamatala ko eni he 'oku 'uhī 'oku 'uhinga mālie pē ia 'i he tu'u faka-embassy 'i tu'apule'anga kau tuku mai ange 'etau tokanga ki he peesi 32 ki he 53 'o e palani 'oku hā ai 'a e ngaahi ngāue ko ē 'oku fakahoko 'e he ngaahi 'ofisi 'i muli. Kapau te tau kamata pē tautolu 'i he 'uluaki 'ofisi ko ē 'oku ne 'omai 'a ia ko e 'Ofisi ko ē 'i Lonitoni kapau te mou lau hifō pē 'o lele lele ai kimui ki he peesi ko ē hono 53 'a e mahino mai 'a e ngaahi tefito'i ngāue 'oku 'ikai ke ngata pē ia 'i he ngāue fakatipilomētika ka 'oku toe 'alu ia ki he ngāue faka-fakalakalaka 'i he 'elia takimamata ko e fefakatau'aki, ko e tu'uaki atu 'o e koloa, ko e kau ki he ngaahi fakataha 'e 'omai ai 'a e tokoni ki hotau fonua pea ko u pehē pē 'oku ou, 'oku *justifiable* pē 'oku 'uhinga mālie pē ke fai ai hano fakapa'anga.

Ka ko e anga eni 'eku vakai Sea 'oku ofi ia 'i he vakai ko eni 'a Tongatapu 7 kapau kuo nau fai ko e hā e me'a 'oku 'ai ke tau toe folau atu ai 'o fai 'a e me'a tatau 'oku fai he ngaahi 'ofisi koe'uhī 'oku hā mai heni 'enau fai 'a e 'ū 'ū me'a kātoa 'alu 'o a'u ki he ...

'Eiki Palēmia: Sea ko e kole atu pē ke faka'osi'i pē 'etau taimi ko e fakatonutonu pē na'e 'osi fehu'i pea na'e 'osi tali. Na'e fehu'i 'e Tongatapu 7 pea na'e 'osi tali atu he 'oku 'ikai ke u 'ilo 'e au pē ko e feinga 'a 'Eua 'e toe tali kehe atu ko e, na'e 'osi fehu'i pea 'oku hangē ko e lau ko ē 'a e 'a e kau kava Tonga *question and answered*, mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea nau 'uhinga au ia kapau te mou lau 'a e *specific* kapau te mou sio pau ki he me'a. 'Oku 'i ai e takimamata, 'oku 'i ai 'a e fefakatau'aki 'oku 'i ai pea mo e ngaahi me'a fekau'aki mo e kole 'o e ngaahi polōseki ko hono fakafofonga'i 'a Tonga ni. Ka au Sea 'oku mahu'inga ia ke tau ke tau hanga 'o fakahā 'i Fale ni.

'Eiki Palēmia: Sea ko e ki'i *point of order* pe Sea hangē ko 'eku lau na'e 'osi fakamatala he 'Eiki Minisitā 'a e, he 'oku 'i ai e 'ū fatongia ia tau pehē ko e hangē pē ko e *workshop* pē ko 'etau ō atu ko e *Ministerial Meeting* pē ko e *Head of Government Meeting* 'oku 'oku pau pē ke fai e ō ki ai. Hangē pē ko eni ko e *G-Summit* na'e fakamuimui taha na'e 'ai ke tau ō ki ai ka ko e me'apango 'oku lele e Falé foki ia he Patiseti pea na'e 'ikai ke lava ha taha ki ai. Na'e fokotu'u

ke ‘alu ki ai e *High Commissioner* ka na’e talamai ia ko e *ministerial level* pē ki ‘olunga. Ko e ngaahi me’a pehē ‘oku ‘e Fakafofonga ‘oku pau leva ke fai ha feinga ke tau ngāue mahu’inga ia ‘oku fai he ngaahi, he’etau ngaahi ‘ofisi ka ‘oku kei ‘i ai pē e fiema’u ki he taimi ke fai ha lele atu ki ai. Ko e ‘uhinga pē ko e ngaahi tau pehē ko e taumu’a e fakataha ko ia pea mo e lēvolo ‘oku ‘omai ke fai ai e fakataha ko ia. Mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea mahino pē ia ka au koe’uhí ka ‘eku tokanga pē eni kapau leva ‘oku ‘oku ‘ovalap pē fie ‘alu atu e faifatongia ia ‘o tu’o ua pea ‘oku totonu leva ia ke tukuange pē ki he ngaahi *mission* ko ē ‘i, ‘i muli he ko ‘eku ‘oku ou maheni ange mo e me’a ko eni ‘oku tu’u ‘a ‘Aositelēlia ‘i *Canberra* he ‘oku ‘i ai ‘enau uepisaiti ‘oku te lau ai pē me’a kotoa ‘enau kīkīvoi he me’a ko ē ‘e lelei ai ki Tonga ni. Pea ‘i he taimi tatau ‘etau toe ō atu pē tautolu ke tau toe fai e me’a tatau ka ko ‘eku ‘uhingá eni Sea hā e me’a ‘oku ‘ikai ke tau fakaivia fakalelei ai ‘a e ngaahi ‘ofisi ko eni tukukehe pē ‘a e fakamole ia ki he ngaahi ‘ofisi fakakaungāue ke nau hoko atu ia ‘e nautolu kae fakasi’isi’i ‘etau ō ki ai.

‘Eiki Palēmia: Sea ko u fakatonutonu atu pē ‘oku ‘ikai ke u ‘ilo ‘e au pē te u toe tali tu’o ...

<005>

Taimi: 1810 – 1815

‘Eiki Palēmia: ... Fehu’í kuo ‘osi tali atu. ‘Oku ‘i ai e taimi ‘oku ‘alu, ‘oku mea’i pe ia ‘e he Fakafofongá he na’e taimi na’e fa’a me’a ai ki muli. Ko ē he taimi na’e ngāue fakapule’anga aí. ‘Oku ‘i ai e fiema’u makehe ke ‘alu ange ai ‘a e *invite* ko ē ‘oku ‘omai ko eni ki Tonga ní. ‘Ikai ko ha ‘uhinga ia ai

Sea Komiti Kakato: Sai,

‘Eiki Palēmia: ‘Oku ‘i ai ha fatongia

Sea Komiti Kakato: Mālō Palēmia

‘Eiki Palēmia: Mālō Sea

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga te u fakatokanga atu ē, fe’unga ‘a e toutou ‘ohake e ‘isiú ko iá ē. Kupu 60, ko u ‘osi lava pe Kupu 60 ki ha’o toe fanga kikihi pe ‘a’ana ‘iate ia pe. Pe ko ha’ane ngaahi fakakikihi ne ngāue’aki ‘e he kau Mēmipa kehe. Pea ke ne fakatokanga’i ‘e he Mēmipa ko iá ke ‘oua ‘e toe hoko atu ‘ene leá, Kupu 60 ia. ‘Osi fai e fakakikihi ko ē me’a pea kuo ‘osi ‘omai e tali ia ‘a e Palēmiá. Ko e tu’o 3 ‘aki eni, tu’o eni ho’o toutou ‘ohake e me’a tatau pe. Hiki atu Fakafofonga ka tau pāloti.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea, ko ‘eku hanga pe ‘e au fakaloloto atu mo ‘ai ke tau lelei. He ko e ‘osi ko eni ‘e ngalo e ‘ū me’a ‘e ni’ihi ka ko ‘eku hanga pe ‘e au ia ‘ai ke tau pehē ke manatu’i

Sea Komiti Kakato: ‘Ai ke fakaloloto ‘a e hā

Taniela Fusimālohi: ‘A e me’a ko eni ko ē ‘oku fekau’aki pea mo e toe fai tu’o 2 e ngāue kae ‘ikai ke tukuange ki he ‘ū *mission* ke nau faí. Tuku atu fakasi’isi’i leva e folau

Sea Komiti Kakato: ‘Eua 11

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Sea ko u fakatonutonu atu pē

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Tapu mo e ‘Eiki Sea mo e

Sea Komiti Kakato: Ko u fakatokanga tu’o taha

Fakama’ala’ala Pule’anga he ngaahi ngāue pau ngaahi misiona Tonga ‘i muli

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Hou’eiki Mēmipa ‘o e, ko e ‘ū *missions* ko ení ‘oku, ‘a ia ‘oku ‘i ai pe ‘enau ngāue pau ‘anautolu ‘oku fakahoko hangē ko ē ko e tafa’aki ko eni e Kominueli. ‘Oku ‘i ai ‘a e fakataha ‘a e *Senior Officials* ‘oku Sea ai ‘a Tonga. Ko e tafa’aki ko ē *EU* ‘oku ‘i ai e kulupu ‘amipasitoa na’a nau *negotiate* ‘a e *agreement* fo’ou ko ē ke ne fetongi ‘a e *Cotonou* ta’u ‘e e. Pea nau *negotiate* pe pea ‘oku ‘i ai pe taimi ‘oku fiema’u ke fakahoko ‘a e fakataha ‘a e kau Minisitā pea toe ‘i ai pe mo e fakataha pe ia ‘a e kau takí ‘i he tafa’aki ko ē ‘a e *European Union*. Pea tatau pe ia mo e ‘ofisi ko ē ‘i Niu ‘Ioké, ‘oku nau fakataha faka’aho ka ‘oku ‘i ai pe ‘ū fakataha ‘oku fiema’u e kau Minisitā ia kae ‘uma’ā ‘a e *heads of a*, ‘a e Palēmia kae ‘uma’ā e Palesiteni ke fakahoko ‘a e ngaahi fakataha ko iá.

Pea ‘oku lahi ‘a e ‘ū kautaha tu’apule’anga ‘oku tau kau ki ai pea ‘e, ‘oku kehekehe pe ‘a e kalasi ‘o e ngaahi fakatahá hangē ko ē na’e me’a ki ai ‘a e Minisitā *MOI*. ‘Oku ‘i ai e fakataha ia ki he *official* pe ko e *o workshop*. Pea ‘oku ‘i ai e fakataha ‘i he tafa’aki ko ē ‘a e kau Minisitā ‘oku ‘ikai ke pehē ia ‘oku toe tu’o ua hono fakahoko ‘a e ngaahi fatongia ko iá ka ‘oku fakahokohoko lelei pe.

Ko e fakataha e kau ‘ofisá ‘oku a’u, ‘oku pau pe ke fakahū ia ki he tafa’aki e kau Minisitā pe ko e kau taki ko ē ‘o e fonuá. Koe’uhí kae toki lava ke ma’u ha ngaahi tu’utu’uni ki he ngaahi ngāue ko ení, mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō e fakatonutonu, ‘io Tongatapu 7 me’a mai

Paula Piveni Piukala: Sea, ko e ki’i hoha’a pe eni ia, na’e taha e ngaahi folau na’e kau atu ai e motu’á ni. Na’e ‘i ai e hoha’a ia meí he kau ‘ofisa ko ē meí he *embassy* ko ē ‘atautolú, ‘a e tōmui ko ē ‘a e totongi ange ‘enau ngaahi, he ko e anga ‘eku fakakaukau Sea ‘oku hanga ‘e he ngaahi tōmui ko iá ‘o fanau’i e toe fakamole kehe. Kae ‘ikai ke ki’i tokanga ange mu’a ‘a e potungāué ni ki hono fakakakato e ‘ū me’a ko iá. Ka ko e, ‘ikai ke u ‘ilo ‘e au pe ko hono taimi totonu eni Sea ke ‘ohake ai e ‘isiū ko ení he ko e me’a ko ē na’e lave ki ai ko ē ‘a ‘Eua 11 ‘oku ‘uhinga ‘aupito ia ka au.

Ka ko e taimi tatau pe ‘i hono fakalele ‘i he potungāue ko ení ko e taimí ni ‘oku te’eki ai foki ke ‘i ai ha’atau Minisitā ai. Ka ko e tu’u ko ē Kupu 39, Kupu 40 ‘a e Konisitūtoné, ‘oku totonu ke tau fakakaukau’i ‘a e tu’unga ko ení mo e fakakaukau ko ení Sea. Ko hono *declare* ha *position* ‘a e fonuá ni ki ...

<006>

Taimi: 1815-1820

Paula Piveni Piukala: ... ki ha moveuveu ‘oku hoko ‘i Pākesitani ‘i Palesitaine pea mo ‘Isileli. Ai ha moveuveu ‘o e he vā ‘o ‘Amelika mo Siaina, ko u ‘oku ou ongo’i ko e sino ke ne faitu’utu’uni ki he me’a ko eni ko ‘Ene ‘Afio. Kae ‘oua te tau fakafalala he Palēmia he ko e ‘ū sino liliu ia, ‘ikai ha *curranty* ia ‘e taha, ‘e hokohoko atu ha Palēmia ‘o laulau ta’u. Ka koe’uhi ko e pelepelengesi e ngaahi isiū ko ia ‘oku totonu pe ke ai ha tau lau mahino he ‘oku ‘i ai pe mo hono ‘u *implication* he Patiseti ‘o e Pule Ngāue ko eni.

‘Eiki Palēmia: ‘Ikai, ko ‘eku ‘eke pe ki he Fakafofonga Tongatapu 7 ‘a ia ko e ha e *implication* kapau te tau *declare* ha ma’e fekau’aki mo, tau pehē, Niu Kaletōnia mo Falanise, ko e hā e ‘a e me’a ko e fo’i fika fe ko ā ‘e ala fai ki ai, peesi fiha.

Paula Piveni Piukala: Ko e ‘oku ‘ikai ko ha tau talanoa mata’ifika eni ‘e Sea

‘Eiki Palēmia: Ko ko e

Paula Piveni Piukala: Ko ‘etau talanoa *governance* eni

‘Eiki Palēmia: Ko ‘etau toki ‘osi eni

Paula Piveni Piukala: Ko e *governance* ‘oku toki ‘omai pe pa’anga ke ne

‘Eiki Palēmia: Sea, ko ‘eku fakatonutonu ia Sea, ko e fakatonutonu e ‘oku tau lolotonga talanoa foki eni he Vouti ‘a e Potungāue ki Muli pea na’e pehē mai

Sea Komiti Kakato: Potungāue ki Muli, ‘io, tonu ia

‘Eiki Palēmia: Na’a ne me’a mai ‘aki ‘o pehē ‘e uesia, ka ko e kole fie tokoni fie ‘ilo pe ia ‘a e motu’á ni ko fē ko ā ‘a e fo’i peesi ‘oku uesia ai ko eni, e ‘ikai ko e ke fai e fatongia ko e pe ko e fai e fatongia ko ‘eé.

Paula Piveni Piukala: Ko e ko ‘eku ‘uhinga ‘e Sea, he ‘oku tonu ke tau fakakaukau’i e Potungāue ko eni ke fakatatau.

‘Eiki Palēmia: ‘A ia ‘oku ‘ikai ke ai, ‘ikai ke ke mea’i ‘e koe ha peesi ke tokoni mai ki he motu’á ni ke tali atu ‘aki e

Paula Piveni Piukala: Sea, kole pe ki he Palēmia, ke tau talanoa’i maama pe he ko e ‘uhinga he ‘oku he na’e he ko e Potungāue eni na’e ta’e fiemālie mai ‘Ene ‘Afio ‘o ne ‘omai ‘ene fekau he’ene kau fale’i he ‘oku ‘ikai falala ki hono fakalele ‘a e Potungāue ko eni.

‘Eiki Palēmia: Fakafofonga ko u tui ‘oku ‘osi fanongo lelei mai pe Sekelitali ‘i Palasi ki ho ngaahi tokoni ko eni ‘oku faí. Ka ko e me’a pe eni ia ‘oku fie ‘ilo ‘e aú ko fē ko ā konga ‘oku ke uesia ko ē fie ko e ‘ai pe ke ke ‘ai e he ‘uhinga ‘oku ke tāpalasia mai ‘e koe ‘o pehē mai ‘e uesia e ‘e uesia e, ko e uesia fē

Paula Piveni Piukala: He kapau te tau fai tu’utu’uni ki he *governance* ki he anga hono ko e tu’u ko e Kupu he Konisitūtone 39 mo e 40

‘Eiki Palēmia: ‘A ia ‘oku ‘ikai uesia ia

Paula Piveni Piukala: ‘Oku ne talamai ai pea ‘e uesia ai e faitu’utu’uni ko ia ‘i he *implication*

Sea Komiti Kakato: Ko e 39 mo e 40 ‘oku ke ‘au ‘i he ‘Ene ‘Afio, ‘i he 39 ke ne faka ke ne fai ha talite kae ‘ikai ko ha talite ‘e ‘ikai fe’unga mo e Lao ‘a e Fonua, ka ‘oku ‘iate ia e mafai ‘i he 40 ke ne fili ‘a e kau Fakafofonga ki he fonua ki muli.

Paula Piveni Piukala: Ko ia Sea

‘Eiki Palēmia: ‘A ia ‘oku lolotonga fai pehē pe ‘oku ko e kau ‘Amipasitōa mo e kau Hai Komisiona ‘oku fili pe he

Sea Komiti Kakato: Lolotonga fai pehē pe taimi ni ‘a e tu’u ai e Konisitūtone.

‘Eiki Palēmia: Ka ko ‘eku ‘uhingá pē ‘aku ‘oku ‘e Fakafofonga kātaki pe ko fe ko ā me’a ‘oku uesia ko eni

Paula Piveni Piukala: Ko e mahu’inga ko e ko ē ‘e Sea ke tau talanoa maama ki he isiú ko eni

‘Eiki Palēmia: Mālō ‘aupito, ‘a ia ko ia Sea, ko e me’a pe na’e fakatonutonu ai mahino pe ‘oku ‘ikai ha me’a ‘e uesia ko e talanoa fakatātā pe ‘a e Fakafofonga, mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Ko e mahu’inga ko ē Sea, ke tau talanoa maama ki he ‘isiu ko eni he ‘oku tui tatau au mo ‘Eua 11 ke fakaivia ‘a e Ngaahi Potungāue ko eni, ngaahi misiona ko ē ‘i muli ke nau *facilitate* ‘a e ngaahi fakataha. Ko na’a ku fakatalanoa ki he ‘Amipasitōa Siapani, ‘a e Siaina ‘anepō e, ‘ene ‘ikai ‘Amipasitōa Siapani ko e ko ē ‘oku ‘osi mavahe, ‘ene pehē. Ko e ‘uhinga ‘emau ō mai ki Tongá ni

Vaea Taione: Sea, na’e ki’i hu’akava’ia ia ‘anepō ‘ikai ke ne fu’u manatu’i lelei e ‘ene talanoa, ki’i hu’akava’ia.

Paula Piveni Piukala: Ko e ‘uhinga ‘emau ō mai ki Tongá ni ko ‘emau *counterpart* ko e kau Minisitā

Sea Komiti Kakato: ‘Oleva Fakafofonga Tongatapu 7 e, ko e hā Tongatapu 8

Vaea Taione: ‘Io, na’e ki’i hu’akava’ia ‘anepō ‘ikai ke ne manatu’i e ‘a e tokotaha totonu na’a na talanoa, ‘ikai ko e ki’i tokoni pe.

Sea Komiti Kakato: Me’a ki lalo Tongatapu 8 ē

Paula Piveni Piukala: Sai pe ke fanongo mai hono vāhenga ki ai, ka ko e poiní ia Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Ikai, mo’oni e Tongatapu 8 ia

Paula Piveni Piukala: Ka ko e poiní ia

Sea Komiti Kakato: He na’a tau ‘i he ‘anepō na’e fu’u lahi pe ho inu ‘au ‘anepō.

Paula Piveni Piukala: Sea

Sea Komiti Kakato: Talu 'etau tu'u te'eki pe ke ke feme'a'aki koe mo ha taha 'Esia 'anepō 'o a'u ki he'etau tutuku 'anepō,

Paula Piveni Piukala: Sea

Sea Komiti Kakato: Ko ho 'ehe'ehē pē

Paula Piveni Piukala: 'Ilo'i kau Minisitā, ko e ki'i Lipooti pe 'e taha 'oku nau lau, 'ilo'i mautolu he tēpile ko eni, Lipooti 'e 27 ke mau *go through* kae lava ke fai lelei'i homau fatongia.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga, fu'u fakaoli 'aupito 'a e Feitu'u na he taimi ni ki he Falé ni.

Paula Piveni Piukala: Ka ko e poini eni ko u, ko e poini eni ko u hanga 'ohake Sea, ko e fakalea ko e ko e he 'e 'Amipasitōa, ko e 'uhinga 'enau 'i heni ko 'enau *counterpart* e kau Minisitā. Ka 'oku lahi ange e folau ia e kau Minisitā. 'A ia 'oku ko e fo'i ko e talanoa mo'oni eni na'e 'omai he 'Amipasitōa.

'Eiki Minisitā MEIDEC: Fakatonutonu atu ...

<007>

Taimi: 1820-1825

Paula Piveni Piukala: ... 'o e minisi ...

Sea Komiti Kakato: Ko 'eku faka'osi tu'o taha, mo taki taha eni e fakatokanga kia moua 'i he me'a tatau pē ē. Toe pē homo taki ua peá u ui ho hingoá, ko homo 'i tu'a lōuá ia. Toe 'i ai ha 'isiu kehe? Fokotu'u pea pou pou. Ko ia 'oku loto ke tali 'a e Vouti ko eni 'a e *Foreign Affairs*, fakahā loto ki ai hiki ho nima.

Tokanga Tongatapu 5 ke malu'i kau ngāue & ngaahi misiona 'i muli

'Aisake Eke: Tapu mo e Feitu'u na Sea ka u ki'i fehu'i atu pē mu'a e ki'i me'a ko eni 'i he 'esitimetri ko ena 'a e potungāue ko ē, vave pē Sea. Ki'i fehu'i pe ia, ko e 'ū malu'i ko eni 'oku fai, 'ū *insurance* ē kātoa pē 'ū va'a ko ē ki mulí. Ko e taha foki ia 'a e konga lahi, ka nau, ko 'eku manatu ko ē he ta'u kuo 'osi na'e pehē he na'e lahi e 'ū me'a na'e tuku, na'e pehē ke fai e ngāue ki ai ko hono *review*. Ka 'oku mahino 'oku fetō'aki pē 'a ia 'oku kamata pe ia mei he peesi 111, 'a ia ko e 'Ofisi ko ē 'i Lonitoní 'o lele ai ki he 'osi ko ē 'a e ngaahi 'ofisí, 'a ia 'oku lele ia 'o 'osi 'i he peesi 119, 'Ofisi ko ē 'i *Abu Dhabi*.

Ka koe'uhí 'oku mahino mai eni e tu'unga, ko 'eku 'eke pe au ia pe 'oku fēfē e tu'unga ko iá 'a e 'ū, na'e 'i ai e vakai pehē he 'ū malu'í. Malu'i fakafo'ituitui e kau ngāue pea 'i ai mo e malu'i ko ē 'ofisí he 'oku meimei ko e 'uluaki, lau kilu pē 'a e ngaahi fika ko iá Sea.

Sea pea 'ikai ngata pē aí, 'i he me'a ko eni ko e ko hono tauhi ko ē ngaahi konga kekelelé mo e ngaahi falé, meimei 'i he 150000 hangē pē eni ko Niu 'Ioake na'e 150000 e ta'u kuo 'osi pea 'oku hiki 'o 300000. Ka ko e 'eké pē ia 'oku fai ma'u pē ngaahi monomono ko eni 'i he ta'u

kotoa pē, pe ‘oku ‘i ai ha ngaahi monomono koe’uhí ko e me’a fakapa, ‘ikai ke lava pea toloi. Ka ko e ongoua ia ko ē ki he malu’í pea mo e fakatokanga’i ko eni ‘i he monomonó he va’a kotoa e ngaahi ‘ofisí. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai 'Eiki Minisitā ka ko e Palēmia.

Tui Pule’anga kuo pau ke tomu’a malu’i ngaahi misiona Tonga ‘i muli & fiema’u ke fakalelei’i/fakafo’ou

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea tapu pea mo e Feitu’u na, tapu pea mo e kau Mēmipa e Komiti Kakató. Sea ko e ngaahi fale foki eni ia ‘oku tu’u ‘i muli Sea pea ko e taha ia ‘a e ngaahi fiema’u pe ia ‘a e *council* pe ko e feitu’u ko ē ‘oku tu’u aí, kuo pau ke *insure* ia ka u ‘uluaki lave pē mu’a ki he *insure* Sea.

Sea pea na’e fai ‘a e, fai e ‘a’ahi ia ki he ngaahi fale ko eni. ‘Oku fiema’u ‘aupito ia ke fakalelei’i, ‘a ia ‘oku pau ke fakalelei’i pea kuo pau ke fakafo’ou pea mo hono *insure* pea kuo pau ke nau *comply* nautolu ia pea mo e ngaahi *standard* ‘o e feitu’u ko ē ‘oku tu’u aí Sea. Kau ai ‘a e fale ko eni ko ē ‘i Niu ‘Ioké, kau ai pea mo e fale ko eni ko ē ‘i Pilitāniá. He ‘ikai ke tau lava ‘e tautolu ia ‘i Tongá ni ‘o afe mei ai. Ko e ngaahi ngāue eni ia kuo pau ke fai ia he ‘oku tu’u ia ‘i he ngaahi feitu’u ‘oku pelepelengesi pea ‘oku ‘i ai mo hono ngaahi lao ia ‘o’ona kau ai mo e *insurance* Sea. He ko e ngaahi me’a ia ko ē ‘oku fiema’u ai ko ē he kapau ko e, ko e ngaahi me’a ia ‘oku fiema’u, tu’utu’uni’i mai ‘e he Lao ‘o e ngaahi fonua ko iá Sea kuo pau ke fakapa’anga e me’a ko eni.

Sea ‘oku ‘i ai ‘a e me’a mahu’inga ia te u lave au ki ai. Ko e ongo fale ko eni Sea ko e fale ia ‘a e Pule’angá pea ‘oku na tu’u naua he ongo feitu’u tautefito ki kolo. Ko ‘eku talanoa eni Sea ‘i Lonitoni pea mo Niu ‘Ioke. ‘Oku na tu’u naua he ngaahi feitu’u pelepelengesi ‘aupito. Ko hono mahu’inga fakapa’anga e ongo fale ia ko eni Sea na’e fai ki’i sio ki ai, ko Lonitoni ‘oku tu’u ia ‘oku ofi ia he 20 miliona.

Ko Niu ‘Ioke ‘oku toe ofi mo ia he, ko e pa’anga ‘Amelika eni ‘oku ou talanoa ki aí Sea. Ko Niu ‘Ioke ‘oku 20 miliona mo ia he ‘oku fungavaka ono ‘a Niu ‘Ioke Sea. Pea ko e ngaahi fale ia ko eni Sea kuo pau ke fai ha tokanga makehe ia ki ai ‘a e fonuá ni he koe’uhí ‘oku ‘ikai ke ngata pē ko ‘etau *assets* ka tau ka tuku atu ‘i he māketí ko e pa’anga lahi ‘oku ma’u aí. Ka ko e, ko e me’a ko ē ‘oku teke kitautolu ko ē ke fai ‘aki ‘a e ngāue ko eni Sea ko e ngaahi, ko e *compliance* ia pea mo e ngaahi tala tu’utu’uni ‘a e Lao, ko e *Building Code* mo e hā fua ‘o e feitu’u ko iá.

Sea mahalo ko e me’a pe ia ‘oku ou tokanga ki aí ki he, ki he Fakafofongá pea ko e ngaahi feitu’u foki eni ia Sea he ‘ikai ke tau talanoa tautolu ia, ko e *maintenance* ‘a Tongá ní ‘oku pa’anga ‘e nima. ‘E liunga 20 e pa’anga 5 ia he ngaahi feitu’u ko eni. Ko e *insurance*, ko ‘etau talanoa he *insure* ‘i Tongá ní ‘oku tau talanoa he pa’anga ‘e 10. ‘E toe liunga 20 e *insurance* ia he ngaahi feitu’u ko eni. ‘A ia ko e lava ko ē ke tau fakafehoanaki e ‘āpele ki he ‘āpelé Sea, ‘oku faingata’a ‘aupito ia ke tau ngāue’aki ‘i he ngaahi feitu’u ko eni ‘oku ‘i ai ko ē ‘etau ngaahi *mission*.

Tatau pe ia Sea pea mo *San Francisco*, toe tatau pe ia mo ha toe feitu’u ko ‘Aositelēlia. ‘Oku ‘i ai e feitu’u foki ia ‘oku tau *rent* ai Sea. Ka ko e *properties* ko ē ‘a e Pule’angá Sea ‘oku faingata’a ke tau sio ‘aki hotau fakakaukau, patiseti faka-Tongá ki he mata’ifika ‘oku ‘omai. Mālō Sea.

'Aisake Eke: Tapu mo e Feitu'u na pea ki he Hou'eiki Komiti Kakató. 'Ikai ko 'eku fehu'i 'a'aku, 'oku fai 'a e ngaahi me'a ...

<001>

Taimi: 1825-1830

'Aisake Eke: ... ki he ngaahi me'a ko eni, he 'oku ou fakatokanga'i pē he 'Esitimeti peesi 107, 'i he *maintenance and operations* ko e 1 miliona, ko e fakafuofua 'oku 800000, na'e 3.7 kau ai ko ē 'u malu'i, ko e 3.1, ko 'eku fehu'i 'aku pē 'oku fai, 'a e ha'u ko ē 'a e 'u fika. Ka 'oku mahino 'a e fa'a 'oatu ko ē ki he me'a 'oku 'ikai ke fa'a hoko ia. Ko e me'a ia 'oku ou 'eke, 'a e monomono, pea mo hono totongi ko eni 'a e 'u malu'i Sea, mālō.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea tapu mo e Feitu'u na, tapu pea mo e Fale 'Eiki. Sea 'oku fakahoko pē 'a e ngāue ia ko eni Sea. Sea ko e ngāue ia ko eni 'oku hangē ko e me'a na'a ku lave ki ai 'anenai te tau ō atu tautolu mei Tonga ni mo 'etau fiema'u ka kuo pau ke 'i ai ha kakai ia ai Sea, ha ngaahi kautaha ai mahalo 'oku mea'i eni 'e he tokotaha kotoa. 'Oku 'i ai ha kautaha ia 'oku 'i ai ha 'anau lesisita ke nau fai 'a e ngaahi ngāue ko eni he feitu'u ko ia Sea. Pea 'oku tau hanga 'etautolu 'o ngāue'aki 'a e fa'ahinga kakai ko eni Sea 'oku 'i ai 'enau fa'ahinga *rate* 'anautolu 'oku 'i ai 'enau fa'ahinga mahu'inga.

Pea ko e ngāue ko ē tautefito ki Niu Ioke Sea, 'osi, 'a eni 'oku 'asi mai ko eni ko ē he 'Esitimeti ko eni, ko e ngāue ko ia kuo kakato. Sea hangē ko 'eku lave ko ē 'anenai he'ikai ke tau lava 'o sio atu'aki hotau fofonga'i mata 'i Tonga ni pea mo 'etau Patiseti mo e tu'unga 'etau pa'anga, ki he ngaahi ngāue ko eni ko ē 'oku fai 'i Niu Ioke.

Ko e feitu'u 'oku tu'u ai Sea, kau ia 'i he ngaahi feitu'u mamafa taha 'a Niu Ioke, pea 'oku fai 'a e ngāue ko ia pea 'oku maau, mahino ko hono toki fakahū mai eni Sea ke fakahoko 'a e ngāue ko ia Sea. Ko e me'a tatau 'oku fai 'i Lonitoni. Sea ko e ngaahi ngāue ko eni ko 'eku tokoni pē ki he Fakafofonga, 'io, 'oku fai 'a e ngāue ki ai. Pea 'i he tu'unga ko eni ko ē 'i he taimi ni 'oku fiema'u ia ke fai ha ngāue, toe fakavavevave ange. He ko e *worse comes to worse* Sea ko e ha'u 'a e *counsel* 'o *close down* 'a e 'api ko eni Sea. Koe'uhi ko e 'ikai ke *compliance*, mālō Sea.

Pāloti 'o tali Vouti Potungāue ki Muli

Sea Kōmiti Kakato: Fokotu'u pea poupu ko ia 'oku loto ke tali 'a e Vouti ko eni, 'a e *Foreign Affairs*, fakahā loto ki ai 'aki 'a e hiki ho nima.

Kalake Tepile: Sea loto ki ai 'a Tevita Puloka, 'Uhila mo e Langi Fasi, Māteni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Taniela Fusimālohi, Mo'ale Finau, Veivosa Taka, Mo'ale 'Otunuku, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā ki he Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Minisitā 'o e MEIDECC, Minisitā 'o e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, Vaea Taione, Dulcie Elaine Tei, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana. Loto ki ai 'a e toko 21.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia 'oku 'ikai ke loto ki ai fakahā mai.

Kalake Tepile: 'Ikai ha fakahā loto pehē Sea.

Vouti 6 – Kau Tau ‘a ‘Ene ‘Afio

Sea Kōmiti Kakato: Fakamālō atu Hou’eiki, Vouti 6, kau Tau ‘a ‘Ene ‘Afio. ‘Ai angé ka u ki’i lau ki he ki’i tohi ‘a Saame vahe 27, veesi 3 ko eni. “Neongo ‘a e nofo’i mai ha kongakau, ka ko hoku loto he ‘ikai manavahē, neongo ‘a e tu’u kiate au ‘a e tau, na’a mo ia te u falala pē.” Ko e ki’i veesi lauloto eni ‘a e kau sōtia.

‘Eiki Palēmia: Mālie.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Palēmia.

‘Eiki Palēmia: Mālō Sea. Tapu mo e Feitu’u na Sea, tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakato, kae ‘oatu pē ha ki’i fakamatala ki he potungāue ni. ‘A ia ‘oku holo ‘aki, holo ‘o 14 miliona ‘a e Patiseti ko eni ki he Kau Tau ‘a ‘Ene ‘Afio, kae tuku pē ke ‘oatu pē ‘a e ngaahi ‘uhinga ki he fetō’aki ko eni mei he ta’u lolotongá ki he ta’u hoko mai.

‘A ia ko e meimei ko e 4.5 miliona eni Sea ki he *Leadership Center*, Senitā ko eni ki he Taki, ‘a ia ‘oku ‘osi, ‘osi foki ia ‘i he ta’u faka-pa’anga ko eni, ‘a ia ko e 4.5 leva ia ‘e holo ‘aki, ko e 3.6 Sea, ko e kakato ia ‘a hono *maintain* pē ko hono fakalelei’i ‘a e ngaahi vaka ko eni ‘a e *Navy Sea*, ‘a ia ‘oku ‘osi ia he ta’u ni ‘a e fo’i 3.6 ko ia, ‘a ia ‘e holo ‘aki ia. Ko e 200000 leva ko e *COLA*, mahino ‘aupito pē Sea, pau ke tau *allow* ki he *COLA*. Pea mo e 100000 leva ‘i he holo ‘a e fakamole ko eni ‘i he ngaahi va’a ki tahi he ‘osi ‘a e ngaahi ngāue ‘oku fai ki ai ‘i he tulituli lahi mai ki he ngaahi kātōanga ‘oku teu fai ‘i hotau fonua ni Sea.

Ko ia ‘o hoko ai ko eni ‘i he tu’u ‘i he taimi ni, ‘a e 14 miliona ko eni Patiseti ‘a e Potungāue ko eni ki he Kau Tau ‘a ‘Ene ‘Afio Sea, pea ‘oku ou fokotu’u atu ai pē. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Fokotu’u pea pou pou ...

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Eua 11.

Tokanga ‘Eua 11 ki he fokotu’u mei he Tau Malu’i Fonua ke fakatokolahi ‘enu kau sotia

Taniela Fusimālohi: ‘Io, kapau te tau ki’i sio ki he peesi 10 ki he 11 ‘a e fo’i palani, ‘oku fakahā mai ai ‘a e ngaahi ngāue ko ē ‘oku fakahoko ko ē ‘i he kau Tau ko ē ‘a ‘Ene ‘Afio, pea ‘oku ou mahu’inga’ia ‘i he ngaahi me’a ko eni ‘a ia ko e fiema’u ko ē ke tau’i ko ē ‘a e faito’o konatapu ‘i he ...

<002>

Taimi: 1830-1835

Taniela Fusimālohi: ..Peesi 10 pea hoko hifo ai ki hono kumi e ngaahi vaka mole. Hono tolu ko e tokoni ki he Potungāue Mo’ui ka ‘i ai ha ngaahi me’a fakavavevave pea ‘i ai mo e ngaahi ako ‘oku fakahoko ‘i loto pe ‘i he potungāue ko eni.

Sea ko u fie ‘alu ki he peesi 13 he ‘oku ‘i ai ‘a e me’a ‘oku ou mahu’inga’ia au ia ai na’e kole ‘e he Tau Malu’i Fonua ke hiki hake mu’a ‘a ‘ene kau ngāue mei he toko 750 kātaki mei he toko 600-750. Na’e ‘ikai ke tali ia he Pule’anga. Pea kapau te tau ‘alu ki he peesi 33 ‘o e palani pe Sea.

‘A ia ko e ngāue ko ē na’a nau fai ko ē. ‘A ia ko e ngāue ko ē ‘oku nau fai ko ē. ‘A ia ko e me’a ko ē ‘oku ou mahu’inga ai ko e ngāue ko ē ‘oku nau fai ke tokoni ki he tau’i e faito’o konatapu ē. Kapau te tau sio ki he lao ko ē ‘o e potungāue ko eni ki he Kupu 5,6,7 kātaki ‘e Kalake ‘o ‘ai hake ange lao ke tau sio ki ai he ‘oku mahu’inga he fatongia ia ko eni ke tokoni ki he fu’u palopalema ko eni ‘oku tau fekuki mo ia. Pea ‘oku ne pehē ‘oku ‘i ai hano kaunga ki ai. ‘A ia ko e Lao ko ē ki he Kau Tau ‘a ‘Ene ‘Afio ‘i he *Crown Law* Tonga ‘oku ‘asi pe ai? Me’a ko ē ‘oku tau fa’a hulu ai ‘e tau ngaahi lao ē. Ko eni ‘e ‘alu atu pe ‘o a’u ki he ‘ene fekau’aki ko ē mo e vouti. Mou ki’i fakamokomoko pe ‘e ‘alu atu pe a’u ki ai.

‘Eiki Palēmia: ‘Ikai ‘oku sai pe ia.

Sea Komiti Kakato: Me’a pe ‘a e Feitu’u na taimi ‘oatu ‘a e Feitu’u na. Ko e Feitu’u na pe ‘oku ke me’a tokotaha pe he maika.

‘Eiki Palēmia: Ke ke ‘ai mai pe ko e ‘uhinga kae toki kumi he kau kalake ia.

Taniela Fusimālohi: Ko ia, ko ia ‘alu ange ki he Kupu 5,6,7. ‘A ia ko ‘eku feinga ke u talaatu Sea ‘a e ‘uhinga na’a nau kole ai ke fakatokolahi ‘enau kau ngāue ‘aki e toko 150. Kupu 5,6,7 e lao, 5,6,7.

‘Eiki Palēmia: Na’e kole mai ‘e Fakafofonga ko fē koā ‘a e me’a na’e kole mai? Ko e fakamuimuitaha ‘eku ‘ilo ko e Poate ko ē *Defence* ‘oku nau faitu’utu’uni ki he ngaahi me’a ‘a e *Defence*.

Taniela Fusimālohi: Sea ‘ai ā na’a ‘oku totonu ke tau tuku na’a ‘oku hē holo.

‘Eiki Palēmia: ‘Ikai tali mai mu’a ‘a e fehu’i.

Taniela Fusimālohi: ‘Ikai ko ‘enau palani eni na’e ‘omai ko u lau atu mei ai ‘a e me’á, ‘oku ‘ikai ke nau toe ‘ilo ia ‘enautolu pe ko fē e me’a ‘oku ou lau atu.

‘Eiki Palēmia: Ko ia lava ‘o tuhu’i mai.

Taniela Fusimālohi: Ko eni ko u lau atu mei he palani.

‘Eiki Palēmia: Tuhu’i mai ange.

Taniela Fusimālohi: Peesi 33 ko ē ‘o e palani.

‘Eiki Palēmia: ‘Io ‘ai atu ki ai ke sio ange kātaki pe. Ko e ‘ai pe ke mau ‘ilo’i he ko e ‘uhinga ‘oku ‘ikai ke mau ‘ilo ‘e mautolu ‘e fo’i ta’etali ko ena na’a ke me’a ki ai.

Taniela Fusimālohi: ‘Ikai ko ‘eku ‘uhinga pe na’e totonu ke mou hanga ‘o lau ho’omou me’a ‘oku ‘omai. Ke mou ‘ilo e me’a ko ē ‘oku ou malanga atu ai he ko eni ‘oku ou malanga atu au ‘ikai ke mou ‘ilo ia ‘e moutolu.

'Eiki Palēmia: Ko e 'uhinga ko ē 'emau 'eke atu ko e ta'emahino.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai pe ke tau femahino'aki.

Taniela Fusimālohi: Peesi, kātaki Sea peesi 'oleva e 'alu hake ki he peesi 13.

'Eiki Palēmia: 'Io 'oku 'ikai ko e 33?

Taniela Fusimālohi: 13, pea tau hiki mei ai ki he 33. Kuo 'osi fakamafai'i he Poate tokolahi 'a e kau ngāue ki he toko 750 'i he palani ki he ta'u 2022 'a e Kau Tau.

'Eiki Palēmia: 2022 ē?

Taniela Fusimālohi: 2020, ka neongo ia na'e fai 'a e felotoi mo e Pule'anga ke feinga'i pe 'e he Kau Tau 'a e toko 600 tu'unga 'i he ivi fakapa'anga. 'Ikai ke u 'ilo 'e au pe 'oku tonu pe 2020 pe ko e 'uhinga ia.

'Eiki Palēmia: 2020?

Taniela Fusimālohi: Ki he ta'u ni,

'Eiki Palēmia: 'A ia ko e 2020 Fakafofonga?

Taniela Fusimālohi: Ko ena 'oku 'asi pe he palani.

'Eiki Palēmia: Ko ia pe'i talanoa mai he 2024.

Taniela Fusimālohi: Ko ia ka 'oku 'ikai ke 'ilo ...

'Eiki Palēmia: Ko e 'uhinga he 'oku tukuaki mai koe na'a mau ta'etali. Ka ko e fu'u me'a ena he 2020.

Taniela Fusimālohi: Kaikehe ka tau 'alu ki he ...

'Eiki Palēmia: Toe kaikehe e.

Taniela Fusimālohi: Ka tau 'alu ki he peesi ko eni hono ...he ko e 'uhinga ia na'a nau kole mai ai ke fakatokolahi. Ke tau 'alu ki he peesi 33 ke tau sio he.

Sea Komiti Kakato: 'Ai pe ke mahino kia au ē. Na'e 'i ai ha kole he 2024? Pe ko e me'a pe ia he 2020?

Taniela Fusimālohi: Ko e me'a 'oku ou 'eke ki he 'Eiki Palēmia pe ko e hā e me'a 'oku 'omai ai e 2020 'i he palani ki he 2024/25 26/27 ke tonu.

'Eiki Palēmia: Ko ia.

Taniela Fusimālohi: Pe ko e hā e me'a na'e hoko?

'Eiki Palēmia: Ko e 'uhinga ko e *prefer* ena ki he me'a na'e fai he 2020?

Taniela Fusimālohi: ‘Ikai ko ‘eku poini ‘a’aku ia pe ko e hā e me’a ‘oku ‘omai ai ‘i he palani ki he ...ko ‘eku ‘eke atu pe ko e hā ‘a e fakamuimitaha he koe’uhī.

'Eiki Palēmia: Ko e ‘eke ko eni haku talanoa atu Fakafofonga ‘i he palani ki he langa ‘o ha fale na’e kamata ‘i he 2020 pe ko e 2013 pe ko e uanoa fiha. ‘Oku ‘ikai ke *automatic* pe mei he *CP* ‘o ‘asi e me’a ko ia. ‘Oku tatau pe mo e ngāue ko eni ‘oku ‘i ai ‘enau palani. Ko e kau eni he potungāue ‘oku sai taha ‘enau fakapalani ‘enau me’á.

Taniela Fusimālohi: Kaikehe ka ‘oku ‘ikai ke toe hiki e tokolahi ia mei he toko 600 ko ē na’e ‘uhinga mai ki ai ki he 750 ko ē na’a nau kole. ‘A ia ko e talu mei he 2020 ‘oku te’eki ke toe fakatokolahi ‘a e potungāue ia ko eni Sea. Ka ko ‘eku ...

<003>

Taimi: 1835-1840

Taniela Fusimālohi : ... fie taki ko ia ‘a e talanoa

Sea Kōmiti Kakato : Na’a ke toe vakai’i kimui ni.

Paula Piveni Piukala : Sea ko e Lipooti eni ‘o e 2024 eni ‘oku ‘omai ai e fakamatala ko ē. Ko e *memo* fakamuimui ia.

Māteni Tapueluelu : Sea ki’i tokoni atu pē. Ko e peesi 16 ko ia e lipooti ‘oku hā ai ‘a e tokolahi ko ē ‘o e kau tau ‘i he 2023/2024. Ko e toko 620.

Sea Komiti Kakato : Peesi fiha.

Taniela Fusimālohi : ‘A ia ko ‘eku ‘uhinga ia Sea

Māteni Tapueluelu : Peesi 16 Sea.

Taniela Fusimālohi : ‘Oku ‘ikai ke fai ‘enautolu ha ngāue ki he kolé he ‘oku fekau’aki eni mo e me’a ko ia ko u ‘uhinga atu ki ai he lao. Ki’i ‘ai hake ange Sea ‘a e lao kātaki ‘e Kalake. Sio ki hē kei tu’uma’u pē ‘a e me’a ē. Ki’i ‘alu hake ange ki he lao, lao ko ena na’e ‘ai atu ke ‘ai ‘anenai. Sio ko ē ‘a ia ko e ‘uhinga ko ia ‘a e lao, ka ‘oku ai ha me’a fakafokifā pē ko ha me’a ‘oku fu’u mahu’inga ki he fonuá, ko e Kupu 5 mo e Kupu 6 ‘oku ne fakangofua ‘a e kau Tau ‘a ‘Ene ‘Afio ke nau ō mai ‘o tokoni. Sea ko e fatongia ko eni ‘oku nau talamai te nau lava nautolu ia ‘o tokoni ke tau’i e faito’o konatapu. Ka koe’uhi ko e ngaahi va’a ‘e 4 ko eni ‘oku nau fai e ngāue, ko e ako, ko e tafa’aki ki tahi, kātoa e ‘u va’a ko iá ‘oku veteki ai ‘a e toko 600 ko eni ‘e Sea. Ko ‘eku poini eni.

'Eiki Palēmia : Ko e veteki fēfē 600 ko ia Fakafofonga. Ko e kau sotia eni.

Taniela Fusimālohi : Sea ko e tu’u ko ia he taimi ni ko e ivi ngāue ko ia e kau polisí kuo ‘osi sio ki he’enau lipooti kapau te tau ‘ai ha ratio ko e polisi ‘e fiha ki he toko fiha Tonga.

'Eiki Palēmia : ‘A ia ko e *ratio* sōtia ‘oku fiha..

Taniela Fusimālohi : ‘A ia te tau pehē ‘oku *risk* ‘a e kakai he *ratio* ‘a e kau polisi.

'Eiki Palēmia : 'Oku fiha 'a e *ratio* 'a e kau polisi.

Sea Komiti Kakato : 'Oku tokanga atu e Palēmia ki he me'a ko ia 'oku me'a ko ē *ratio* ko ē 'o e kau sōtia ko e fiha.

Taniela Fusimālohi : Ko e kau polisi 'oku nau 'i he toko meimei 'i he toko 400 ki he toko 1 kilu.

'Eiki Palēmia : 'Oku 'ai mai 'e ia 'a e *ratio* ko eni ka u toki tali atu 'e au 'a e me'a 'a e kau polisi. Ko e hā 'a e *ratio* ki he sotia.

Taniela Fusimālohi : Ko e 400 ki he *everyone hundred thousand* ko e *ratio* ia.

'Eiki Palēmia : Ko e hā 'a e *ratio* ki he sotia .

Taniela Fusimālohi : Kapau te tau vahevahe 'aki hotau tokolahi pea ke faka'uta ange pē ko e polisi 'e fiha.

'Eiki Palēmia : 'E Fakafofonga te ke tali pē 'e sai pē ā ia ke 'oua te ke tali. 'Oua te ke fa'a ngāue'aki 'a e fa'ahinga fakanāfala pehē 'oku pehē mo pehē 'oku tokosi'i. Ko e hā 'a e *ratio* 'oku ke pehē 'oku ...

Taniela Fusimālohi : 'A ia ko 'eku fika'i atu ko ia 'a 'Eua 'oku toko 5000 'a ia 'oku tonu ke 'i ai 'a e polisi 'e toko 25.

'Eiki Palēmia : 'A ia 'oku ke pehē 'e fiha 'a e kau sotia 'oku fiema'u ke tau ma'u?

Taniela Fusimālohi : 'Oku 'ikai ke toko 25 'a e kau polisi ia.

'Eiki Palēmia : Lele atu ā koe he tuliki ē he taimi ko ē 'oku 'eke atu ai e fehu'i kia koe.

Taniela Fusimālohi : 'A ia ko 'eku 'uhinga ia 'oku *at risk* e fonuá Sea.

'Eiki Palēmia : Vehe kātaki me'a atu tuliki ko e he aimi 'oku fai atu ai. Tali mai e fehu'i he na'a ke tuhu'i hangatonu mai 'oku hā. Toko fiha 'a e *ratio* fakamāmani lahi? 'Oku 'ikai ke ke 'ilo. Sai ia mālō.

Taniela Fusimālohi : 'E Sea 'oku 'ikai ke 'i ai ha *ratio* ia fakamāmani lahi ke 'ai he fonua kotoa.

'Eiki Palēmia: Toki 'osi pe eni ho'o talamai.

Sea Komiti Kakato : Tali atu e fehu'i ka tau nounou ka tau 'unu ā.

Taniela Fusimālohi : Ko ia eni 'oku ou talaange. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha *ratio* ia 'oku *apply* ki he fonua kotoa hangē ko e me'a ko ia 'a e *Health*. 'Oku *apply* ia ki he fonua kotoa. Ko e polisi 'oku fai'aki e tu'unga ko ia 'oku ai e fonua tu'unga fakapolitikale, tu'unga faka'ekonōmika, mo e tu'unga fakasosiale, pea tau sio ai pē ko e hā e me'a 'oku taau.

Sea Kōmiti Kakato : Sai fe'unga ē. Ko ia 'oku loto ke tali 'a e Kau Tau 'a 'Ene 'Afíó.

Taniela Fusimālohi: Sea ke ‘oleva mu’a ke ‘osi atu ‘eku fakamalanga ki he Laó.

Sea Kōmiti Kakato : ‘Oku, fakamolemole Fakafofonga he ‘ikai pē ke toe ngāue e Laó ia ko ena ki he ‘etau me’a ko ia he taimi ni.

Fokotu’u ke fakaivia kau sotia mei he pa’anga ki hono tau’i faito’o konatapu

Taniela Fusimālohi : Ka ko ‘eku fokotu’u fēfē ke fakaivia ‘a e kau sotia ‘aki ‘a e pa’anga ko eni ko ē ‘oku ‘ai ki he *drugs* ke nau ō mai ‘i he mafai ‘o e Kupu 5 mo e 6 ‘o fai mo fakama’a hotau fonua. Ko ‘etau talanoa ko ia ki he kau polisi mo honau iví, ‘oku lahi mo honau fatongia ke fai ‘i he ‘elia kehekehe. Ko e ki’i kau polisi ko ia ‘oku tuku ki he tau’i ‘o e faito’o konatapu ‘oku fu’u tokosi’i ‘aupito ia ki he fu’u palopalema ko eni. Pea ko ‘eku fokotu’ú ia, ka ‘oku ai ha pa’anga ki he *drugs* ‘ave ki hē ke to’o mai ‘a e 150 ‘oku nau fiema’u ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : Sea ki’i tokoni atu pē.

Sea Komiti Kakato : Tokoni mai 'Eiki Minisitā *MIA*.

Fengau’eaki vaofi Va’a Tau Tahi Sotia mo e Va’a Kasitomu

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : Ko e taha ‘o e ngaahi ngāue ko ē ko ē ‘a e Kasitomu pea mo e Va’a ko ia ki Tahi, nau ngāue fakataha ai ki he faito’o konatapu. ‘I hono kumi ‘a e ‘u vaka ‘oku ta’efakalao pē ko ha vaka ‘oku hū mai ‘oku ‘i ai ‘ia kinautolu ‘a e fale’i mo e poto hono tauhi ‘a e tafa’aki ko ia. Pea ‘i he ‘ene pehē ‘oku nau ngāue vāofi ‘aupito nautolu mo e Kasitomu he tafa’aki ko ia Sea.

Ko e vaka kotoa pē ‘oku ai ‘enau me’atau ai, he taimi ko ia ‘oku ngofua ai ke nau hanga ‘o hakule ha vaka ‘oku ‘i tahi. Pea ‘oku ako’i kinautolu ki ai, pea ‘oku ‘i ai ‘a e kau tama pē ai ‘oku nau fai pe mo e tafa’aki ko eni ki hono tokoni’i mo hono vakai’i ‘a e faito’o konatapu kae 'uma'ā ‘a hono tā ‘a e tikite. Pea ‘oku ai mo hono tafa’aki ko ia. Ko ia ko u loto pē ke ‘oatu ‘oku kau mo ia ‘i hono ako’i ko ē ‘e he Potungāue Tau Malu’i Fonuá kae tautautefito ki he Va’a ko ia ki Tahi. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō 'Eiki Minisitā.

Lord Tu'ivakanō: Sea.

Sea Komiti Kakato : ‘Io me’a mai 'Eiki Nōpele.

<004>

Taimi: 1840-1845

Sea Komiti Kakato: ... Nōpele Tongatapu ...

Fokotu'u Nōpele fika 2 Tongatapu fili/ngāue'aki kau polisi & sotia timi ke tau'i faito'o konatapu he fonua

Lord Tu'ivakanō: Tapu pē mo e Komiti Sea. Ko e kole pē ke na'a ke tokoni pē ki he me'a ko ē 'a e Fakafofonga 11 ka ko e ke tapu pē mo e Palemia ko e fokotu'utu'u fakakaukau pē. He koe'uhí na'a 'i ai ha fa'ahinga fokotu'utu'u ke ki he kau sotia 'uhí ko e faito'o konatapu he ko e taha foki eni e ngaahi me'a na'e na'e finangalo ki ai 'a 'Ene 'Afio. Ka koe'uhí ko e a'u mai ki he taimi ni 'oku te'eki ai ke fu'u fakapapau'i e anga 'o e fokotu'utu'u.

Ka ko e fokotu'u fakakaukau atu pē koe'uhí na'a lava ke mou fakakaukau'i 'Eiki Palēmia ke fili mai e kau sotia pea mo e kau polisi 'ai ha fo'i *taskforce*. Pea koe'uhí ko e taimi ko ē ke ke Fakatau Folofola ki he 'Ene 'Afio kole ki he 'Ene 'Afio, kole ki he 'Ene 'Afio 'a e mafai ke tuku mai 'a e kau sotia ke ke fai e ngāue ko eni. 'A ia ko e fengāue'aki ia 'a kinautolu pea fakanaunau 'a e fo'i *task force* ko ia 'aki 'a e naunau ko ē 'oku fiema'u ke fakahoko 'aki e fatongia.

Kole ke fakaivia mo e polisi fakakolo he te nau tokoni lahi ke tau'i faito'o konatapu

Ko e kakaí pea mo e Pule'anga 'oku kole pē kapau 'oku ke fakakaukau'i ke toe fakaivia mu'a e kau polisi fakakolo he ko u tui ko e tokoni lahi eni ki he ki he fo'i palopalema ko eni kapau 'e lava ha fo'i taha pē ko ha ua 'i he ta'u ni. Ko u tui ko e me'a lahi ia. Ka ko 'eku kole pē ke 'uhí ke fakakaukau pē 'Eiki Palēmia koe'uhí ko e fokotu'u fakakaukau atu pē koe'uhí ke tokoni ki he me'a ko eni he 'oku tau fiema'u ke faka'auha 'aupito 'a e faito'o konatapu. Pea ko u tui ko e kau sotia mo e kau polisi ko e fokotu'u atu pē mālō.

'Eiki Palēmia: Mālō Sea. 'E fai e ngāue ki ai ke sio pē 'oku 'i ai ha me'a pehē he taimi ni ka ko u tui au ko e me'a lelei foki e fengāue'aki e ngaahi kupu ko eni 'oku nau tauhi e faito'o konatapu ke nau *share information* mo e *resources* pē ko e 'ū alāme'a pehē kae fakamālō atu ki he Nōpele fokotu'u mai ko ia ke fai ha sio ki ai e Pule'anga. Mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea ko e faka'osi 'oku fakamalanga 'i he akó 'oku hā mai 'i he'enau palani 'oku 'i ai e ako pea 'oku hā pē ia he'enau patisetí pea ko u fie fehu'i pē au ki he Minisitā Ako ko e hā ha fekau'aki mo kinautolu he koe'uhí ko e taimi ko eni 'oku nau 'ave ai e kau sotia 'oku nau 'ave 'o fengāue'aki pea mo e Fokololo e Hau ki he ngaahi ako ko ē 'oku nau faí. Pea ko e taimi ko ē 'oku hoko ai ha fakatamaki 'oku 'omai 'a e kau sotia ko eni 'o tokoni. Ka ko 'eku fehu'i 'a'aku ia pē 'oku nau kau leva 'i he 'i he 'omai ke nau kau 'i he *infrastructure* ko ē 'o e ako ke fakatatau mo e ngaahi tu'utu'uni ko eni 'oku fai pea fai tokonia 'aki 'a e tufa ko eni 'o e pa'anga 'oku tufa ki he ngaahi ako.

Ke faitokonia 'a e 'apiako ko eni he ko u sio hifo 'oku toe 'i ai mo 'enau 'apiako, ako pailate ia 'a nautolu. 'Oku 'i ai e fānau 'oku nau fie ako 'oku ou tui 'oku nau ō kia Tevita Palu 'o fai ai e ngaahi ako 'e ni'ihiki ka ko ē 'oku 'i hē 'a e 'a e ngaahi va'a ia 'oku totonu ke nau tokoni ki he'etau fakalakalaka ka 'oku 'ikai ke tau hanga 'e tautolu 'o ngāue'aki. Ka ko e Laó ia Sea 'oku 'osi tu'u pē ia hē. Tau ngāue'aki kinautolu. Ka ko u mahu'inga'ia au 'i he ako koe'uhí he 'oku nau tāketi nautolu ki he ngaahi ako 'oku fu'u mahu'inga 'aupito ko e 'osi mei ai 'a e tamasi'i sotia he 'osi 'ene *contract* he ta'u 'e 3 ki he 4 'oku 'alu ia 'o hoko ko e mēmipa 'aonga.

Pea ko e taimi ko ē ‘oku nau fai ai e *recruitment* ko e ‘uhinga ia ‘enau talamai ko ē toko 150 ke hū mai ‘a e tokolahi taha ke hū mai ki he Sotia he te nau ‘aonga pē nautolu he taimi te nau mavahe ai mei he Sotia. Ka ko u fakamamafa’i atu ‘a e tafa’aki ko ē ki he ako mo fehu’i pē ‘oku fakakau mai ‘a e ako ‘a e Sotiá ki he’etau ako fakalukufua fakafonua he koe’uhí ko hono ‘aonga eni ‘oku fu’u ‘aonga ‘aupito ia ki he fakalalakalaka hotau fonua.

Eiki Palēmia: Mālō ‘e Sea ka u tali atu pē mu’a ‘a e ngaahi fehu’i ko ē na’e ‘omai. ‘A ia ko e ngaahi tokoni ko ē ‘oku tau fai ko ē ki he tau pehē ngaahi *institution* kehe ko e ngaahi *institution* pē ko e ngaahi ‘apiako tu’u ‘i he Pule’anga pē ko e ngaahi ‘apiako ko ē ‘a e Pule’anga ‘oku fakaivia pē ia ‘i he Patiseti ko eni ‘oku ‘ia tautolu ‘i he taimi ni. ‘A ia ko e ‘uhinga ia ko ē ‘oku ‘i ai e *grant* ‘o tokonia ai ‘a *TTI* ko Hango mo e ‘ū me’a pehē he ‘oku nau tu’a nautolu mei he fakaivia fakapotungāue ‘oku tau fa’a fai ko eni he ‘e Fakafofonga ‘Eua 11. ‘O kapau ‘oku toe ‘i ai ha me’a kehe.

Taniela Fusimālohi: ‘Io ‘oku mālō ia he kapau ko ia ‘oku nau ō ki Fokololo mo e ‘ū me’a pehē ‘o kau ai he ‘apiako, kapau ko ia.

Eiki Palēmia: ‘Io ‘a ia ko e palani ia ‘a e Sotia ia ‘oku sai ‘enau ‘a ‘enau *staff development* pē ko ‘enau hanga ko ē ‘o fakaivia e ako ‘enau kau sotia mahino ‘aupito ia ka fiema’u fakatekinikale ‘oku nau fakahū he tekinikale, ka fiema’u faka ‘ai mata’itohi pea ‘oku nau ‘ave ‘o ako’i nautolu ‘a ia ‘oku ‘ikai ke ai ha ha palopalema ia ‘i he’enau fakahoko fatongia pea kapau pē ‘oku ‘i ai ha fehu’i kehe Fakafofonga pea ‘ikai pē fokotu’u atu ke tau pālōti.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e ki’i fehu’i pē Sea ...

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 7 fehu’i.

Paula Piveni Piukala: Ko e ko e ...

<005>

Taimi: 1845 – 1850

Paula Piveni Piukala: ... Me’a foki he līpooti ko e *total staff* ko e 620. Ko e kau ngāue pe ko e kau sōtia ‘a e ‘uhinga ko ē. Ko e he ‘oku kehe pe foki ‘a e kau sōtiá meí he kau ngāué, ko ia? Ke ki’i fakama’ala’ala mai pe.

Sea Komiti Kakato: Kehe kau sōtiá meí he kau ngāué

Eiki Palēmia: ‘Io, ‘a ia ko ē fakakātoa ena e kau ngāue ko ē he ‘oku ‘i ai pe foki e kau ngāue ‘oku nau to’o mai e *support staff* mo e ‘u me’a ko ē ko ē 620 ko e fakakātoa ia ki he Potungāue ko eni e kau Tau Malu’i Fonua, kau Tau ‘a ‘Ene ‘Afíó Sea mālō.

Paula Piveni Piukala: Koko ē’e Sea, ko e fakakaukau ko eni na’e ‘ohake ‘e he Nōpele Tongatapu pea pehē ki he ‘Eua 11, ki he tau’i ko ē ko ē faito’o konatapu. Ko u fie ‘omai ‘a e ‘ata mahino ko ení Sea, ko e palopalema e fonuá ni ‘oku ‘ikai ko e kau *user* pe ko e kau *runner*, pe ko e kakai e fonuá. Ko e palopalema e faito’o konatapu ia ko e kakai ‘oku nau fakahū mai e faito’o konatapu ki hení.

He ko e mahu’inga ko ē ke fakaivia ‘a e potungāue ko ení Sea, ‘oku ‘i ai e kapau te tau ako meí

he ngaahi me'a 'oku *success* 'i he ngaahi fonuá. 'Oku 'i ai 'enau polokalama 'anautolu ko e *compulsory* ke nau hū, 'osi pe 'enau akó 'i he *high school*, nau hū ki he *army* pea toki tukuange mai ki he sōsaietí, ki'i *discipline* ai kinautolu. Ka ko e mahu'inga ko ē ke fakaivia ke lele e *recruit*, tau pehē ko e 'ave e kau ako ia ko ē ki he 'univesití. Fa'ahinga ko ē 'oku nofo holo 'i Tonga ní, 'ai ha fo'i *compulsory service* ia ke nau hū ai ki he sōtiá, ki'i ta'u 'e taha ai pe ko e māhina 'e 6 pea toki tukuange mai, 'alu he toli fo'i 'akaú.

Ko e fakakaukaú ia 'e Sea 'e kei hokohoko 'a e fakamahu'inga'i 'e he kakai 'a e *institution* ko ení. Ko u talanoa pe ki he fakakaukau ko ení Sea, ko e kamata eni ke tau hanga 'o faka'ilonga'i 'a e 'ū fa'ungá kae lava ke *manage* lelei. Ko e poini Sea 'oku ou fie hanga 'o 'ohaké, ko hono 'uhingá he na'e talu 'etau fetakai 'atautolu ia hono tau'i e faito'o konatapu. 'Ikai pe ke tau ongo'i 'etautolu 'oku 'i ai ha ngaue. Toe fakamole ange e fonuá hono 'ai e pilisoné ke toe malu ange mo toe tokolahi ange. Kae hili ko iá 'oku 'ikai ke 'i ai ha faito'o konatapu ia 'e tupu hake he 'ulu 'akau 'i Tonga ní. Ko e me'a 'oku 'omai pea ko e fakatātā mahino eni Sea.

'Oku lolotonga 'i ai 'a e matāpule 'oku ngāue pōpula ki he mate koe'uhi ko e kilo 'e 30 na'á ne fakaheka he koniteina. Ko u fakatotolo ki he puipuitu'a e tangata ko ení, 'ikai ke 'i ai ha fa'ahinga ivi fakapa'anga ia 'i ai ke ne lava ai 'o alea ki *Columbia* ke uta mai e *drugs* kilo 'e 30 ke ne toki fakaheka he koniteina 'alu ki Nu'usila, 'ikai ke 'i ai ha mafai fakapolitikale ia ai. Ka ko 'eku fehu'í 'aku, tau nofo tautolu ia 'o puke holo e kau *runner* mo e kakai e fonuá kae fēfē

'Eiki Palēmia: Sea

Paula Piveni Piukala: Ke tau kumi loloto ki he kau *importer*

'Eiki Palēmia: Ke kole pe ki he Fakafofongá ke ne toki 'omai mu'a e fakamatala ko ena ki he ngāue ki he mate ko eni 'oku me'a ko ē ki aí. 'Oku 'ikai ke u, kātaki pe 'oku 'ikai ke u 'ilo ia 'e au

Paula Piveni Piukala: Ko ia, ko e keisi ko iá na'e 'asi hake 'i he tipeiti ko ē 'i Fale ní 'e Sea

'Eiki Palēmia: Ko ia, mahino pe

Paula Piveni Piukala: 'A e matāpule

'Eiki Palēmia: Mahino pe 'oku 'i Hu'atolitolí

Paula Piveni Piukala: Ko Pangi

'Eiki Palēmia: Ko ena ia 'oku 'i Hu'atolitolí, ngāue ki he mate

Paula Piveni Piukala: Ko ia, 'eke atu pe ki he 'Eiki Minisitā ko ena

'Eiki Palēmia: Ko e 'uhinga ia 'eku 'eke atu ai

Sea Komiti Kakato: Ko u pehē 'e Hou'eikí, ko u fakamālō atu Fakafofonga Tongatapu ma'u ongoongo ē. Fakmālō atu pea 'oku mo'oni, ka tau kole ki he Pule'angá ke fakaivia 'a e potungāue ko ení.

Paula Piveni Piukala: Ko ia

Sea Komiti Kakato: Ke tokangaekina ‘a e tahi tamaki ‘a e *drugs* hotau fonuá pea ‘oku fanongo mai pe Pule’angá ki ai. Ke toe ‘omai ko ē ‘a e fakatātā ki ha tamai, ki ha fānau mo ha, ‘oku ongo ia he ‘oku ‘ikai ko ha ngāue ia ‘atautolu. Pea ‘oku ‘osi mahino pe ia. Ko e toe fo’i tepi tatau pe ‘okú ke toe ‘omai pe ‘a e kau *import*, ni’ihi ia ‘oku hūmai ko ē me’a ki heni. Ka ‘oku te’eki ai ke tau malava

Paula Piveni Piukala: Ka u hoko atu au ia Sea, ki he naunau ko ē ‘oku mahino ‘oku hū ...

<006>

Taimi: 1850-1855

Paula Piveni Piukala: ... sino ‘oku hū mai ai ‘a e

Vaea Taione: Sea, ki’i kole pe ke fakama’ala’ala mai ‘e Tongatapu 8 ...

Sea Komiti Kakato: Sai pe ke fakama’ala’ala ke tali pe

Vaea Taione: ‘UHINGA pe au ke, ko u tui tatau au mo Tongatapu 7

Sea Komiti Kakato: Te ke tali pe

Paula Piveni Piukala: ‘Ikai ke u tali ia ‘e au Sea

Sea Komiti Kakato: Sai me’a ki lalo Tongatapu 8 e

Vaea Taione: Sea, na’a fai ku paasi mei he

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 8

Vaea Taione: ‘A ia na’e kole mai ‘e Sea, ke tau ki he *compulsory* ko ē ‘a e ‘oku mahu’inga foki, ‘a e fānau ko e ke hū ki he sotia ‘ange ke, ‘ai pe ke u ki’i ‘e ke ange pe ki ai, he ‘oku mahu’inga

Paula Piveni Piukala: Sea, ‘ikai ke u tali ‘e au e fakama’ala’ala Sea

Sea Komiti Kakato: Fakamolemole Tongatapu 8 ‘oku ‘ikai ke ne tali ‘e ia ho’o fakama’ala’ala

Paula Piveni Piukala: ‘Io, mālō Sea, ka ko u fie hoko atu ia ki he fakakaukau ko eni ‘o e fakaivia ‘o e *institution* ko eni, he ko e kapau te mou hanga ‘o fakatokanga’i, ‘ohovale pe ‘oku papā mai e vakavaka—‘a-meī *drugs* ‘i tahi. He ngaahi feitu’u ‘i Vava’u, ‘i Ha’apai, ‘i Tongá ni. Ko e mahu’inga leva ia ke tau hanga ‘o faka’ai’ai e *institution* ko eni ke nau fai hono le’ohi hotau ngaahi fangá.

Ko e fakakaukau ko ē ko ē ke ‘ai ha *task force*, fakakaukau fisifisimu’a ia ke pehē ni Sea, ke to’o mai mei he *culture* ‘o e anga anga fai ‘o e ngaahi Potungāue to’o mai ia fakataha’i fakataha’i ‘a e ha ki’i *task force* mei he *army* pe ko e mo e kau Polisi ke nau hanga ‘o *strategically*, palani e ngāue ko eni Sea.

Sio ki he me'a ko e 'oku 'omai he Pule'anga, 50 miliona ke tau'i e *drugs*, ka 'oku 'ikai ke 'omai 'e ia ha fa'ahinga fakamatala mahino pe ko e 'ai ke tau'i fēfē'i. He ko kia au kapau 'e lava 'o tamate'i e matavai Sea, tamate'i e matavai, fiemālie e kakaí, fiemālie e Pilīsone.

Sea Komiti Kakato: Ko u fehu'i atu ki he Feitu'u na, 'i ai ha matavai 'oku ke mea'i.

Paula Piveni Piukala: Sea, na'u fa'a fanongo pe ko e Feitu'u na 'oku fa'a hanga he kakai 'o

Sea Komiti Kakato: 'E, mou me'a ki hē, ha fa'ahinga kakai 'atamai lelei kae lea vale. 'Oua 'e kata mo e ta'eoli ho'o malanga.

'Eiki Palēmia: Fokotu'u atu Sea

Pāloti 'o tali Vouti Kau Tau 'a 'Ene 'Afio

Sea Komiti Kakato: Fokotu'u pea poupu, ko ia 'oku loto ke tali 'a e Vouti 'a 'Ene 'Afio, fakahā loto 'aki e hiki ho nima

Kalake Tēpile: Sea, loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhilamoelangi Fasi, Mateni Tepueluelu, 'Aisake Valu Eke, Taniela Fusimalohi, Mo'ale Finau, Mo'ale 'Otunuku, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, Vaea Taione, *Dulcie* 'Ileini Tei, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō.

Loto ki ai toko 21.

Sea Komiti Kakato: Ko ia 'oku 'ikai ke loto ki ai fakahā loto hiki hono nima

Kalae Tēpile: 'Oku 'ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Hou'eiki, ko u faka'amu pe Tongatapu 7 'oua na'a ke tupu tāmaki ha taimi te u 'atu ha me'a ke me'a ai pea ke tupu tāmaki ai. Hangē ko ho'o me'a na'a ke fai mai kiate au. Pea 'ikai ke u fakamanamana au, ko 'eku talanoa lelei atu pe ke ke mea'i, he ko 'eku hoka'i atu pe fo'i me'a kuo ke tuki e tēpile pea ke tuputāmaki, ka ko u 'ilo ko e fo'i ongo ia 'oku hoko he fonuá ni ho'o me'a 'oku fai holo he fonuá ni. Ka ko u 'amanaki lelei pe te ke tali lelei lelei pea ko e talu eni 'eku ngāue fakapolitikale he ta'u 'e fiha, mo hanga 'o ... 'eku Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea, 'ikai ke fiema'u ia ke ke fakamanamana au hanga pe koe 'o 'ai

Sea Komiti Kakato: 'Io, pea 'oku

Paula Piveni Piukala: Ko 'eku poini 'aku ia ko 'eku tali atu pe 'e au e fehu'i na'a ke 'omai. 'Ikai ke 'i ai ha fakakaukau ia.

Sea Komiti Kakato: 'Ilo pe 'a au ho'o me'a 'oku fai holo ka ko u kole atu ki he Feitu'u na ke tuku ā ho'o me'a 'oku 'ai ko ia he 'oku 'ikai ke sai ia he 'oku ko au foki ia 'oku 'ikai ke u lea au ia pea u pehē te u pea pehē, 'ikai. Ko e taimi pe 'eku 'alu atu au, ko u 'alu atu pe au ia. Fiemālie mama'o mo ta ta'e'atamai mo e motu'á ni. Pea ko u nonga pe ia mo e fakafiemālie, 'Eiki Palēmia

'Eiki Palēmia: Mālō Sea

Vouti 7 - 'Ofisi e Palēmia

Sea Komiti Kakato: Vouti 'a e Feitu'u na, 7

'Eiki Palēmia: Ko e Vouti 7, ko e vouti ia ki he 'Ofisi e Palēmia, 'a ia 'oku hiki hake mei he ta'u kuo 'osi ki he ta'ú ni 'aki e 4 miliona 'a e fakakātoa ia, pea ko e pa'anga ko ē *local fund*, 'oku hangē pe ko 'ena 'oku 'asi ko ena he peesi 136, 'oku hiki 'aki 'a e ofi he 3 miliona.

'A, ko e ngaahi polokalama lalahi ko eni 'e 7 'a e 'i he 'Ofisi Palēmia Sea, 'oku kau ai 'a e *leadership*, 'a ia 'oku kau ai 'a e 'Ofisi 'a e Palēmia kae 'uma'ā 'a 'ene Sekelitali Pule, 'a kau ai 'a e Tafa'aki ki he *International Affairs*, tafa'aki ki he pou pou ngāue. 'A ia 'oku 'i ai 'a e *Corporate Service*, mo e alāme'a pehē, ko e polokalama 4 leva ko e Kapinetí ia. Ko e polokalama 5, ko e palani fakafonua, pea ko e 6, ko e ko e *digital transformation* ...

<007>

Taimi: 1855-1900

'Eiki Palēmia: ... pe ko e feinga'i ko eni ke tokoni 'a e tekinolosiá ki he 'etau fakahoko fatongiá pea ko e polokalama faka'osí leva ko e *Local Governments* 'a ia 'oku kau ai ko ē kau 'ofisakolo mo e pule fakavahe mo e alāme'a pehē Sea.

Ko e kongā lahi 'o e hiki 'i he *budget* ko eni 'a e 'Ofisi Palēmiá, hangē ko ia 'oku mou mea'i ko e teuteu ko eni ki he fakataha ko eni 'a e kau Takí. Tukukehe pē mahino pē *COLA* ia ko e 'uhingá ko e kau ngāue ko ē 'oku 'i ai. 'Oku kau heni pea mo e hiki hake ki hono fakalelei'i 'o Fa'onelua 'etau senitā ko iá pea mo e *reallocate* mai 'a e 700000 tupu mei he Vouti 'a e *Finance* ki he *local government* pea holoki 'aki pē 400000u ko e 'uhingá pē ko e natula ko eni o e ngāue ko eni ki he *local development*. Ko e ki'i fakamatala nounou pe ia Sea ki he patiseti 'a e 'Ofisi Palēmiá pea 'oku 'oatu ai pē mo e fokotu'u, mālō.

Sea Komiti Kakato: Ha'apai 12.

Tokanga Ha'apai 12 ke faka'aonga'i lelei 'aki pa'angá ki he taumu'a kuo vahea ki ai he Patiseti

Mo'ale Finau: Tapu atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea. Sea ko e vouti ko eni 'Eiki Sea ko e vouti eni ia 'oku ou tui 'oku mahu'inga ko hono 'uhingá Sea ko e hangē eni ia, tau pehē ko e tamai eni 'a e fonuá mo hono 'ofisi mo 'ene kau ngāué, Kapinetí 'oku nau hanga 'o fakahoko 'a e ngāue ko eni 'Eiki Sea. Ko ia Sea 'oku ou tomu'a lave atu pē au ki he ki'i fo'i veesi folofola ko eni e kamata' ko e tui ko ē 'a 'Epalahamé, 'a eni 'oku 'asi pē he kamata' 'Eiki Sea.

Sea mālie 'aupito hangē ko e me'a na'e fa'a lave, fa'a malanga 'a e 'Eiki Minisitā Pa'angá, 'oku 'i ai 'a e ngaahi 'ū lea ia 'i loto 'i ai 'Eiki Sea 'oku loloto. 'Oku meimei lava ai pē ngāue fakapa'anga kotoa pe ia 'i he taimi ko ē 'Eiki Sea 'oku tau hanga 'o mo'ui 'aki pe 'oku tau faka'aonga'i lelei'i 'a e 'ū tefito'i fakakaukáu.

Ko ia 'oku fakamālō atu ki he Palēmiá ko e tuí ko u tui ko ia 'e ngāue'aki he kau ngāue ko eni

'Eiki Sea kau ai mo e Kapinetí 'a e tui ko ē 'a 'Epalahamé 'e *apply* ki loto ki he 'ū fiká 'Eiki Sea. Sea kapau te ke me'a hifo ki he peesi ko ena 134 te u ki'i fakahoha'a ai. 'Oku 'i ai e me'a 'oku ou mahu'inga'ia ai he kaveingá mo e *purpose*. 'Oku 'i ai e ngaahi lea ai 'oku 'asi, Sea 'oku mālie lahi 'a e motu'á ni ai he ko hono 'uhingá 'Eiki Sea 'oku ou kei tui pē au 'Eiki Sea, kapau 'e fakahoko e 'ū *purpose* ko ení ko 'ene lava ia e 'ū pa'angá 'o faka'aonga'i lelei 'Eiki Sea.

Kapau te ke me'a 'Eiki Sea ki he, 'oku 'i ai e ki'i fo'i kongá heni fakamolemole pē 'Eiki Sea, 'oku ou to'o pē au e ngaahi lea, 'oku 'i ai e fo'i lea ai ko e *policy* mo e *implementation*. 'Eiki Sea ko e *policy* ko 'ene 'osi ia 'etau 'ū polokalamá he 'oku fa'u 'aki 'a e loto fakapotopoto pea 'oku 'oatu ki ai mo hono pa'anga. Ka 'oku ou hoha'a ko e *implementation* ko hono faka'aonga'i 'Eiki Sea, 'oku ou fakamālō ai. 'Oku 'i ai mo e ki'i fo'i lea hena 'oku ui ko e *perform effectively*. Ko e fo'i ua ko iá 'Eiki Sea ko 'ene lava ia 'etau 'Esitimetí.

'Alu hifo ai ki lalo ki he *effect leadership* te u ki'i nofo ai 'Eiki Sea. 'Eiki Sea ko e *leadership* nau fakahoha'a 'aneafi ki he 'omai e tohi fakaafe ko ē mei he Pilinisí, ko e Huufi 'o e Senitā *Leadership Centre*. 'Eiki Sea 'oku tui e motu'á ni 'Eiki Sea 'oku mo'oni 'aupito pē 'oku 'i ai e Pule'anga 'o e 'ahó, ko nautolu 'oku nau pule *execute* 'a e pa'angá ke faka'aonga'i. 'Oku 'i ai e taimi 'e hala, 'oku 'i ai e taimi 'e tonu 'Eiki Sea. Pea ko 'etau fatongia pē ke muimui'i ke fakapapau'i 'oku fakasi'isi'i pea fakatafe hifo 'a e me'a ko iá ke 'alu lelei ki he fonuá 'Eiki Sea.

Te tau hoko atu 'Eiki Sea ki he peesi ko eni 'oku 'asi ai 'a e, 'a e, ko e peesi 137, te u fakahoha'a ai 'Eiki Sea 'oku 'i ai 'a e *grant* ai 'oku 1,900000. Ko e *grant* foki 'Eiki Sea ko e hangē pē ha me'a 'oku foaki pē, 'oku 'ikai ke toe *return* ke toe fakafoki mai ha me'a ia ai. Ko ia ko u kole ki he 'Eiki Palēmia neongo 'oku 'ikai ke fakaikiiki hē ko u tui na'e 'asi ia he palaní ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha faingamālie Sea ke u toe foki ki ai, ka 'oku 1,900000.

'A ia ko e *grant* ko ē neongo 'oku 'ikai ke 'asi mai hono fakaikiiki ka 'oku ou hanga 'o fokotu'u atu 'e 'Eiki Palēmia, fēfē mu'a ke fakakaukau'i atu 'a Ha'apai 'i he fa'ahinga me'a pehē. Ko e ki'i fokotu'ú pe ia 'Eiki Sea. He'ikai ke u hanga 'e au 'o fakamālohi'i he te u kei nofo pe 'Eiki Sea 'i he'eku tui ko e Pule'angá 'oku 'anautolu 'a e *policy*. Ko e fatongia pē 'o kimaotolu 'Eiki Sea ke fokotu'u atu, fēfē ke fakakaukau'i.

Fehu'ia fakalelei 1 miliona ki he fale nofo'anga sela 'i Hu'atolitoli

'Oku 'i ai mo e *grant* ia mei muli ko e 3 miliona, 'oku 'i ai mo e *renovation* 'oku 1 miliona. Te u fokotu'u atu 'Eiki Palēmia he 1 miliona ko ē *renovation*. 'UHINGA foki ia Sea ko ha fale 'oku motu'a pea fetongi. 'Oku ou fokotu'u atu pē ki'i me'a 'i Ha'apai ko e fale nofo'anga ko ē 'o e sela ko ē 'i Hu'atolitoli. ...

<001>

Taimi: 1900-1905

Sea Kōmiti Kakato: 'E 'Eiki Palēmia ko e hā 'a e 'uhinga 'a e fakalelei ki he ngaahi fale ko eni 1 miliona.

Mo'ale Finau: 'Io, sai pē ke 'oua pē, 'oku ou tui pē 'e toki tokoni mai 'a e 'Eiki Palēmia, ko e *renovation* ia 'oku *open* pē foki 'uhinga foki Sea, ko e fakalelei'i ha fale kuo maumau, hangē ko e me'a na'e lave hake 'anenai fekau'aki mo muli 'a e ngaahi fale ko ē 'i muli.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Eiki Palēmia, ‘oo.

‘Eiki Palēmia: 1.19 miliona ko e *local contribution* ia, pē ko e *local fund* ia ki he teu ko ē ki he *FORUM*, ‘a ia na’e me’a ko ē ki ai, ‘ikai ko e ‘uhinga ia ki ha ngaahi tokoni kehe, ka ko e *provision* ia ko ē ki he ngāue’aki ko ē he teuteu ko eni pea mo hono fakalele ko eni ‘o e *FORUM* ‘i ‘Akosi Sea, mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ‘Eiki Palēmia.

Fokotu’u Ha’apai 12 ‘omi 30000 mei he Komiti Fakalalakaka Ha’apai ‘inasi ma’a hono vāhenga

Mo’ale Finau: Sea ko e fakahoha’a pē ‘a e motu’a ni ia ‘i he tu’u ‘a e *renovation*, fakakaukau au he na’a ku toki ha’u mei Ha’apai ko e kole ē ‘a e motu’a masiva. Sea ko e fale ko eni, ‘osi tō ‘a e ‘u matapā, manatu’i lelei pē ‘e au 2015 mo e 16, na’e ‘osi maumau pē ia, ko e kole pē ia Sea. Ko hono fakakātoa ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ke toe ‘i ai ha me’a ia te u tokoni ki heni, ko e faka’osi pē ko u fie kole ki he Palēmia ke ‘omai mu’a ha ki’i \$30000 he 80000 ko eni ‘oku kei toe ko ē he ‘i he pa’anga ko ē *development* ‘a Ha’apai ‘oku nofo ‘i he ‘Ofisi ‘o e Palēmia, ‘oku ki’i tōmui ‘eku tohi kolé ka ‘oku ou kole atu pē mu’a ke toki fakahū atu. ‘Oua mu’a ‘e lau eni ko ha kole, kae lau pē mu’a ko e fokotu’u, ko e ‘uhingá he ‘oku te’eki ai ke ‘i ai ha ‘inasi ia ‘o’oku ‘i he fo’i silini ko eni ka ko ‘eku kole atu ‘Eiki Palēmia, ke fakamolemole pēhē foki ki he Minisitā ko eni ...

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Nōpele fika 1.

Lord Tu’iha’angana: Sea ko ‘eku ki’i tokoni pē ‘a’aku ia ke ‘oua ‘e ha’u ‘o kole ‘a e me’a motu’a ki Ha’apai, kole ha me’a fo’ou, fale fo’ou pea ko e ‘u fale ena he *FORUM*, ‘a ena ‘oku talamai ko ē ‘osi pea fakatau atu, kole ha me’a fo’ou ke ‘ave Fakaafonganga.

Mo’ale Finau: Kātaki pē Sea ‘oku ou tui foki na’a ku lave kimu’a ko e kole foki ‘oku ‘ikai ke totonu ia ke fai, ko e fatongia ia ‘o e Palēmia he ko e tamai ia, ‘oku ‘ikai ke toe kole ha foha ia ki ha tamai, sio pē tamai ki he fānau ‘oku fiekaia ‘oatu. ‘Ikai fai ha kole ia he Fale ko eni.

Ko e ‘uhinga ‘eku kole atu he ko e silini ‘oku ‘osi ‘i ai. Ko e ‘uhinga ‘eku kole atu ‘e Sea he ko e 80000 ‘oku toe ‘oku ‘ikai ke mau kau mautolu ia ai ‘i he’ene tu’u ‘i he taimi ni, ‘oku talamai ia ‘ai ha’amau *proposal*, ko e ‘uhingá ia. Ko e me’a ko ē ki he kole atu ko ē ke ‘omai ‘ikai ke u tui au ki ai, ko e ‘uhinga he ko e me’a ia, kapau te u kole, ‘e hala ‘a e Palēmia he ‘oku toki ‘omai pē ‘e ia ‘i he kole ka ‘oku tu’utu’uni ‘i he lao ke ne hanga ‘o *provide* ‘a e me’a ‘oku ui ko e *fairness*, ko e ‘uhinga ko e *good governance*, ke ma’u ‘a e me’a ko ia, ko ia pē Sea, pea kātaki pē ‘Eiki Nōpele ko e ‘uhinga pē ia ‘oku ‘ikai ke u fai ai ‘a e me’a ko ia....

‘Eiki Palēmia: Mālō Sea, mālō Fakaafonganga hono, ‘a ia ko e, ‘oku ‘i ai foki Sea ‘i he, ‘a e Kōmiti Fakalalakaka ‘a e Vahefonua kotoa pē, ‘oku ou tui mahalo ko e me’a ia ‘oku tokanga ki ai ‘a e Fakaafonganga. ‘E toki ‘omai ‘ene kole ke ‘ave ki he kōmití ‘a ia ‘oku kau ai pē ‘a e kau Nōpele pea mo e kau Minisitā ko e ‘uhingá ke vakai’i na’a ‘oku si’i ‘i ai pē ha mo’oni ki he ngaahi fiema’u ko ia ‘e toki ‘omai’i Sea. Ka ‘oku ou kole atu pē au kapau ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fehu’i ai pea pāloti ā, mālō.

Mo’ale Finau: ‘UHINGA SEA na’a ku kole atu ia, fanongo au ia talaange ‘e he Palēmia ke tuku ‘oua ‘e ‘omai ha me’a ia ‘a’aku ia ki he tafa’aki, ‘uhinga foki ‘oku fa’a lahi ‘eku talahu’i mo

‘eku fa’a lea ki he Palēmia.

‘Eiki Palēmia: ‘Osi pē eni ‘eku fakangofua atu ki ha’o kole fakalelei pea toe talamai ‘e ia na’e ‘ikai ke u tali.

Mo’ale Finau: ‘Eiki Sea, ko u kole fakamolemole atu ko e anga pē ia ‘etau ngāue ‘i he Fale ni ka ‘oku mo’oni Sea, ‘oku ou pou pou atu ki he vouti ko eni, ke tau paasi mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Ha’apai 12. ‘Eua 11.

Fokotu’u ‘Eua 11 lava ke fakahū mai ki Fale Alea Lipooti fakamuimitaha Pule’anga ki he Tu’i ‘i he tu’unga faka’ekonomika

Taniela Fusimālohi: Sea ‘oku ou fie tala pē ki Ha’apai 12, ‘oku angalelei pē Palēmia ka ko ene fa’a fakatupu ‘ita. Hangē ko ‘eku fa’a lave atu ko ‘etau tamai foki ko e hā pē me’a ‘oku tau kole atu lava pē ia ‘omai, neongo ‘etau pau’u. Ka ko eni Sea ‘oku ou fie fehu’i ‘uluaki ki he ‘Eiki Palēmia ki he peesi 12 ‘oku pehē ai ‘e fakahū atu ‘a e ngaahi lipooti fakamuimui taha ki he tu’unga faka’ikonōmika ki he ‘Ene ‘Afio.

Sea ko e me’a ia ‘oku ou fie kole ‘e au ia ki he ‘Eiki Palēmia pē ‘e lava nai ‘a e lipooti ko eni ‘o tēpile’i mai ke tau, ‘oku mahu’inga pē ke tau vahevahe he koe’uhi kapau ko e talanoa eni ki he tu’unga fakamuimitaha faka’ekonōmika, ‘oku fu’u mahu’inga ia ke ‘omai ha ngaahi lipooti pehē ke tau sio ki ai ke ne hanga ‘o tākiekina ‘etau pōtalanoa.

Ka ko e ‘uluaki fehu’i pē ia ki he ‘Eiki Palēmia pē ‘e lava nai ha ngaahi lipooti pehē hangē ko eni, ke ‘omai mu’a ke tepile’i mai ki heni.

‘Eiki Palēmia: ‘Oku ou tui ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ha palopalema ia hono pē ko e ngaahi fakamatala pehē ‘e tokoni pē ia ki he faifatongia Sea, kae toki fai ha sio ki ai Sea ka ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ia ‘e pehē ‘e *oppose* fēfē ai ke ...

<002>

Taimi: 1905-1910

‘Eiki Palēmia:tokoni pe ‘a e taimi ‘oku *share* ai ‘a e fakamatala mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Palēmia.

Tui tatau ‘Eua 11 & Pule’anga mahu’inga ngāue fakahoko he Va’a Palani

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, ka u hoko atu ki he fehu’i ko eni Sea ko e peesi 31 ki he 32. Ko e me’a eni ia fekau’aki mo e fatongia palani ko ē ‘o e ‘Eiki Palēmia. Ko e kimu’a foki Sea na’e tuku e palani ia ‘i he uma ko ē ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga pea ko e ngaahi ta’u ko eni kimui ni na’e mahino mai he sio fakalelei ko ē ki he fatongia ko eni. Ko e fatongia ‘o ha taki ke ne mai e vīsone ‘a e fonua pea mo e ngaahi kaveinga ngāue, ‘a ē pe ko eni ‘oku hoko mai

he'etau Patiseti *Statement* 'a e ngaahi me'a ko ē 'oku pehē 'e he taki 'o e Pule'anga ke fakahoko.

Ka ko 'eku fehu'i eni Sea. Ko e anga 'eku tui ko e fo'i fatongia ko eni 'i he uma ko ē 'o e 'Eiki Palēmia mo e 'ofisi 'oku 'oange foki ia ki he ki'i va'a. Ka koe'uhī Sea ko 'ene fu'u mahu'inga 'oku totonu pe ke fakakaukau lelei e Pule'anga ke fokotu'utu'u fakalelei 'a e tafa'aki ko eni, tafa'aki palani 'aki 'a e 'uhinga ko eni Sea. 'I he kuohili na'e 'i ai pe foki e potungāue ia palani. Pea ko e me'a ko ē na'e hoko ko ē he taimi ko ia na'e 'i ai 'a e palani fakalukufua 'a e fonuá pea na'e fengāue'aki 'a e potungāue ia ko ia mo e kau *donor* hangē ko e me'a ko eni 'oku tau fanongo ki ai 'omai 'a e pa'anga ko ē ki he *development*. Ka ko e anga ko ē 'eku sio Sea 'oku fakamo'ulaloa'i 'a e fatongia ko eni 'i he loto 'ofisi. 'Oku ou pehē ko e me'a 'oku tonu ke toe lahi ange, ko ha va'a ia 'oku totonu ke toe lahi ange pe te tau pehē 'e 'ave ko ha *planning authority* kae kei lipooti mai pe ia ki he taki 'o e Pule'anga he ko hono fatongia.

Ka ko u fie fehu'i pe au ki he 'Eiki Palēmia pe 'oku 'i ai ha fakakaukau pehē he koe'uhī ko 'ene a'u atu ki he ta'u kaha'u kuo 'osi 'etau *TSDF* he ta'u ko ia. 'A ia ko e lele mai eni he ta'u 'e 10. Ka ko e anga 'eku sio Sea ki he sisitemi ko eni 'oku tau lele ai *TSDF* ko u tui 'oku fu'u fihifihi ia ki he anga e ki'i fonua si'isi'i hangē ko Tonga. Na'a 'i ai ha fa'ahinga founa ia ha ngāue fokotu'utu'u lelei e fatongia, fokotu'utu'u fakalelei mo e founa palani kae lava ke tau mahino'i ange 'a e ngaahi ngāue ko ē 'oku mahu'inga pea lava 'o nofo ki ai 'a e Patiseti pea lava 'o nofo mai ki ai mo e kau *development partners* ke nau fakahoko e me'a ko ia.

'Eiki Palēmia: Mālō Sea, ko u ki'i tali pe au ki ai. 'Oku mahu'inga mo eni tui tatau au mo e Fakafofonga 'oku mahu'inga 'aupito e Tafa'aki Palani ko ia. 'Osi ko ia pea tau sio leva ki ai ko e hā e ngaahi me'a ke fai pe ko e *implementation* ke fakahoko'aki e ngaahi ngāue ko ia. Na'e 'uhinga na'e mahu'inga'ia ai Sea 'oku 'i ai 'a e fo'i *position* 'e nima pe ono, 'e ono kātaki *position* 'e ono fo'ou 'oku teu ki he ta'u fakapa'anga hoko. 'Ikai ngata pe honau fai honau fatongia tupu'a pe ko eni 'oku mahino. Ka 'oku toe tākaki mai foki e fo'i pulu ko eni 'a 'etau palani *strategic development plan* hokó, 'o kapau 'oku fiema'u ha *consultation* mo e 'ū alāme'a pehē 'oku fiema'u ha ki'i ivi 'oku toe lahi angé ko e 'uhingá ko e ngāue mahu'inga ko eni 'oku fakahoko. 'A ia 'oku mo'oni pe 'a e fiema'u ko eni ke fakaivia 'a e tafa'aki ko eni pea 'oku fai 'a e feinga ki ai hangē ko 'eku lau 'anenai ko e *position* 'e ono fo'ou 'oku 'ai ke fokotu'u ki he tafa'aki ko eni mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea 'a ia ko u fakamālō au ki he fakakaukau ko ia ka 'oku ou pehē pe hangē ko e me'a ko eni 'oku 'omai he Lipooti Pa'anga 'oku talamai ia 'oku 'ikai ke ngāue vāofi 'a e Va'a Palani ko eni 'a e potungāue 'a e 'Eiki Palēmia pea mo e Fale Pa'anga ki hono sivi ko ē 'o e palani fakatatau ki he 'Esitimeti. Ka ko e anga 'eku fakakaukau Sea kapau ko e sitepu 'uluaki ē 'e fakasitepu atu pe ia 'o 'alu 'o a'u ki ha lēvolo 'oku mamafa fe'unga 'a e fatongia palani. Ko u tui pe au ia 'e Sea kapau 'e hiki ia he kaha'u ki he lēvolo 'uluaki pe ko ē *CEO* mo ha kau ngāue ke hoko pe ia ko e kongá 'o e 'Ofisi Palēmia kae fai fakalelei 'etau palani koe'uhī ko e me'a 'oku mahu'inga mo fakahoa mo 'etau 'Esitimeti.

Fiema'u 'Eua 11 ke a'u ki he kaha'u 'oku ma'ama'a ngāue'aki teknilosia/initaneti he fonuá

Ko e hoko Sea ka u 'unu atu pe ki he peesi 35, peesi 35 pea mo e peesi 36. 'Oku ou tui ko e me'a eni 'oku mahu'inga. 'A ia ko e fo'i kongá ko eni 'i lalo taumu'a ngāue 6.02 fika 2. Ko e teuteu ko eni ke fetongi e ngaahi foomu 'oku fakatefīto 'a e pepa 'aki 'a e ngaahi foomu 'i he *internet*. Ko 'eku nofo pe 'o sio atu Sea ko e 'uhinga 'oku kei palopalema pe foki 'a e *internet*

ia he taimi ni, hangē ko ē na'a tau talanoa mai ki ai 'ikai ke ma'ama'a fe'unga ke maa'usia e feitu'u kotoa. 'A ia ko e fehu'i 'oku ou...

<003>

Taimi: 1910-1915

Taniela Fusimālohi : ... ko e fehu'i ko ia 'oku ou fa'a fai, hangē ko hono taki ko eni e *cable*. 'E taki atu ki Vava'u 'ikai ke u 'ilo 'e au pē kuo a'u ki Ha'apai, pea 'oku 'ikai ke u 'ilo pē 'e a'u ki Niua pea mo 'Eua. Koe'uhi ko e me'a ia te ne fakama'ama'a'i e 'initaneti hangē ko ia ko 'ene 'asi ko ia he peesi 36, Ko e kaha'u, ke lava 'a e me'a ko eni 'oku fakakaukau ki ai 'a e Pule'anga ki he *E-government*, 'e fiema'u ke ma'ama'a 'a e fa'ahinga sēvesi ko eni. He 'oku talamai 'e he peesi 36 fakapapai'i 'oku ngāue kotoa 'e he kakai 'o e fonua 'a e sēvesi *mobile* mo e 'initaneti he ta'u 2024. 2024 eni Sea.

Ko e fakakaukau ia Sea 'oku ou mahino'i lelei 'e au ia 'a e me'a 'oku 'uhinga ki ai 'a e 'Eiki Palēmia toe lelei ange mo vave ange pea maau ange mo lava 'o vakavakai'i fakalelei, ka ko e tafa'aki ko ē 'e taha 'o e fo'i koini Sea, pē 'e ma'ama'a fēfē 'a e *mobile* ki he tokotaha kotoa. Koe'uhi ko 'ene tu'u ko ia he taimi ni ko u tui ko e fanga ki'i *mobile* 'oku 'ikai toe ma'ulalo ia he pa'anga 'e 200 'o fai ai pē ki 'olunga. Ko e hā ha *policy* 'a e Pule'anga ke a'usia 'a e taumu'a ko eni, ka tau lava 'o ngāue'aki 'a e me'a ko eni. Na'a ku lau pē 'e taha e ngaahi lipooti ko u tui ko e lipooti 'a e Potungāue Mo'ui, 'e 'alu 'a e talatala ki he *e-health*. Tau lomilomi atu pē fakafonu atu e foomu he *net* 'o 'ave ki he toketā pea ma'u mai pē tali, 'ikai fiema'u ia ke te toe kumi holo. 'Oku ou tui ko e fakakaukau ia ka 'oku faka'ofa'ofa pē ia.

Ka ko e tafa'aki 'e taha ko e fakamole. Pea 'oku pehē ko e *Cable* ko ia te ne fakama'ama'a e neti, ka 'oku te'eki ai ke a'u ia ki he feitu'u kotoa hotau fonua. 'Oku talamai kapau 'e pehē ia, ko ē na'e 'osi tufa mai 'etau ki'i *template*. Sea ko e talanoa lōloa ia ke u ngāue *template* au ia. He 'oku 'alu fakataha eni ia mo e ako'i 'o e fonua, mahalo ko e fānau ako ia 'oku nau 'osi lava ia 'e nautolu. Kae fēfē 'a e ta'u ko eni 40 'o lele ai ki he 60 ke fakatonu foomu 'initaneti. Sea ko e talanoa lōloa he 'oku 'ikai ke *affordable* 'a e me'a ia ke ma'u 'e he tokotaha ko eni. Ko e fakakaukau ia 'oku sai.

'Eiki Palēmia : Sea ke u ki'i fakatonutonu pē 'ene pehē 'oku 'ikai ke 'ilo ia 'e he kakai lalahi e ngāue'aki e komipiuta mo e me'a. Kapau 'oku *Facebook* kotoa e mātu'a mo e finemātu'a a'u ki he kau kava-Tonga, 'o nau lava 'o 'ai *upload* e hā mo... 'Oku 'ikai ko ha, ko u tui au 'oku tonu ke 'oua te tau siolalo ki he'enau tu'unga faka'ilo. Nau lava pē ia 'e nautolu ko ena 'oku nau lava 'e nautolu ia e 'u ngaahi me'a ia he taimi ni 'oku 'osi *complicate* ange ia 'i he ngaahi foomu mo e me'a 'oku tau 'ai ki ai. Mālō.

Taniela Fusimālohi : Sea ka 'oku ou tui ko e palopalema ko e *affordability* ko e ki'i fāmili 'e taha 'i he lēvolo ko ia 'o e masiva, 'oku nau vahevahe pē ki'i telefoni 'e taha. Ko e me'a ko eni 'oku talanoa ki ai 'a e 'Eiki Palēmia ia, ko u tui au ia ko 'enau fehamutaki holo e ki'i telefoni 'e taha ko e telefoni ia 'a e fāmili. Ka ko e anga ko ia 'ene tu'u he, ke ngāue'aki 'e he kakai e fonua kātoa.

'Eiki Palēmia : 'A ia ko e *household* 'e fiha 'e Fakafofonga 'oku telefoni 'e taha ai 'a e *household* ko ia. Ko e 'uhinga ko ho'o fika ko ena 'oku ke 'omai, 'oku hangē 'oku ke pehē 'e koe ko e *household* kotoa pē 'oku telefoni pē 'e taha. 'A ia ko e *household* 'e fiha.

Taniela Fusimālohi : Sea ko e anga ia ‘eku vakai ‘e au ia, ‘iate au ia he anga ko ē ‘eku vakai atu.

'Eiki Palēmia : ‘Ai pē ‘e au ke ne tali mai pē ko e *household* ‘e fiha.

Taniela Fusimālohi : ‘E ‘ikai ke u lava au ‘o fakapapau'i atu ki he 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia : Kae 'oua te ke pehē mai ko e fakakātoa ‘oku *household* pē ‘e taha ki he telefoni ‘e taha. Ko e ‘uhinga ia na’ a ku ‘eke atu ai ke ‘oua te ke fa’ a ngāue’aki ‘a e fakalūkufua pehē, kapau ‘oku ‘ikai ke ke ma’u e *data* ko ia. Mālō Sea.

Taniela Fusimālohi : Ko ia Sea fu’u lelei pē ‘ene fakatonutonu ‘ana ia. Ka ko ‘eku ‘uhinga eni Sea, ko e me’a ko eni te ne ‘alu atu ‘o nono’o ‘a e kakai he kaha’u ke ‘ai ha’o me’a, ‘E a’u atu ki ha tu’unga ‘alu ‘o ‘ai ha’o *template* ka ke toki lava fetu’utaki mo e sēvesi ‘oku ke fiema’u. Fāmili, ‘alu ‘o ‘ai ha’o *laptop* ka ke toki lava ‘o fetu’utaki mo e ngaahi *services* mahu’inga. ‘A ia ko e me’a ia ko ē ‘oku ou ‘uhinga ko ē ki ai. Ko e hā ‘etau *way* ..

'Eiki Palēmia : Ko e fanga ki’i me’a ē Sea ‘oku ou fiema’u pē ke fakatonutonu leva neongo ‘etau hela’ia he tu’u hake. Ko e sēvesi kotoa pē ‘oku ‘ave ‘a e ngaahi *option* kehekehe ke lava fakahoko ai. ‘Oku kei mu’omu’a pē ‘ete a’u tonu mai ki he ‘ofisi pē ko ha ngaahi *sub branches* ‘i ha ngaahi feitu’u pē ko ha ngaahi motu. Ka ‘oku ‘oange leva mo e faingamālie ke nau ngāue’aki ‘a e tekinolosia kae 'oua te nau toe hela’ia ki he ‘ofisi. Kae 'oua ‘e pehē ko ‘ene ‘alu pē ko ē ‘ilekitulonika ‘ikai lava ia ‘o tu’u mai ki he ‘ofisi. Mālō Sea.

Taniela Fusimālohi : ‘Io Sea ka ko ‘eku nofo ‘aku ia ki he *affordability* mo e *access* te ne lava ngāue’aki e me’angāue pē ‘ikai. Ko e hā ‘a e *policy* ‘a e Pule'anga ke fakama’ama’a kavenga ki he ngaahi fāmili. Kapau ‘e pehē ke tau takitaha, ‘oku totonu ke ‘alu hifo ‘a e *mobile* ia ‘o \$50. Ka ‘oku ‘ikai foki ke 50 ia. Ko e telefoni ma’ama’a tahā Sea ‘oku 600 ...

'Eiki Palēmia : Mahalo na’a toki tali mai ‘e Tongatapu 5 pea mo e Minisitā *Trade* ko naua ‘i he *Competent Authority* ka ‘oku ‘ikai ke kau ‘a e telefoni ia Sea. Pea ko e me’a lahi ‘oku fa’a teke mai foki ‘e he kau Fakafofongá ke ‘oua ‘e kaunoa ‘a e Pule'anga he me’a ‘a e *private sector*. Fe’auhi pē naua holo ai pē *price*. ‘E ‘ikai ke pehē ia te u ‘alu atu au ia ‘o talaange kia naua, ‘ei ‘ai pē ke \$50. ‘E *depend* ...

<004>

Taimi: 1915-1920

'Eiki Palēmia: ... *able* pē ko e hā ‘a e telefoni ‘e ‘omai ‘a ia ‘oku ou ‘i he tafa’aki ‘e taha ‘oku nau talamai ke ‘oua te mau kaunoa. Tafa’aki ‘e tahā ‘oku talamai ke mau kaunoa mau ki’i meimei *confuse* ai he taimi ni Sea mālō.

Lord Fakafanua: Sea ko e kole tokoni pē kapau ‘e tali ‘e he Fakafofonga ‘Eua. Koe'uhí ko e ko e ...

Sea Komiti Kakato: ‘Eua 11 ...

Poupou Nōpele fika 2 Ha’apai ke fakaonopooni ngāue e Pule’anga

Lord Fakafanua: Ko e polokalama ko eni Sea ko u tui au ki ai koe'uhí ‘oku kau eni hono

fakamāsila'i 'a e ngāue e Pule'anga pea mo hono fakafaingamālie'i ke lava 'o *access* e tokotaha kotoa pē. Na'e 'i ai e savea kapau 'oku tonu 'eku manatu ko e taki telefoni ko eni 'a e kakai he fonua ni 'oku meime'i telefoni 'e taha mo e kongā ki he tokotaha 'a ia 'oku mahino ia 'oku tokolahi e kakai 'oku 2 'enau telefoni. Pea 'i he taimi tatau pē 'oku fakafaingamālie'i he māketi 'a e 'a e ngaahi tekinolosia ma'ama'a na'e lahi e ngaahi teke ke ma'u e *laptop* \$100 'oku 'i ai e 'ū kautaha ia 'i tu'apule'anga 'oku nau feinga'i ke *accessible* ke ma'ama'a ange tekinolosia koe'uhí ko e lelei 'a e tekinolosia mo e fetu'utaki. Ko u poupu ki he fokotu'u ko eni koe'uhí ko e taimi ko ē 'oku tau afe ko ē 'o 'ave foomu ke faka'ilekitulōnika si'isi'i leva ke fai ke hū ha taha 'i loto he vaha'a 'o fakafehalaaki'i 'a e fakafonu e foomu pē ko hono tau pehē pē kapau ko ha foomu ke, ko ha piti (*bid*) ki ha fa'ahinga polokalama.

Ko e taimi ko ē 'oku hū ai e faka'ilekitulōnika 'osi 'i ai e *receipt* ia mahino fakapapau'i ko e tokotaha ko ia 'oku 'osi fakahū 'ene foomu pea 'oku 'i ai mo e sitapa ai taimi na'e fakahū ai. 'Ikai ke toe lava ia 'o 'o afe'i pē na'e hū tōmui pē 'oku fa'a ha'u fakatafa'aki pē ko ha fa'ahinga me'a pehē. Ko e me'a ia 'oku lelei ai 'a e tekinolosia ko eni 'oku 'ikai ke u tui 'oku tonu ke tau hanga 'o faka'atungia'i 'a e fokotu'utu'u ngāue Pule'anga koe'uhí ko e pehē 'o, 'oku mamafa 'a e 'uhila pē ko e totongi telefoni mo e 'ū me'a ko ia.

Ua pē Sea ko e ko e *accessible* kapau ko e me'a ia 'oku tu'ukimu'a he fakakaukau ko eni e Pule'anga ko e me'a fakatekinikale pē ia ko e ngaahi pōtolo (*portal*) ko eni 'a e Pule'anga pē ko 'enau uepisaiti mo e me'a 'e malava pē ia ke ta'etotongi. 'O kapau 'oku hala ho kika 'o kapau ko ha me'a e Pule'angá 'e malava pē ke ta'etotongi ta'e'iai ha'o *credit*. 'A ia kapau te mou mea'i ko e founga ngāue pē 'oku ngāue'aki he ngaahi kautaha telefoni he taimi ni. Kapau 'oku 'osi ho *credit* tau pehē pē ko e *Digicel* pē ko e *TCC* tatau ai pē pē 'oku maha pē 'ikai ho kika te ke kei lava pē koe 'o 'alu ki he 'enau uepisaiti ke *top up*.

'A ia ko e me'a pehē mo e fa'ahinga feliliu'aki fakatekinolosia 'e malava pē 'o ngāue he Pule'angá koe'uhí he 'oku mafai pē Pule'anga 'o kapau 'oku nau 'oku lotosi'i e 'ū kautahá 'e lava pē 'o fakalao'i. Ko e 'ū me'a pē ia 'oku *regulate* atu mei he Pule'anga pea ko u tui au ko e kamata'anga 'eni ke poupu'i ke 'i ai ha ngaahi founga faka'ilekitulōnika. Ko hono fakakakato hangē ko e me'a nau kamata malanga ko ē he 'aho atú ke lava 'o fai e totongi *online* he ko e lelei e me'a ko eni kei lava kātoa pē 'o fakakakato mei he'ete loki mohé pē ko ha fē pē. Feitu'u te to'oto'o holo ai 'ete telefoní kae 'oua 'osi hono fakafonu e foomú pea kei fiema'u pē ke te lele atu ki he 'ofisi 'o totongi e me'á. Ko e ko e me'a ia ko u, nau fakamalanga ko ē 'i he 'aho atú ke kakato e sisitemi kātoa pē *online* 'oua 'e 'omai kongokonga kae fakakakato e foomu. Kapau 'oku fiema'u ke totongi toe totongi 'aki pē ha'ate kaati pangikē pē ko e talafi pa'anga pē ko e hā e *digital money* 'oku lolotonga fai ki ai e ngāue 'a e Pule'anga

Ka ko 'eku tokoni pē ki he me'a ko eni 'a 'Eua 11 tau poupu ke lava e ngāue fakalalakaka ko eni ke faka'ilekitulōnika mo mā'opo'opo ange e ngāue e Pule'anga. Ko e me'a ko ē ki he totongi e kakai mo e fua 'a e mamafa e telefoni ko e hā fua tau toki ngāue'i ia 'e tautolu ko e me'a ia e *private sector* ke nau fe'au'auhi ke holo hifo e totongi e ngaahi naunau faka'ilekitulōnika. Kae poupu'i e ngāue e Pule'anga ke tau 'alu ki he me'a onopooni. Ko e 'ū fonua ko eni 'a muli mo tu'apule'anga 'oku nau 'osi 'alu nautolu ki he ki he faka'ilekitulōnika mei he lesisita 'api ki he totongi e tukuhau ki he me'a kotoa. Ko tautolu 'oku tau kei tulitulimui atu ke tau poupu'i e ngāue ko eni 'oku mahu'inga mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ko e 'oku 'ikai ke u 'uhinga atu 'eku malanga 'a'aku ko e me'a ko 'eku 'uhinga pē 'a'aku ke u ke u 'oange pē ha fakakaukau ke tau sio atu pē ki ha kaha'u ki he *issue* pē 'e ua ko eni *affordability* mo e *access*. Ka ko e poupu ia ko ē ki he ngāue ko eni

Sea pou pou pēseti ‘e 200 au ki ai. ‘Ikai ke toe veiveiua ia koe’uhí ko hono lelei. Sea kau hoko atu ki he ki he peesi hono, kātaki ko e ‘esitimeti ...

Paula Piveni Piukala: Sea, Sea ke u ki’i tokoni pē ki he *issue* ko eni ‘oku pē ‘e loto pē ‘a ‘Eua 11 he, he ki’i *issue* pē ko eni ‘oku ‘ohake pea lave ki ai e ‘a e Nōpele. Ko u tui Sea ‘o hangē pē ko e ki he fakamamafa ‘a ‘Eua 11 ‘oku ‘ikai ko e ko e pehē ia ko e ta’epou pou. Ko e *issue* ia heni Sea ‘oku ‘ikai ko e ko e *affordability* mo e, *issue* ia heni ...

<005>

Taimi: 1920 – 1925

Paula Piveni Piukala: ... *connectivity*. ‘Oku mo’oni e fakamalanga ko ē ‘a me’á he ko e *cable* ko eni ‘oku fakatoká ‘oku ‘ikai ke ne hanga ‘e ia ‘o ‘oange e faingamālie ki Niua mo e ngaahi ‘otu motú, ko e poini ia. Kapau te tau ‘alu ke kau kātōá ke *digitise* e anga ‘etau fakahoko fatongia ke *modernise* ‘etau, kuo pau ke ‘i ai e *mechanism* ‘o e *connectivity*. He ko e palopalemá ‘e Sea ko e ‘uhinga ia ko ē na’á ku fie lave ai ki he *project* ko ena ‘a e Kasifikí, he ko e fakamole na’e fokotu’u mai ai.

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu pe Sea

Paula Piveni Piukala: \$5.7 miliona

‘Eiki Palēmia: Ko e fatongia ko eni e

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonú Sea, ko e *cable* ‘oku ha’u ‘omai ‘a e tau pehē *traffic* mo ‘ene ‘ave ki he fonuá. Ko e ongo me’a leva ‘a e *TCC* mo e *Digicel* ko hono tufaki ki he’enuau kau kasitomā, motu pe ko e ‘i ‘uta pe ko ha feitu’u pē. ‘A ia ‘oku fai ‘a e fakafalala te na fe’auhi ‘oku sai e konekitiviti (*connectivity*). ‘Oku mo’oni e me’a ‘a e Fakafofongá, he neongo e ha’u ko ē ko e ‘a e fo’i fua’i paipa ko ē ‘oku ‘omai ai e *data* lahi pehē. Ka ‘oku fiema’u ke *distribute* pea o e me’a ia e kau *operator* ke nau fakahoko, ke nau fakahoko ki he’enuau kau kasitomā pe taautaha ‘a e *TCC* pe ko e *Digicel*. Pea ko e fakatauangé ia he lahi ko eni ‘a e *data* ko eni ‘e ma’ama’a ange ai ‘a e fatongia hangē pe ko ē ko ‘ena me’a ko ē mo ‘Eua 11 ke *more affordable* ‘i he kaha’ú Sea, mālō.

Paula Piveni Piukala: Sea, ko e fo’i *cable* ko eni ‘oku fakatoka mei Sopa ki

Sea Komiti Kakato: Hou’eiki

Paula Piveni Piukala: Fisí

Sea Komiti Kakato: Koe’uhí ko e talu ‘etau lele maa’uloloa ē pea ko u fiema’u pe ke tau ki’i mālōlō ē ka tau toki foki mai

Paula Piveni Piukala: Mālō Sea

Sea Komiti Kakato: Mālōlō e Falé

(Mālōlō e Falé)

<006>

Taimi: 1955-2000

Sātini Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Kōmiti Kakato. (*Lord Tu’ilakepa*)

Sea Kōmiti Kakato: Hou’eiki mālō ho’omou laumālie, tau foki mai ke fai ‘etau ngāue, ko u tangutangutu pē ‘i tu’a ‘o fakakaukau he’etau ngāue, fu’u lahi ‘a e talanoa palani, ‘e lahi ‘a e feme’a’aki palani ‘i he Fale ni, ka ‘oku ‘ikai pē ke u sio au ia ‘oku ‘i ai ha tu’unga ‘oku fulihi mai mei he Pule’anga ‘oku kei tatau ai pē, he e .

‘A ia kapau na’a tau, na’a ku sio, kapau na’a tau lele ‘i he fakalukufua, ‘a ia totonu pē ke tau fakalukufua pē ‘o tau toki toe pē ha fo’i ‘aho ‘e taha pea tau faka-vouti he ‘oku ou tui ‘e vave ange ia. Ka ko eni te tau feinga’i ‘a e fo’i 10, fa’ahinga ‘ilo ko ia na’a mou fai ‘i tu’a ‘anenai, pau pē ke tau feinga’i ‘a e fo’i 10 he pōo ni.

Ko ‘eku tukupā ia pōo ni. Hoko atu ‘Eua 11, me’a mai.

Fokotu’u Tongatapu 7 ke mālōlō ‘a e Fale ki he Mōnite

Paula Piveni Piukala: Sea ‘oku ou fokotu’u atu ke tau mālōlō, tau ki’i *break*, he na’a tau

Sea Kōmiti Kakato: ‘Eua 11.

Paula Piveni Piukala: ... lave pē foki ki he 7. Ko e he kapau te tau hokohoko atu ‘e ‘alu ia te tau fakatamulu tautolu Sea.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Eua 11, me’a mai.

Paula Piveni Piukala: ‘Oku ou kole atu ‘oku ou fokotu’u atu Sea, ke, pea ‘oku pou pou’i ke tau ...

Sea Kōmiti Kakato: Tongatapu 7, mou me’a hifo ki lalo ka tau fai ‘etau ngāue.

Paula Piveni Piukala: Sea, ko e tepile ko ē nau nofo pē ‘o *Ministry* he’enau fo’i lipooti pē ‘anautolu mo ‘enau palani. Ko e tu’unga mātu’a ko eni ko e fu’u fo’i potungāue ‘e 27 ko eni, ‘oku hela’ia ‘a e ‘atamai he’ene a’u mai ki he efiāfi ni Sea. ‘Ikai ko ha’aku ‘uhinga ia Sea, ‘oku ‘ikai ke u fie ngāue. Ko ‘eku ‘uhinga ‘aku ia ‘oku fakapotopoto ange, fakapotopoto ange Sea ke tau mālōlō tau toki hoko atu ‘i he Mōnite. Pea kapau ‘oku tau toe lele ‘apongipongi kapau tau lele ‘apongipongi, kae ‘oua ‘e ‘ai ke, ko e me’a ko e *ability* ‘o e ‘atamai ‘oku ‘ikai ke, ‘oku fakangatanga pē ia. ‘Ikai ko ha *robot* ia ke teke pē lolotonga ‘oku ...

Sea Kōmiti Kakato: Sai mālō.

‘Eiki Palēmia: Sea ko e ki’i fakama’ala’ala pē Sea, ‘oku ou fakame’apango’ia pehē ‘oku ‘ikai ke mau ‘ilo ‘a ‘emau, ‘a e Patiseti, ka ko e motu’a ni ia mo e tokolahi, mo e kau Hou’eiki Minisitā, talu ‘emau ngāue mai heni mei Tīsema ta’u kuo ‘osi, pea ‘oku mau ‘osi mateuteu pē mautolu.

Paula Piveni Piukala: Sea ‘oku ou kole fakamolemole pē au ki he Palēmia ‘oku ‘ikai ko ‘eku ‘uhingá ‘aku ia, ko ‘eku ‘uhingá ko mautolu, mau ongosia he ‘oku mau, pau ke mau fakakakato ‘a e ki’i potungāue kotoa pē. Ko e ‘uhinga ia ‘eku ...

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga ko e talu ‘etau lele mai he Fale ni, ‘ikai ke fu’u loko ‘i ai ha’o malanga ‘au, ko e meimei ko e malanga ko e ni’ihi pē ko e toenga ‘o e kau Fakafofonga. Ke me’a hake pē ko e mōmeniti faka’osi ia kuo ‘osi ‘a e ‘u me’a ia na’e fai ai ‘a e ‘u malanga. ‘Oku ou kole atu ke ke ...

<007>

Taimi: 2000-2005

Sea Komiti Kakato: ... malanga, ke teke ki he kau Fakafofonga ko ē, tatau pē ta’u kuo ‘osi mo e ta’u ni.

Paula Piveni Piukala: Sea ‘oku ‘ikai ke u tui au ko e, ko ‘etau ō mai ki hení ko ha fokotu’u malanga kitautolu. Ko ‘etau ō mai ki hení ke siviliví’i *scrutinise* pea ‘oku ‘uhinga ai ‘etau, ‘etau ‘alu fakaikiiki he ‘isiú. Kapau ko e ‘atungá ena ia Sea ko u fokotu’u atu au ke tali ā Patisetí ia ka tau matukú he ‘oku ‘ikai ke ke fakamahu’inga’ia ‘e koe e me’a ‘oku mau ‘oatú.

Sea Komiti Kakato: ‘Oku ‘i ai ha pou pou ki he fokotu’u ko ení.

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki.

Sea Komiti Kakato: ‘Oua fa’a vave pē ‘o tuputāmakí pea ‘alu ki he peesi fakamuimuí. Sio na’a ke ‘ai koe au ‘anenai, ko u malimali pē au pea u pehē atu pē au ia ‘oku tali lelei’i pe ia.

Paula Piveni Piukala: Ka ko ‘eku tali fehu’i pē ‘a’aku he ko koe pē na’a ke fehu’i maí, ko e me’a pē ia na’e ‘alu hake hoku ‘atamaí.

Sea Komiti Kakato: ‘Io.

Paula Piveni Piukala: Ka na’e ‘ikai ke ‘i ai ha’aku fakakaukau kovi ‘a’aku kia koe Sea.

Sea Komiti Kakato: Ka na’e ‘ikai pē ke, ‘ikai ke fakakaukau ho ‘atamai lelei’ au kuo ‘osi’osi e me’a ko íá? Mahino ...

Paula Piveni Piukala: ...

Sea Komiti Kakato: ‘Io mahino mai leva ho ‘atamai koví tapu mo e Feitu’u na. Me’a mai angé ‘Eua 11 ka tau hoko atu.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. Ko u tui pē Sea ke tuku pē ke hoko atu pē ‘etau talanoá he koe’uhí he ‘oku hōhoa mālie pē ‘a e palaní mo e ngaahi fiká. Pea ‘oku ou fie foki mai ki he me’a ko eni ‘oku ‘asi he peesi 137 hetau ‘Esitimetí ‘a ia ‘oku ‘i ai ‘a e 1.3, 1 kilu 1 miliona ...

Paula Piveni Piukala: Sea ko ‘eku fokotu’ú ...

Sea Komiti Kakato: Sai ange ia.

Paula Piveni Piukala: Na'e 'osi pou pou'i Sea. Ko 'eku fokotu'ú na'e 'osi pou pou'i ke tau *break* heni. Kapau 'oku ke pehē 'oku ke mahu'inga'ia, tau toe ui 'apongipongi. Ko e 'uhinga atu au ko e *ability* faka'atamaí ...

Sea Komiti Kakato: 'Oleva ke 'osi 'etau vouti ko ení ē, 'io sai. 'Oku fokotu'u mai 'e Tongatapu 7 'oku 'i ai ho'o mo'oni 'au, te u foki au ki he fokotu'ú pea 'oku, 'oku 'i ai ha pou pou ki ai?

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole. Ko u pou pou pē au ia ki he fokotu'u ko ē 'a Tongatapu 7. Ko 'eku kolé fēfē mu'a ke tau hanga 'o fakapaasi e vouti lolotonga 'oku tau 'i ai kae toki pālōti'i 'ene fokotu'ú he te mau pou pou mautolu ki ai. Ka ko e me'a na'a 'ai ia he taimi ni kae tu'u vaeua e vouti ko ē.

Sea Komiti Kakato: 'Oku 'i ai ha pou pou ki he fokotu'u 'a Tongatapu 4? Tau pālōti, fokotu'u fakamuimui. Ko ia 'oku loto ke tali 'a e fokotu'u 'a Tongatapu 4 ke 'osi e vouti ko ení pea toki fai leva 'a e feme'a'aki 'o fakatatau mo e me'a ko eni 'oku me'a ki ai 'a e Tongatapu 7, fakahā loto ki ai hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, Mo'ale 'Otunuku, 'Aisake Valu Eke, Taniela Fusimālohi, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā MEIDECC, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, Vātau Mefi Hui, Dulcie Elaine Tei, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana. Loto ki ai e toko 19.

Sea Komiti Kakato: 'I ai ha taha 'oku 'ikai ke loto ki ai, fakahā loto mai hiki ho nima.

Kalake Tēpile: 'Ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Sai 'ikai ke tali ia ē. Hoko atu Fakafofonga Fika 7 ē, 'a, 'ikai 'a 'Eua 11.

Alea'i fokotu'u Tongatapu 7 ke mālōlō 'a e Fale

'Eiki Palēmia: Ko e pālōti ko ē 'a e vouti 'i he fokotu'u 4? Ko ia, 'a ia na'e pehē mai ke tali ka tau toki foki leva. 'A ia ko e faka'uhinga pehē 'a e motu'a ni ia 'a ia kuo tali 'a e vouti ia ko ení ka tau foki ki he fokotu'ú ke tau mālōlō ā.

Mo'ale Finau: Sea ko u ki'i pou pou atu Sea ke tau, ko u pou pou ki he fokotu'ú ke tau ki'i mālōlō. Sio ko e 'atungá ē te tau tō kehekehe. Ko e me'a ko ē 'Eiki Sea ...

Sea Komiti Kakato: Sai pē 'oku mahino kia au, he 'ikai fai ha tō kehekehe ia.

Mo'ale Finau: Ko e me'a, 'Eiki Sea ko e me'a ia 'oku hoko ko ē ko ē ...

Sea Komiti Kakato: 'E Fakafofonga 'Eua, 'e Ha'apai 12 'oku mahino ia kiate au.

Mo'ale Finau: Sea ko e ...

Sea Komiti Kakato: Ko e fokotu'u ko ē 'oku 'omai 'e 'ē ko 'ene lava pē vouti ko ení ko 'etau mālōlō ia.

Taniela Fusimālohi: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: 'A ē na'a tau tali ko ení.

Mo'ale Finau: *Ok.*

Sea Komiti Kakato: 'A ia na'e fokotu'u mai 'e Tongatapu 4.

Mateni Tapueluelu: Ko ia 'Eiki Sea. 'A ia na'e tali 'eku fokotu'ú Sea?

Sea Komiti Kakato: 'Io.

Mateni Tapueluelu: Mālō.

Sea Komiti Kakato: 'A ia ko 'ene 'osi pē vouti ko ení ko 'etau mālōlō ia.

Tokanga ki he ngaahi poloseki makehe he fakalelei'i ngāue Pule'anga

Taniela Fusimālohi: Mālō. Mou 'ofa mai 'o folo homou fo'i'akaú ko e 'atungá ē. Sea kae faka'osi atu 'eku malangá. Ko e peesi 137 'a ia 'oku hā ai 'a e *special project* 'a ia ko e, ko e me'a eni 'oku fekau'aki pea mo e *public sector reform*. Na'a ku fa'a lave pē au ki ai Sea ka ko e anga pē eni ia 'a e fakakaukau mu'a ki he Pule'angá, he koe'uhí ko e fakamatala ko eni 'oku ha'u ko ē 'i he *Budget Statement* 'oku meimei 'oku nofo holo 'i he fakalelei'i 'o e ngaahi potungāue 'e ni'ihi ke toe lelei ange 'a e fatongia pe 'oku 'i he lea fakapapālangí 'i he'ene hā ko ē 'i he Tohi 'Esitimetí ko e *more efficient*, toe lelei ange mo vave ange.

Ka ko e anga pē eni ia e fakakaukau ko ē kuo 'osi 'ai hake pē ia 'e au ke fakakaukau ange mu'a 'a e Pule'angá ke toe ki'i 'ata'atā ange 'a e fa'ahinga polokalama pehé ní he koe'uhí ko e fo'i lea ko ē ko e *public sector* 'oku kau mai ai 'a tu'a ia ki he ngāue fakapule'angá. 'A ia ko e 'uhinga ia 'e kau mai ai 'a e *public enterprise* ia pea mo e 'ū sino 'i tu'á. Ko e me'a eni 'oku ou sio ko ē ki ai 'i he'eku lau ...

<001>

Taimi: 2005-2010

Taniela Fsuimālohi: Ko e palani ko eni 'a e Potungāue ko eni ki he *Public Enterprise*, 'oku 'osi hā mai ia ai 'e fai 'a e *public enterprise reform*. Pea 'oku ou fiefia au ia ai he koe'uhí 'oku *privatisae* ai 'a e ni'ihi, pea liliu kautaha atu 'a e me'a 'e ni'ihi. Ka 'oku ou tokanga ki he kupu ko eni 'a e tokanga ko eni ki he fu'u mīsini ko eni te ne hanga 'o to'o 'a e meimei vaeua pē lahi ange 'o 'etau Patiseti *local*, 'a ia ko e *public service*.

Koe'uhí ke 'i ai nai ha kongá ko hano hu'ihu'i atu pē ha ngaahi fatongia kuo sio 'a e Pule'anga kuo taau ia ke tuku atu ki he sekitoa taautaha, pē ko hano 'ave ke faka-poate'i. Ka ko e me'a eni 'e taha 'oku ou tokanga ki ai Sea koe'uhí 'oku mahu'inga pē ia ke 'ohake koe'uhí he 'e toe 'i ai pē mo e ngaahi me'a ia 'e ni'ihi ke tau sio ki ai. Hangē ko e ngaahi fatongia, 'oku fe'ova'aki

ai ‘a e ngaahi potungāue ‘e ni’ihi pē ‘oku fe’ova’aki ai ha potungāue ia mo ha poate, pē ‘oku fe’ova’aki ai ‘a e potungāue ko ia pea mo e sekitoa taautaha.

Pea ‘ikai ke ngata ai ‘oku ‘i ai pē ‘a e ngaahi fatongia ia ‘a e Pule’angá, totonu pē ke tukuatu mo ia kitu’a ka ‘oku fiema’u ‘e he kakai ke toe tātaki mai ki ai ha *revenue*. ‘Oku ou tui ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi fatongia faka-tekinikale ia ala lava pē ia ‘o tuku atu ki he māketi ke ha’u ‘a e kakai mei tu’a ‘o ngāue’aki, tautefito hangē ko e potungāue ‘a e *MOI*. Pea ‘oku ou tui ko e me’a ia na’e ‘osi fai ia ‘i he kuohili, toe tātaki seniti pē *MOI* koe’uhi ko ene tukuange atu ene ngaahi *service* ke ‘inasi ai pē mo e kakai. Pea ‘oku lava leva ‘a e *service* pehē ‘o ki’i fe’auhi ke ma’ama’a ange, pea mo e sekitoa taautaha.

Fehu’ia ‘i ai Va’a ki he Malu Fakafonua ‘i he ‘Ofisi Palēmia

Sea ko e hoko ‘eku pōini, ko e peesi 13 ki he 15 ‘o e palani, pea ‘oku ‘ikai ke u sio ‘i he, ‘oku ou tui ko e fakakaukau ‘iate ia pē, ko e fakakaukau lelei e , kapau te mou sio ki he me’a ko ē ‘oku talanoa ki ai’a e palani, ‘i he peesi 13 ki he 15, ‘a ia ko e *national intelligence security agency*. Ka ko ‘eku fehu’i ‘aku ia he ‘oku hangē mai ia, hangē ene tu’u kia au ‘oku pē ‘oku fepaki nai eni mo e me’a ko ē fatongia ko ē kau polisi, ‘i he kupu 8 ko ē *Police Act*, pea mo e kupu 5 ko ē ‘o e Lao ko ē ki he kau Tau ‘a ‘Ene ‘Afio, he ‘oku hangehangē kiate au ‘i he’eku lau ‘a e lao ongo lao ‘e 2 ko eni, ‘oku hangehangē ‘oku nau meimei ha’u naua ‘i he me’a ko eni ‘oku fakamatala ko ē he peesi 13 ki he 15, ki he *national intelligence and security agency*, he ‘oku hangē kiate au ko e ngaahi fatongia ko ē ‘oku fakamatala ko ē he peesi 13 ki he 15, ‘oku hangē ‘oku hāhā mai ia ‘i he ongo lao ko eni. Ka ‘oku ou fiema’u ‘e au ke fakama’ala’ala mai pē ko e hā leva ‘a e ‘uhinga ia ‘e fokotu’u ai ‘a e kupu ia ko eni ‘i he malumalu ‘o e ‘Ofisi ‘o e Palēmia.

Tali Pule’anga ko e Va’a ki he Malu Fakafonua

‘Eiki Palēmia: Sea hangē ko ē ko e na’e me’a’aki ‘e he Fakafofonga Sea, ‘oku ‘i ai ‘a e *Police Intelligence* ‘oku ‘i ai mo e *defending intelligence*, pea ko e fokotu’u leva eni ‘a e *national intelligence* ke ne to’o fakalukufua mai mei he tafa’aki kehekehe, ‘o fakahoko mai leva ki he motu’a ni pē ko e hā ‘a e tu’unga ko ē ‘a e ngaahi me’a kehekehe kau ai ‘a e *threat* mo e ‘u ala me’a pehē.

Ko e me’a angamaheni ia ‘i māmani ka ko hono toki fokotu’u eni ‘i Tonga ní Sea, pea ‘oku fakamālō heni ki he ngaahi fonua kehekehe ‘oku nau tokoni mai ko eni ‘i hono fokotu’u ‘a e va’a mahu’inga ko eni ke tokonia ‘a e malu ‘a e fonua Sea, mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, ‘oku ou fakatokanga’i ‘oku sai ‘a e fakakaukau ‘iate ia pē, ka ‘oku ou, na’a ku fakakaukau au ki he me’a ko eni ko e tafa’aki ko eni ko ‘ene tātaki mai ‘a e ngaahi fakamatala ‘ikai ke ngata pē ‘i he fakamalu’i ka ‘oku ou toe fakamatala au fekau’aki mo e ‘ekonōmiká mo e tafa’aki ki he fakasōsiale, ‘a ia ko e ngaahi fakamatala mahu’inga ...

‘Eiki Palēmia: ‘Io, fakamo’oni pē ‘a e Fakafofonga ‘oku kau ai mo e ngaahi tafa’aki kehekehe, *even* e fekau’aki mo e *climate change* mo e ngaahi ‘u me’a pehē, ‘oku pehē ‘oku ne *post* ha *threat* pē ko ha ‘u me’a pehē ‘oku kau pē mo ia ia ‘i he ala kole ke ‘omai ‘i he *briefing* ko ē fekau’aki pea mo e ‘u me’a pehē Sea, mālō. Ka ‘oku kau pē mo ia ai Fakafofonga ‘a eni.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Taniela Fusimālohi: ‘Io, ‘oku ou tui Sea koe’uhi ko e taimi ko ē ‘oku tau talanoa ai ki he *policy* ‘a e Pule’anga mo e ngaahi fakakaukau ko ē levolo ‘i ‘olunga ‘i he palani mo e ngaahi me’a fakalukufua, ‘oku mahu’inga foki ‘a e ngaahi fakamatala ‘oku ‘ikai ke loko a’u atu ki ai ‘a e *normal* ‘o e tātaki fakamatala he ko e Potungāue Sitetisitika, mo e ngaahi lipooti ‘a e ngaahi potungāue.

Ka ‘oku ou faka’amu pē ‘e Sea ‘oku ‘ikai ko e laumālie ‘o e ‘u me’a ko eni ke fakasiosio ha taha ē, ‘o lipooti mai ki he Palēmia ha kau, ‘ikai ko ia ia ‘e ‘Eiki Palēmia ē. Ko ‘eku ‘ai pē he na’e a’u ange kau tama ki ‘api ‘o talamai, ‘oku ke pehē ko e hā ‘a e me’a ‘e hoko ‘i he KOVITI pē, he ko ho’omou ha’u mei fē, mau ha’u mei he Potungāue Polisi ko e tātaki pē fakamatala. ‘Oku ou ‘ilo pē ko e fiema’u ‘e he ‘Eiki Minisitā ‘a e fakamatala, ka ‘oku ou pehē pē na’a ‘oku ...

<002>

Taimi: 2010-2015

Taniela Fusimālohi: ...Na’e hala ‘eku lea ka nau ‘ave au ‘o fakahū he ‘aho ko ia. Ka ko e laumālie ‘o e fakamatala ia ko eni Sea. ‘Oku ou tui ...

Poupou Tongatapu 4 ki he Va’a ki he Malu Fakafonua ‘i he ‘Ofisi Palēmia

Mateni Tapueluelu: Sea ki’i tokoni pe he ‘isiu ko eni ‘oku me’a mai ai ‘a ‘Eua 11 kapau ‘e laumālie lelei ki ai Sea. ‘Oku ou kau au ia ‘i he poupou ki he ngāue ko eni Sea, taimi na’a ku kei Minisitā Polisi na’a ku lele atu ki Nu’usila pea na’a ku monū’ia ‘o ‘a’ahi ki he’enua Va’a ‘anautolu ‘oku nau ui ko e *National Security* ‘oku ‘i he malumalu ia ‘o ‘enua ‘Ofisi Palēmia. ‘A ia ko ‘enua me’a ‘oku fa’i ko hono fokotu’utu’u ‘a e ngaahi fo’i ngāue pe ko e ‘asenita ‘oku mahino ka kolosi ai ha ngāue ‘e uesia ‘a e malu ‘a e fonua. Pea ko e fe’unga tonu eni ia mo e uesia ko ē ‘etau *cable* pea na’a ku ‘eke kia nautolu pe ‘oku kau ai ‘a e me’a ko ia he’enua *national security* talamai ‘io ‘oku ‘osi tohi ia. Pea na’a nau faka’ilonga mai pe nautolu te nau lava ‘o tokoni mai ki Tonga ni ‘e tohi, pea ‘oku kau ai mo e ngaahi me’a ia ko e nō ma’a e ngaahi feitu’u pau ngaahi fonua pau, ‘osi maaka kolosi kula ia ‘enautolu.

‘A ia ko ‘enua *national security* ‘anautolu. ‘A ia ko ‘enua ‘uhinga ka ‘ave atu leva ha *Cabinet Submission* ‘oku kolosi he ngaahi poini ko ia ‘oku fakafoki e pepa ia ko ia, kolosi ia he *National Security* ‘oku kehe pe va’a polisi ia ‘o nau pukepuke pe nautolu pe ‘a e maau ‘a e fonua ki he melino ‘a e sōsaieti. Ko e ‘uhinga ia ‘oku nau fa’a ō mai ai ‘o tātaki fakamatala ‘oku fa’a takai mai ‘a e motu’a ni tokoni pe au kia nautolu nau fehu’i mai ‘ave. Ka ‘oku kehe pe ia ko e malu fakalukufua ‘oku kau ai pe faka’ekonōmika, fakapa’anga, fakamilitale ‘oku nau tokanga’i nautolu pea toki mahino ai ki he motu’a ni ka ko u poupou pe au ki he ngāue ko ia Sea mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea he koe’uhī he ko e me’a ia ‘oku mahu’inga ke a’u ki he lēvolo mahu’inga taha ‘a e tātaki ‘a e fakamatala. Pea ko u tui ko e va’a ia ko eni ‘e sai ia he kaha’u ko u tui ‘e a’u ia ki he lēvolo ko e *think tank* eni ke ne fale’i e Pule’anga ‘a e ngaahi me’a lalahi. Ko ia Sea ‘oku ou fakakaukau ke u fokotu’u atu ā ke tau tali ‘a e lipooti ko eni kae tuku ā ‘eku malanga mo e lōloa Sea. Ka ko u fokotu’u ā ke tau tali ā ka tau hoko atu.

Sea Komiti Kakato: ‘Ikai ko u fakamālō au ki he Feitu’u na ho’o lava pe ‘o mea’i pe mālō.

Fehu'ia Tongatapu 7 konga he Patiseti 'oku vahea ma'a e Alonga

Paula Piveni Piukala: Sea 'ai pe ke u ki'i 'eke pe ki he Palēmia, pe ko fē 'i he'ene Patiseti 'oku 'i ai 'a e *allocation* ko ē ko ē ki he Ālonga 'a ē ko ē na'a ku 'uhinga ki ai ke fakahū he Patiseti ko ē ko ē 'a e 'Ofisi Palasi he ngaahi fu'u 21 miliona Sea 'a e Patiseti ko eni, lahi ange 'a e Patiseti 'ofisi...

'Eiki Palēmia: Ko e *local government* 'oku 'i ai 'a e 'ū *grant* ai ki he *local government* 'oku fakahoko mai ko e 40000 ne foaki ki he Ālonga he ta'u ni ka 'oku 'i ai pe mo e ngaahi sino kehe hangē ko nautolu ko ē 'oku 'ikai ke sio lelei. 'Ikai ke u ma'u ki he fo'i lea *appropriate* ko ē ke ngāue'aki ko ia pea hangē ko e ... 'a ia ko e *Blind Foundation* mo e 'ū me'a pehē 'oku 'i ai 'a 'enua kole mai pea kau atu pe ki ai mo e ngaahi komiti ko eni tau pehē ki ha me'a ki he ngaahi 'isiu kehekehe kau ai e *drugs* mo e 'ū alāme'a pehē fakaiviva mei heni 'e Sea 'a e ngaahi fanga ki'i sino ko ia 'oku ngāue ko ē he *community* ko eni Sea mālō.

Polokalama Pule'anga faitokonia ai kau faingata'a'ia

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea ki'i tokoni atu pe Sea ki'i tokoni pe ki he me'a 'omai 'e Tongatapu 7. Na'a ku tokoni atu pe tafa'aki ko ena 'oku me'a atu ki ai 'a e 'Eiki Palēmia 'i he tafa'aki ko eni ko ē 'oku 'i ai 'a e hono tauhi ko ē ko ē kakai ko ē 'oku nau faingata'a'ia 'i he *social protection* mo e tafa'aki tokoni'i. Pea ko e 'ū 'api ia ko eni mo e fānau ko eni 'oku nau 'i ai 'oku nau toe tāketi'i pe mo kinautolu ke fai hono poupoua 'a e kakai ko ia.

'A ia ko e taha e palopalema na'e hoko he Ālonga ko e 'uhingá ko e fetongi ko eni ko ē 'a e pekia ko ē 'a Lavinia Sātini pea ko Lavinia Sātini eni na'a ne fai 'a e fetu'utaki na'a ne 'ilo'i lelei 'a e ngaahi fetu'utaki, pea kuo pekia foki ia. Ko e tokotaha ko eni 'oku fo'ou 'oku ne fetongi hake 'oku 'ikai ke ne fu'u loko ma'u lelei, ka 'oku toki 'ilo pe 'e mautolu kimui ni 'a e ngaahi tu'unga ko ia. 'Oku fai pe ngāue vāofi 'o hangē ko ia na'e 'a'ahi mai ko ē 'a e talafekau 'a e 'aho ko ē na'a mo 'i ai mo Sione Fetu'uefiafi mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Ko ia Sea 'oku mahino pe kiate au 'a e *grant* ko eni ka 'oku 'ikai ko 'eku fakamalanga ki he *grant*. Ko u fakamalanga au he *institution* ha fa'ahinga me'a ke lava 'o tokangaekina. Ko e ki'i kau ngāue ko ē ai 'oku nau tokanga'i ko eni ē. 'Oku 'ikai ha'anau vāhenga 'anautolu ko e 'uhinga ia 'eku fakakaukau kapau te tau *allocate* ha *half a million* mei he fu'u Patiseti lahi ko eni 'a e Palēmia. Ko au ko u kau au mo 'Eua 11 he fokotu'u tau, he 'oku 'uhinga ia kia au Sea ko e...

<003>

Taimi: 2015-2020

Paula Piveni Piukala : ... ko e fakakaukau ko ē ko ē ke tau hanga 'o tokangaekina 'a e ma'ulalo taha. 'Oku ou faka'amu ke 'omai e lipooti, ka ai ha taimi 'oku 'omai e lipooti e me'a ko ia na'e hoko. He 'oku 'i ai 'a e ki'i matavaivai ai 'oku ou fakatokanga'i, he ko e neongo e ki'i falukunga kakai ko eni, ka 'oku kei 'i ai pē 'enua *dignity* 'Eiki Sea. 'Oku fiema'u ia ke tokangaekina ke 'asi atu 'oku tau 'ofeina. Kia au 'e Sea ko e fakamā'opo'opo lelei taha ia te tau fai. Ko hono faka'ilonga'i 'o e ngaahi *institution* 'o fakamālohia, kae takitaha lava leva 'e he ngaahi *institution* 'o fai honau fatongia. Kae 'oua 'e toe kau ai kae fakasi'isi'i 'a e ngāue 'i he Pule'anga.

Fehu'ia hiki lahi Vouti 'Ofisi Palemia mo e fiha vahe'i he Patiseti ki he teu fakataha *FORUM* 'i Nuku'alofa ni

He ko u fakatokanga'i hifo Sea, na'a nau 'esitimetri e 17 miliona ki he ta'u fakapa'anga lolotonga. 'Oku 'asi mai he *revised* ko e 14 pē. Ko 'eku fakafehu'i ko ē ko ē ki he Palēmia, ko e fu'u hiki ko ē ko ē he ta'u ni 'o 21, 'oku fiha ai 'oku to'o fakapatonu ki he *host* ko eni 'a e *Forum*. 'Oku ou faka'amu pē au Sea ke maama 'a e fakakaukau, he 'oku pau ke tau feinga ke pou pou'i, he 'oku ai hotau vā fakamotu si'i. 'Oku 'ikai ke tau loto ke nau ō mai pea nau manumanuki'i tautolu. Mahu'inga ke mahino e mape folau ko iá kae faingofua 'etau ...

'Eiki Palēmia : Mālō Sea kae fai mo tali atu ā ia..

Paula Piveni Piukala : .. kole 'a e ngaahi me'a ko eni ki he patiseti.

'Eiki Palēmia : Ko u tui au Sea te mau pālōti 'a e Pule'anga ia ke tau toe hoko atu pē he ko ē 'oku kei ivi lahi pē 'a Tongatapu 7 ia ka tau tata pē ki he 10:00 na'e lava atu mo ha toe vouti 'e 3 kehe. Ka tali nounou pē ko ē ki he, na'e 'osi 'asi ia he fakamatala 'a e Komiti Pa'anga kae toe 'atu pē.

Fakama'ala'ala Palēmia ki he pa'anga he Patiseti ki he *FORUM*

'A ia ko e Patiseti *local* 'oku 1.15 miliona pea ko e *donor* leva 'oku 6.5 miliona. Kau heni e veeni 'e 20 ki he Hou'eiki Taki ko ē e kau *delegation* 'oku ha'ū, pea 'i ai mo e veeni *double cap* 'e 25 'omai ia mei 'Asitelēlia ko e 'uhingá ke tokoni ki he *security* ko ē 'o e taimi 'oku 'i heni ai. 'A ia 'oku lahi pē ngaahi tokoni Sea. Ka ko e *commitment* ko ia mei he Pule'angá hangē ko ē ke fai e totongi 'aki e 'ovataimi mo e 'u alāme'a pehē ko e 1.15 miliona Sea 'oku ... 'a ia 'oku tu'u ia ko ē he taimi ni, fakatau pē ki he fehu'i ko ia na'e fai 'e Tongatapu 7.

Ka 'oku hangē ko 'eku lau ko ē 'anena'i te mau pālōti atu mautilu ke tau toe hoko atu pē ā ki he 10:00 kapau 'oku kei laumālie lelei 'a Tongatapu 7 'oku ngali 'oku kei iviivi pē ke tau pōpōtalanoa pē hangē pē 'oku ifo he ko e pō Falaite. Mālō.

Paula Piveni Piukala : Ko ia, ko e faka'amú ia Sea. Ke 'omai ha faingamālie ke tau hanga 'o *scrutinise* 'a e Patiseti. He ko e 'uhinga foki Sea 'eku hoha'a 'aku, he ko e 'oku 'ikai ke 'asi mai ha fokotu'utu'u ia ki ha kau ngāue fo'ou, ka 'oku 'ikai ke lava 'e he *institution* 'o fakamoleki *disburse* 'a e Patiseti 'o e ta'u lolotonga. 'Oku ou ...

'Eiki Palēmia : Hangē ko e 'eku fa'a fakahoko atu Sea, ko e lahi 'o e ngaahi fakamole ia Sea ko e 'uhinga ko e 'u *project* 'oku toe ke faka'osi mo e alāme'a pehē. Fekau'aki pea mo e *staffing* mo e me'a, 'oku fengāue'aki pē Pule'anga ia Sea ko e 'uhingá ke ma'u hangē mai e kau faka'uli mo e me'a mei he ngaahi Potungāue ko ē ke fai he fo'i uike pē 'e taha Sea ke fai ai hotau fatongia ki hono talitali e kau takí Sea. 'A ia 'oku tokanga'i pē 'e he motu'a ni ia 'a e tokanga 'a e Fakafofongá, ka 'oku fai e lelei tahá ke hangē ko ē ko 'ene me'á ke 'oua te tau, ke tau ngali lelei. Ha'u e Kau Taki e Pasifiki nau me'a mai ki heni 'oku talitali lelei. Ko e me'a 'oku 'oatu kia kinautolu 'oku lelei, ko hono fakafe'ao holo nautolú 'oku lelei. Fanga ki'i me'a'ofa 'oku nau 'oatú te nau manatu'i ai 'a Tonga he *old event* he 'osi ko ia 'a e fakataha.

'Oku 'ikai ke 'i ai ha ivi ia 'e tuku Sea. Ko u fakamālō heni ki he kau *CEO* 'a ia 'oku ai foki na'e 'osi tali 'e he Kapineti, 'i ai leva 'a e 'u komiti kehekehe ke nau tokanga'i eni, pea nau

toki ō mai leva ‘o lipooti ki he Komiti ‘e taha ‘oku ui ko e *JCC* pē ko e *Joint Coordinating Committee* ia ko ē ‘oku ne fai e, *Joint Committee* ‘oku ne hanga ‘o fakatahataha mai ko e hā ‘a e palani ko ia ‘a e ngaahi Komiti kehekehe ki he *communications* ki he *transportation* ki he *security* mo e ‘u alāme’a pehē ko e ‘uhinga pē ke tau mateuteu ki he te u tali ko eni ko eni e kau taki ‘i ‘Akosi. ‘Oku sai ‘oku mahu’inga’ia ‘a e...

<004>

Taimi: 2020-2025

'Eiki Palēmia: Fakafofonga ‘i he’etau ‘ai ke tau ngali lelei ‘i he teu ko eni ke talitali mai e Kau Taki ‘o e Pasifiki mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Ko ia Sea ko e ‘uhinga foki ia ‘eku ...na’a ku faka’amu au ia ‘oku lava ‘a e ‘Eiki Palēmia ‘o pehē mai ‘e Fale Alea mo e kakai ‘oku ou vahe’i ‘a e \$11 miliona ke *host* ‘aki ‘a e fakataha ko eni, ke ‘uhinga ke pau ‘ikai ke u ongo’i ‘e au ko u fiemālie he talamai ‘oku ‘i ai ‘a e 1.1 miliona hē. ‘Oku ‘i ai e me’alele ‘e fiha hē ‘ikai ke u ongo’i ‘e au ko ha fakamatala ia ‘e fe’unga kia kitautolu ke tau faitu’utu’uni. Kae lava ke tau ‘oatu ha ha’atau fakakaukau he ko e Konisitūtone ke tau fakakaukau’i, ‘omai ‘e nautolu e fakamatalā fakakaukau’i ‘e he Fale ni, ‘ikai ko e ‘uhinga ke ‘omai pe ‘enau ...

'Eiki Palēmia: Sea totonu ke ke mea’i pe Fakafofonga ‘oku ‘i ai ‘a e fatongia ‘a e *Executive* kau ai hangē ko hono teuteu’i, ‘o kapau ke fie ‘alu ange ‘o tokoni ai pea ke me’a ange ‘o kole ange ke ke ‘alu ange ‘o kau he ngaahi fakataha. Ka ko e tu’u he taimi ni ‘oku fai pe he Pule’anga hono fatongia.

Paula Piveni Piukala: Ko u fakamālō au ki he Palēmia ko ena ia te u toe lava pe au ‘o ‘alu ‘o tokoni kia nautolu.

'Eiki Palēmia: ‘Io ka ‘e tipeni pe ia pe te u tali ke ke ‘alu ange ‘o tokoni pe ‘ikai. Ko u fokotu’u atu au Sea.

Sea Komiti Kakato: Fokotu’u pea poupou. Ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e vouti ko eni Fika 7 ‘a e ‘Ofisi Palēmia.

Hoha’a Tongatapu 7 ki he tali mei he Pule’anga ke faitokonia kau faingata’a’ia

Paula Piveni Piukala: Sea ‘oleva mu’a ke mahino ‘a e me’a ko eni ki he Ālonga mo e... ‘oku ou loto ke fakatokanga’i ia ‘i he’etau pālōti ko eni Sea he ko e konga pe eni ia ‘o e me’a na u tokanga ki ai ke fakamono ‘i he Patiseti ‘a e ‘Ofisi Palasi ka na’e ‘uhī na’a nau pehē pe na’a ‘oku lahi ange. Ka ko u sio ko ē ko ē ki he ki’i pa’anga ko ē ‘Ofisi Palasi na’e pa’anga pe ‘e 4.7. Pea u sio mai ki he pa’anga ‘a e ‘Ofisi Palēmia ‘oku pa’anga ‘e 21 miliona ka nau pehē ke tuku mai ange ke toki ‘ai ia he Patiseti ko ia tokanga’i ia he ‘Ofisi ‘a e Palēmia. He ko hono ‘uhinga ‘oku langa ‘e ‘Aositelēlia tokoni ki ai ‘a e fo’i *foundation* ko e pa’anga na’e tokoni ‘a ‘Aositelēlia ko e 500000. Ka ko e fakamole ki he langa 1.5 miliona. Ka ko u tokanga au ki hono fakalele faka’aho Sea ‘e lava ai pe ‘o tokoni fakalahi ngaahi *accommodation* ko ia ki he kau *disability* kehe Sea mālō.

'Eiki Palēmia: Sea ‘oku ‘i ai ‘a e 400000 tupu ki he *disabled organisation* ‘oku ‘i he vouti

pe ko ena ‘a ena ‘oku vahevahe pe kia kinautolu ‘a e ngaahi sino pehē hangē ‘oku tokanga ki ai ‘a e Fakafofonga ke tokonia ko ē kinautolu. ‘A ia ko e 400000 ena ‘oku ‘asi he peesi.

Paula Piveni Piukala: Kapau ‘e *allocate* kātoa e 400000 ko ia ki he Ālonga ke fakamālohia’aki e *institution* ko eni pea ‘oange ‘ene Patiseti fakata’u pehē.

'Eiki Palēmia: Sea ‘oku ‘i ai pe mo e ngaahi Patiseti pehē ‘oku ‘i ai mo e kulupu e kau kui hūfanga he fakatapu. ‘Oku ‘ikai ko e taha pe Sea ‘oku fai ai e feinga ke fakaiuia mālō fokotu’u atu ai pe Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 5.

Fehu’ia Tongatapu 5 pē ‘oku fe’unga pē pa’anga ‘oku vahe’i ki he olau ki muli ‘i he ‘Esitimeti

‘Aisake Eke: Sea tapu mo e Feitu’u na fo’i fehu’i pe ‘a’aku ‘e taha lahi e ngaahi fehu’i kae tuku atu ā ia. Ki’i fo’i fehu’i pe ‘a’aku ‘e taha heni felāve’i mo e pa’anga folau ko ē ki muli. Ko e fika ko ē na’e ‘omai ko ē ‘i he ta’u kuo ‘osi ta’u lolotonga ‘oku meimei ‘i he 400000. Ko e vakai hifo ko ē ki he ‘ū fika ko ē ‘e ngali ‘osi ko ē he ta’u ni ‘oku hoko 1.1 miliona. Ka ko e ha’u ko ē ‘Esitimeti ia ko eni he ta’u fo’ou ‘oku tatau pe ia mei he 400000. Ko e ‘ai pe na’a ‘oku fu’u si’isi’i ‘a e ‘ū me’a pe ko e fakafuofua pe kae toki...

'Eiki Palēmia: Lahi ange ‘a e ‘ū folau *fund* mei muli Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e vouti ko eni fakahā loto mai e hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a ...

Paula Piveni Piukala: Sea peesi 145 Sea.

Sea Komiti Kakato: Lau Kalake.

Paula Piveni Piukala: Ko e peesi 145.

Pāloti’i ‘o tali Vouti ‘Ofisi Palēmia

Sea Komiti Kakato: Lau Kalake. Ko ia ‘oku loto ki ai fakahā’aki e hiki ho nima

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhilamoelangi Fasi, Mateni Tapueluelu, Mo’ale Finau, Taniela Fusimālohi, Mo’ale ‘Otunuku, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki. ‘Eiki Minisitā e *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Vātau Mefi Hui, Dulcie Elaine Tei, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō loto ki ai e toko 19.

Sea Komiti Kakato: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai fakahā mai e hiki hono nima.

Kalake Tēpile: Toko 20 kia ‘Aisake Eke.

Sea Komiti Kakato: Loto ki ai e toko fiha?

Kalake Tēpile: Toko 20.

Sea Komiti Kakato: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai fakahā loto mai e hiki hono nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto pehē ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō Hou’eiki tui kote koe’uhī na’a nau tau ‘osi pālōti ‘o tali fokotu’u ko eni kakai ‘o Tongatapu 5 lava pe vouti ko eni tau mālōlō ē. Tau liliu ‘o Fale Alea....

(Na’e liliu ‘a e Komiti Kakato ‘o Fale Alea)

<005>

Taimi: 2025 – 2030

‘Eiki Sea: ... Mālō Hou’eiki, toloi e Falé ki he 10 he Mōnité, tau kelesi.

Kelesi

(Na’e kelesi tuku ai pe ‘a e Kelesi).

<006>